

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета

Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

162

(2/2017)

Уредници

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија;
Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав БУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша БУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Рајко БУКВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

162
(2/2017)

НОВИ САД
2017

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек њице за cтoлом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Владислав Пузовић
ИЛАРИОН ЗЕРЕМСКИ И
ИРИНЕЈ ЋИРИЋ НА МОСКОВСКОЈ
ДУХОВНОЈ АКАДЕМИЈИ:
ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФОРМИРАЊА
СРПСКЕ БОГОСЛОВСКЕ
ЕЛИТЕ У РУСИЈИ	Vladislav Puzović
ILARION ZEREMSKI AND
IRINEJ ĆIRIĆ AT THE MOSCOW
ECCLESIASTICAL ACADEMY:
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF FORMATION OF SERBIAN
THEOLOGICAL ELITE IN RUSSIA
251–266	
Марина Матић
ВЕЗЕ МАНАСТИРА САВИНЕ
С РУСИЈОМ У 18. ВЕКУ
И ЊИХОВ УТИЦАЈ
У БОКИ КОТОРСКОЈ	Marina Matić
THE CONNECTIONS OF SAVINA
MONASTERY WITH RUSSIA IN
THE XVIII CENTURY AND THEIR
INFLUENCE IN BOKA KOTORSKA
267–283	
Светозар Поштић
БАХТИН И ПРАВОСЛАВНА
ХРИШЋАНСКА ТРАДИЦИЈА	Svetozar Poštić
BAKHTIN AND THE ORTHODOX
CHRISTIAN TRADITION
285–302	
Мирјана Радојичић
МИЛЕ САВИЋ КАО ТУМАЧ
СКОРИЈЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ
ПРОШЛОСТИ	Mirjana Radojičić
MILE SAVIĆ AS AN INTERPRETER
OF THE RECENT SOUTH SLAVIC
PAST
303–315	
Весна Пилиповић и Татјана Глушац
ЧИТАЛАЧКА ПИСМЕНОСТ
УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА
– САВРЕМЕНИ ЗАХТЕВИ И
ДОСТИГНУЋА
(Пример трећег разреда
новосадских средњих школа)	Vesna Pilipović and Tatjana Glušac
READING LITERACY OF
SECONDARY SCHOOL STUDENTS
– CURRENT REQUIREMENTS
AND ACHIEVEMENTS
(Example of the third grade
of Novi Sad secondary schools)
317–332	

Мирчета Вемић Mirčeta Vemić
ДРОВЊАК А НЕ ДРОБЊАК – *DROVNJAK NOT DROBNJAK –*
ВИДЉИВ ПРИМЕР AN OBVIOUS EXAMPLE OF
ИСКРИВЉИВАЊА ТОПОНИМА СА DISTORTING TOPONYMS WITH
СРПСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ОСНОВОМ SERBIAN LINGUISTIC BASIS
333–345

Снежана Р. Стојановић Snežana R. Stojanović
НЕПОШТОВАЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ INTERNATIONAL TAX
БИЛАТЕРАЛНИХ ПОРЕСКИХ TREATIES OVERRIDE
УГОВОРА ОД СТРАНЕ ДРЖАВА
347–363

Гордана В. Стојић Gordana V. Stojić
ПРИРОДА И ЉУДСКО У NATURE AND HUMAN IN
ДОБА БИОТЕХНОЛОГИЈА THE AGE OF BIOTECHNOLOGIES
365–381

ОСВРТИ / REVIEW ESSAYS

Душан Достанић
РУБИКОН, НЕМАЧКА ПРЕД ОДЛУКОМ
(Karlheinz Weißmann, *Rubikon, Deutschland vor der Entscheidung*,
Junge Freiheit Verlag, Berlin 2016, 267 стр.)
383–389

Ивана Остојић
МИТ О ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ VS. ТЕЖЊА КА ИЗОЛАЦИОНИЗМУ
(*Globalizacija i izolacionizam*, Centar za ekonomska istraživanja
Instituta društvenih nauka, Beograd 2017, 453 стр.)
390–397

Мирослав Ивановић
КЊИЖЕВНОСТ, ИДЕОЛОГИЈА И СЛОБОДА
(Небојша Васовић, *Евројски давитељи из нашег сокака*, Бернар,
Стари Бановци; Београд 2016, 216 стр.)
398–402

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Сања Жарковић
О ЈЕДНОЈ ЧАСНОЈ ФИЛОЗОФСКОЈ И НАУЧНОЈ КАРИЈЕРИ
(*Svetozar Stojanović: ličnost i delo /priređila Mirjana Radojčić/*, Institut za
filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2015, 274 стр.)
403–404

Рајко Буквић
ЦИЉЕВИ, СРЕДСТВА И МОЋ КОРПОРАЦИЈА
(Klaus Verner-Lobo i Hans Vajs, *Crna knjiga korporacija: svet u kandžama velikih kompanija*, Laguna, Beograd 2016, 385 str.)
405–408

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
409

ИЛАРИОН ЗЕРЕМСКИ И ИРИНЕЈ ЋИРИЋ
НА МОСКОВСКОЈ ДУХОВНОЈ АКАДЕМИЈИ:
ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ФОРМИРАЊА СРПСКЕ
БОГОСЛОВСКЕ ЕЛИТЕ У РУСИЈИ

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ

Универзитет у Београду

Православни богословски факултет

Мије Ковачевића 116, Београд, Србија

vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: На основу архивске грађе из московских архивских фондова реконструише се духовно-научни контекст, историјски ток и богословски значај школовања двојице значајних српских архијереја и богослова Илариона Зеремског и Иринеја Ћирића, на Московској духовној академији крајем 19. и почетком 20. века. Њихово богословско формирање у Сергијевом Посаду, чији је ток српској науци до сада био углавном непознат, имало је одлучујућу важност за њихов потоњи богословско-научни рад. У раду су, кроз просветну и научну делатност професора који су им предавали, представљени токови руске академске богословске мисли у време њиховог школовања. Ток њиховог школовања прати се од уписа на Академију до стицања степена кандидата богословља, уз нагласак на значају коначних резултата у виду њихових кандидатских дисертација. Истакнуто је да Зеремски и Ћирић представљају најбоље сведочанство оправданости српско-руске богословско-академске сарадње, у поменутом периоду, чији су позитивни плодови, у њиховом случају, били највидљивији на пољу српске библистичке, црквеноисторијске и литургичке науке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Иларион Зеремски, Иринеј Ћирић, Московска духовна академија, српско богословље, српско-руске богословске везе

Руске духовне академије биле су главни центри формирања српске богословске елите у другој половини 19. и почетком 20. века. Више од 200 (две стотине) српских богослова студирало је у овом периоду на духовним академијама у Кијеву, Сергијевом Посаду, Санкт Петербургу и

Казану.¹ Међу њима били су и Владимир Зеремски, потоњи епископ горњокарловачки Иларион (1920–1931) и Иван Ћирић, потоњи епископ бачки Иринеј (1922–1955). Обојица су студирали на Московској духовној академији, крајем 19. и почетком 20. века и обојица су оставила значајан траг у историји Српске цркве и српске богословске науке.

Иларион Зеремски и Иринеј Ћирић припадали су групи најбоље образованих и научно-богословски најактивнијих српских архијереја у првој половини 20. века. Зеремски је био професор Светог писма Новог завета у Карловачкој богословији (1891–1911) и на Православном богословском факултету у Београду (1920–1921). Био је оснивач једног од најбољих српских богословских часописа у првој половини 20. века, карловачког *Богословског гласника* [Вуковић 1996: 196]. Објавио је низ референтних научних радова из области библистике [Таталовић 2008: 16–26] и српске црквене историје [Вуковић 1996: 196–197]. По речима једног од најауторитативнијих тумача српске црквене прошлости, епископа шумадијског Саве (Вуковића), „у епископу Илариону Српска Црква је имала једнога од најобразованијих јерараха без којег се није могао замислити ниједан рад када се радило о доношењу законских прописа или стварању црквених установа и организација” [Вуковић 1996: 196–197]. Иринеј Ћирић је, по завршетку Московске духовне академије, стекао степен доктора философије у Бечу. Био је професор Светог писма Старог завета с археологијом и Јеврејског језика у Карловачкој богословији. У истој школи предавао је и Литургику. Приликом оснивања Православног богословског факултета у Београду (1920) био је главни кандидат за место професора на Катедри за Свето писмо Старог завета, које није заузео пошто је уследио избор за архијереја. Објавио је низ референтних научних радова из области библистике [Вуковић 1964: 9–20] и низ превода богослужбених текстова [Убипариповић 2010: 111–124]. О његовим богословско-филолошким способностима сведочи податак да је преводио богословске текстове с јеврејског, латинског, грчког, француског, руског, немачког и мађарског језика. О значају Иринеја Ћирића за Српску цркву и њено богословље, сведоче речи епископа Саве (Вуковића): „Богослови су имали у њему учитеља кога би могла пожелети свака школа, српска православна богословска књижевност ауторитативног интерпретатора њених учења и бивша Карловачка митрополија члана на кога се у свим питањима, како свога унутрашњег живота тако и односима споља, могла увек ослањати и стварно се ослањала у својим најтежим данима” [Вуковић 1996: 199].

Научно-богословска, архипастирска и друштвена делатност ове двојице српских архијереја, у одређеном степену, истражена је у досадашњој српској богословској и историографској литератури [Глумац 1955: 3; Вуковић 1964: 9–20; Таталовић 2008: 16–26; Убипариповић 2010: 111–124; Петковић 2015]. Ток њиховог богословског формирања на Московској

¹ Референтни радови о школовању српских богослова у Русији, у другој половини 19. и почетком 20. века: [Петров 1972: 164–167; Савић 2008: 263–270; Путро и Путро 2011; Пузовић 2012а: 349–370; Пузовић 2012б: 152–173; Пилиповић 2012а: 75–90; Пилиповић 2012б: 77–103; Пузовић 2015: 209–222].

духовној академији, међутим, до сада је остао скоро потпуно непознат српској научној јавности. С друге стране, управо је период проведен у Сергијевом Посаду био од фундаменталног значаја за формирање темеља њихове будуће црквене и научно-богословске делатности, као и њиховог богословског етоса и погледа на свет. На основу архивске грађе дореволюционе Московске духовне академије, која се чува у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (Отдел рукописей Российской государственной библиотеки – ОР РГБ) и Централном државном архиву града Москве (Центральный государственный архив г. Москвы – ЦГАМ), у овом раду биће реконструисан духовно-научни контекст и ток школовања поменуте двојице знаменитих српских архијереја, с посебним акцентом на њиховим кандидатским дисертацијама, које су представљале почетке њиховог научног бављења библистичким темама, којима су, у највећој мери, посветили своју научну каријеру.

МОСКОВСКА ДУХОВНА АКАДЕМИЈА У ДОБА СТУДИРАЊА ЗЕРЕМСКОГ И ЋИРИЋА

Владимир Зеремски (у монаштву Иларион) припадао је 45. генерацији реформисане Московске духовне академије (1886–1890) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 8], а Иван Ћирић (у монаштву Иринеј) 56. генерацији исте академије (1902–1906) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 2-2об]. Иако их је, као студенте у Сергијевом Посаду, раздвајао период већи од једне деценије, може се говорити о јединственом духовно-научном контексту у којем су богословски формирани. Зеремски и Ћирић студирали су у „златном периоду” руског академског богословља. Двојековно искуство руских духовних академија доносило је, управо крајем 19. и почетком 20. века, крупне плодове на пољу богословске науке. Ови плодови најјасније су се огледали у капиталним научним радовима професора духовних академија, који су обухватили све области богословске науке. Могућност читања поменутих научних радова на оригиналном језику била је разлог због којег су водећи западни богослови учили руски језик. Професори руских духовних академија стајали су иза прикупљања и систематизовања огромног корпуса изворних материјала из кључних поља богословске науке: библистике, литургије, црквене историје, патристике, канонског права и других [деталније: Сухова 2007; Бурега 2013; Карпук 2013; Сухова 2014; Сухова 2016]. Њихови студенти, међу њима и Срби, имали су прилику да се, кроз њихова предавања, упознају с главним токовима савремене богословске науке. Тако, на пример, у области библистике имали су прилику да се упознају не само с достигнућима православне, већ и западне библистичке науке, о чему сведоче кандидатске дисертације Зеремског и Ћирића, о којима ће касније бити више речи. Пред студентима се, између осталог, налазило огромно богатство богословских извора, сакупљених и систематизованих у научним радовима њихових професора и доступних у академијским библиотекама. Посебно ваља напоменути да се пред студентима, у поменуто време, налазила ризница светоотачке мисли, у виду

превода значајног дела корпуса светоотачких дела на руски језик. Овај колосални преводилачки пројекат, и дан-данас недосањани сан за многе научнобогословске заједнице (у том броју и за српску), покренут је још 40-их година 19. века, управо међу професорима *alma mater* Зеремског и Ћирића [Сухова 2014: 65].

Прелазећи с крупног плана руског академског богословља на микро-простор везан за Московску духовну академију и конкретан период студирања Зеремског и Ћирића, потребно је, пре свега, указати на то ко су били њихови професори. Другим речима, под чијим научним руководством су стасавала двојица будућих српских архијереја и истакнутих научних радника? Имајући на уму чињеницу да су обојица најзначајнији научни траг оставили на пољу библистике, поставља се питање под чијим утицајем су се развијале њихове библистичке студије у Сергијевом Посаду. Личност која се налазила у центру библистичких студија Зеремског и Ћирића био је професор Митрофан Дмитријевич Муретов (Митрофан Дмитријевич Муретов). Муретов је спадао у ред најкрупнијих имена дореволуционе руске академске библистике. Више од 30 година предавао је Свето писмо Новог завета на Московској духовној академији (1878–1910). Дакле, предавао је и Владимиру Зеремском и Ивану Ћирићу. Уз то, био је и рецензент кандидатске дисертације Зеремског [ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 1-4об]. Муретов је био важна карика московске библистичке традиције, која је спајала идеје епохе московског митрополита Филарета (Дроздова) (1821–1867) с библистичким струјањима почетком 20. века. Учитељ Муретова био је архимандрит Михаило (Лузин), творац једног од првих руских одговора на изазове западне рационалистичке библистичке школе.² Управо ће суочавање с изазовом такозване негативне критике Библије, која је долазила с протестантског Запада, одлучујуће одредити ток научне делатности Муретова, али и библистичких студија Зеремског и Ћирића. Дело које је обележило научну каријеру Муретова јесте студија *Эрнст Ренан и его „Жизнь Иисуса“: (Характеристика, изложение и критика)* (Москва 1892). Публиковање ове књиге дуго је било забрањено током епохе конзервативног оберпрокурора руског Синода Константина Петровича Побједоносцева (Константин Петрович Победоносцев), јер је Муретов, по речима Георгија Флоровског (Георгий Флоровский) „да би оповргао лажно учење, морао 'изнети' оповргавано 'лажно учење' што се сматрало недобронамерним”. Аутор *Пушјева руског боџословља*, иначе врло строг у оценама домета дореволуционог руског академског богословља, поменуто дело Муретова назвао је „сјајном књигом” [Флоровски 2008: 434]. У центру научне пажње Муретова налазио се апологетски циљ: одбрана црквеног погледа на Библију од напада протестантске рационалистичке критике. Муретов је у протестанској „негативној” критици видео

² Архимандрит Михаило (Лузин) је, само годину дана после објављивања дела Ернста Ренана *Живой Иисусов*, које је у том моменту представљало врхунац такозване негативне критике Светог писма, објавио рад *О Евангелияхъ и евангелској исторіи (по поводу книги Ренана „Жизнь Иисуса“)*. *Опытъ обзора и разбора такъ называемой отрицательной критики Евангелій и евангелској исторіи* (1865).

опасност од свођења богонадахнутог текста Библије на обичан историјски текст, који подлеже историјско-критичком „вивисецирању”, као и било који други наратив. Резултати таквог приступа, у време Муретова, за руске богословске кругове деловали су застрашујуће. Између осталог, отворено је питање „историјског Исуса”, које је у екстремним случајевима водило ка негирању историчности личности Спаситеља. Апологетски карактер бављења библистиком Муретов је пренео и на своје студенте, о чему сведочи и кандидатска дисертација Владимира Зеремског [ОР РГБ, Ф. 172, К. 249, Д. 6]. С друге стране, рецензент кандидатске дисертације Ивана Тирића био је Јевгениј Александрович Воронцов (Евгений Александрович Воронцов) [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1-3об], професор Светог писма Старог завета и ученик Муретова.

Осим Муретова, Зеремски и Тирић слушали су предавања низа истакнутих професора. Зеремски, који је српској црквеноисторијској науци дао неколико изванредних прилога [детаљније: Вуковић 1996: 196], у Сергејевом Посаду имао је прилику да слуша предавања крупних имена руске академске црквеноисторијске науке. Његов професор био је Јевгениј Јевсигњејевич Голубински (Евгений Евсигнеевич Голубинский), предавач Историје Руске цркве и строги заступник историјско-критичког метода у проучавању црквене историје. Голубински је, између осталог, био познат по томе што је у својим научним студијама темељно деконструисао традиционалне поставке ране руске историје, због чега је долазио на удар руских црквених власти [Флоровски 2008: 383–385]. Његова делатност на пољу проучавања руске црквене историје била је заснована на истоветним методолошким принципима на којима је била базирана делатност, на пољу проучавања српске црквене историје, његовог савременика, оца српске критичке историографије, архимандрита Илариона Руварца. Голубински је пружио допринос и српској црквеноисторијској науци, пишући први систематски преглед српске црквене историје [Голубинский 1871]. Поред Голубинског, Зеремски је слушао предавања Алексеја Петровића Лебедјева (Алексей Петрович Лебедев), професора Опште црквене историје и једног од најкрупнијих имена руске академске црквеноисторијске науке. Лебедјев је иза себе оставио низ капиталних студија из опште црквене историје, у којима је обухватио све њене периоде. Био је одличан познавалац достигнућа западне и творац сопствене црквеноисторијске школе. Његови ученици представљали су водећа имена руске богословске науке почетком 20. века: Анатолиј Алексејевич Спаски (Анатолий Алексеевич Спасский), Николај Никанорович Глубоковски (Николай Никанорович Глубоковский), Александар Павлович Доброклонски (Александр Павлович Доброклонский) и други. Био је заступник исте методологије бављења црквеном историјом, као и Голубински [Сухова 2016: 254–256]. Поред Голубинског и Лебедјева, Зеремском су црквеноисторијске предмете предавали још Василије Осипович Кључевски (Василий Осипович Ключевский) и Николај Фјодорович Каптерев (Николай Федорович Каптерев), творци капиталних студија из руске црквене историје, али и историје односа Русије и хришћанског Истока. Зеремски је, дакле, имао прилику да слуша

предавања историчара Цркве, који су припадали критичкој школи. Основни постулати ове школе, засновани на критичком проучавању архивске грађе, видљиви су и у потоњим црквеноисторијским студијама Зеремског, које по речима епископа Саве (Вуковића), „и данас имају велику вредност” [Вуковић 1996: 196].

Поред наведених професора библистике и црквене историје, Зеремском су предавали, између осталих, један од утемељивача московске религијско-филозофске школе Виктор Дмитријевич Кудрјавцев-Платонов (Виктор Дмитриевич Кудрявцев-Платонов), један од водећих руских стручњака из црквеноправне области Николај Александрович Заозерски (Николай Александрович Заозерский), чувени слависта и познавалац јужнословенског духовног наслеђа Григорије Александрович Воскресенски (Григорий Александрович Воскресенский), познати историчар руског старообрядничког раскола Николај Иванович Суботин (Николай Иванович Суботин), филозоф Петар Симонович Казањски (Петр Симонович Казанский), Јегор Васиљевич Амфитеатров (Егор Васиљевич Амфитеатров) и други.³

Део професора који је предавао Зеремском, предавао је и Ћирићу. Међу њима су били Муретов, Кључевски, Каптерев, Воскресенски, Заозерски. Имајући на уму значајан допринос Иринеја Ћирића развоју српских литургијских истраживања, од значаја је податак о његовом професору Црквене археологије и литургије. Реч је о Александру Петровичу Голубцову (Александр Петрович Голубцов), наследнику на катедри чувеног литургијачара Ивана Даниловича Мансвјетова (Иван Данилович Мансветов). По речима савременог истраживача историје руског академског богословља Наталије Јурјевне Сухове, с Голубцовом на челу, Катедра за црквену археологију и литургију добила је „нову снагу” [Сухова 2014: 99]. Аутор низа важних литургијских студија историјско-археолошког карактера, и творац својеврсне литургијске школе [Сухова 2014: 99], Голубцов је свом српском ученику могао да пружи увид у замашан историјско-археолошки материјал за литургијска истраживања. Посебно место међу професорима Ивана Ћирића заузима патролог Иван Васиљевич Попов (Иван Васиљевич Попов), потоњи мученик за веру, у доба бољшевичког терора. Попов је био истински аскета патристичке науке, цео живот посветио је истраживањима, чији су резултат биле капиталне студије о источнохришћанским оцима, блаженом Августину, као и његове, и данас актуелне, лекције из патрологије. О његовој ерудицији сведоче речи његовог ученика, архиепископа Илариона (Троицког) (Иларион Троицкий), упућене другим руским архијерејима: „Ако бисмо, оци и браћо, сва наша знања ујединили, она би била ништа према знањима Ивана Васиљевича” [Голубцов 1999: 72–73; Сухова 2016: 260–261].

Поред Јевгенија Александровича Воронцова, ученика Муретова и професора Светог писма Старог завета, који је био рецензент Ћирићеве

³ Слика о професорском кадру Московске духовне академије, током студирања Зеремског, представљена је на основу података из редовних годишњих извештаја о функционисању Академије, објављиваних у академијском часопису *Богословский вѣстник Московской духовной академии*.

кандидатске дисертације, његови професори били су, између осталих, значајни московски философи Алексеј Иванович Ведјенски (Алексей Иванович Введенский) и Павел Васиљевич Тихомиров (Павел Васиљевич Тихомиров), чувени историчар, ученик Лебедјева и настављач његове традиције Анатолиј Алексејевич Спаски, догматичари Александар Дмитријевић Бељајев (Александр Дмитриевич Беляев) и Сергеј Сергејевич Глагољев (Сергей Сергеевич Глаголев) и други.⁴

У време студирања Владимира Зеремског и Ивана Ћирића и други Срби су се школовали на духовној академији у Сергијевом Посаду. У истој генерацији са Зеремским студирао је Атанасије Поповић [податак из Поповићеве дипломе бр. 312, од 10. септембра 1890. године: ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 3204, Л. 7], потоњи професор Београдске богословије. Нешто млађи колега Зеремског био је Чедомиљ Митровић, потоњи познати српски правник, декан београдског Правног факултета и ректор Београдског универзитета. Митровић се уписао 1889. године [податак из Митровићеве дипломе (без броја), од септембра (без конкретног датума) 1893. године: ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2424, Л. 7об], када је Зеремски ступао на четврту годину студија. Школски другови Ивана Ћирића били су нешто старије колеге Владан Максимовић (студирао је 1900–1904) [податак из Максимовићеве дипломе бр. 577, од 21. јуна 1904. године: ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2254, Л. 10-10об], потоњи познати српски философ и професор Карловачке богословије и Григорије Божовић (студирао је 1901–1905) [податак из Божовићеве дипломе бр. 633, од 11. јуна 1905. године: ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 421, Л. 5-5об], потоњи познати српски књижевник, национални радник у Старој Србији и политичар. Међу млађим Ћирићевим колегама на студијама у Сергијевом Посаду, био је Љубомир Рајић (студирао је 1903–1907) [податак из Рајићеве дипломе бр. 719, од 14. јуна 1907. године: ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, 3397, Л. 9-9об], потоњи епископ Владимир мукачевско-прјашовски (1938–1947) и рашко-призренски (1947–1956).

ИЛАРИОН ЗЕРЕМСКИ НА МОСКОВСКОЈ ДУХОВНОЈ АКАДЕМИЈИ

У архиви дореволюционе Московске духовне академије сачувано је неколико драгоцених докумената, који сведоче о студирању Владимира Зеремског у Сергијевом Посаду. У Централном државном архиву Града Москве сачуван је његов студентски досије [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402], док се у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви налази његова кандидатска дисертација [ОР РГБ, Ф. 172, К. 249, Д. 6], рецензија професора Митрофана Дмитријевића Муретова на дисертацију [ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 1-4об], као и још неколико занимљивих докумената.

⁴ Слика о професорском кадру Московске духовне академије, током студирања Ћирића, представљена је на основу података из редовних годишњих извештаја о функционисању Академије, објављиваних у академијском часопису *Богословский вѣстникъ Московской духовной академии*.

Свјатјејшиј правитељствујушчиј синод Руске цркве упутио је, преко митрополита московског Јоаникија (Рудњева) (Иоанникий Руднев), одлуку (бр. 1539, од 13. маја 1886. године) Савету Московске духовне академије, о пријему Владимира Зеремског и Атанасија Поповића на Академију. Зеремском и Поповићу одређена је стипендија из Фонда чувеног словенофила Ивана Сергејевича Аксакова (Иван Сергеевич Аксаков), пошто је претходно прибављена сагласност његове удовице [ОР РГБ, Ф. 172, К. 34, Д. 9, Л. 2-2об]. Зеремски се убрајао међу најбоље српске студенте на руским духовним академијама. О томе сведоче његове завршне оцене уписане у диплому (диплома бр. 810, од 14. децембра 1890). Одличну оцену (*отличная*) имао је из шест предмета. Од тога четири су била историјска (Историја Руске цркве, Историја западних исповедања, Историја руског раскола, Општа грађанска историја), а два филолошка предмета (Латински⁵ и Енглески језик) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 8]. У његовој дипломи нема ограничења везаних за духовно-просветну службу у Русији, иначе честих у дипломама његових сународника. Разлог одсуства такве рестриктивне одредбе лежао је у чињеници да је Зеремски положио испит из једног од класичних језика, обавезе које су многи његови сународници били ослобођени.

Зеремски је у српској богословској науци оставио најзначајнији траг у две области: библистици и црквеној историји. Интерес према овим областима код њега је створен управо у Сергијевом Посаду. Из области новозаветне библистике написао је кандидатску дисертацију. Један архивски документ из студентског досијеа Зеремског, међутим, сведочи о томе да је код њега постојала идеја да дисертацију пише на тему из српске црквене историје. Он је на почетку четврте године студија (1889) поднео молбу Савету Московске да пређе у Санктпетербуршку духовну академију. Као разлог навео је да у престоничкој академији „постоји посебна катедра за историју словенских цркава, из предмета који је за мене, као Србина, изузетно интересантан и важан” [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 5]. Реч је била о Катедри за историју православних словенских цркава, основаној четири године раније (1885), на чијем се челу налазио познати слависта Иван Савич Палъмов (Иван Саввич Пальмов) [Журналы засѣданій Совѣта С.-Петербуржской духовной академіи 1886: 132–133]. Радило се о јединственој катедри за словенску црквену историју на руским духовним академијама. Жеља Зеремског била је да, управо, из тог предмета и под руководством Палъмова, пише кандидатски рад. Савет Санктпетербуршке духовне академије одбио је ову молбу (одлука бр. 480, од 16. октобра 1889), наводећи да не постоји слободно место за пријем новог студента, као и чињеницу да су рокови за премештаје у тој академској години већ истекли [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 6]. Овакав стицај околности упутио је Зеремског ка професору Муретову и дисертацији из области новозаветне библистике, што ће, испоставиће се, бити повољна околност за историју српске библистике.

⁵ Важно је напоменути да је Зеремски спадао међу ретке Србе на руским духовним академијама који су имали највишу оцену из класичног језика.

Владимир Зеремски написао је кандидатску дисертацију на тему „Обозрѣніе общихъ хронологическихъ датъ евангельской исторіи”. Дисертација је представљала обимну студију од 639 рукописних страница. Тема, коју је одредио Муретов, била је у складу с главним интересом руске академске библистике тога времена – одговорити на изазов западне рационалистичке критике. У конкретном случају, Зеремски је требало да се, кроз питање хронологизације јеванђелске историје, ухвати у коштац с питањем *историјског Исуса*. Био је то први српски одговор на поменуто питање.

Пишући у оквирима руског духовно-научног контекста тога времена, Зеремски је као главни циљ своје дисертације истакао апологетски. У уводу дисертације навео је: „Благодарећи томе (развоју негативне библијске критике на Западу – прим. В.П.) све што се тиче живота Господа, а посебно јеванђелске хронологије, има још већи значај за озбиљну и позитивну науку и за верујуће уопште: значај апологетски. У овом раду ми ћемо се често дотицати делатности негативне критике у вези са јеванђелском хронологијом” [ОР РГБ, Ф. 172, К. 249, Д. 6, Л. 5об]. Зеремски је пажњу посветио сваком важном детаљу јеванђелске историје, створивши респектабилно научно дело. О томе најбоље сведочи рецензија Муретова. Овај корифеј руске академске библистике дисертацију је оценио, што је била истинска реткост, највишом могућом оценом 5+ (пет плус) [ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 4об]. По његовом мишљењу радило се о изузетној дисертацији, која је, у одређеним сегментима, померала границе руске академске библистике. У том контексту истакао је два момента: Зеремски је аргументовано указао на грешке у дотадашњим руским библистичким истраживањима и, с друге стране, одређене апологетске аргументе руске библистике поткрепио је додатним новим доказима. Следеће речи Муретова довољно јасно указују на квалитет дисертације Владимира Зеремског: „За откривање грешака у радовима руских научника, руска богословска наука треба да буде благодарна аутору, који је лако могао да заобиђе сличне радове, као несамосталне” [ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 4]. Сваком јеванђелском догађају аутор је посветио дужну пажњу, указујући на његов значај у домену правилне хронологизације најважнијих међу њима. Муретов је указао да је овакав тип рада изискивао одлично филолошко знање, које је Зеремски донео из школа у Хабзбуршкој монархији.⁶ Похвалио је његово одлично познавање класичних језика, које му је омогућило детаљно истраживање извора различитог типа. Поред класичних, Зеремски је одлично владао и знањем савремених језика, што му је омогућило анализу најновијих истраживања на више страних језика. Муретов је као посебну вредност рада истакао пажљиву анализу и критику савремених истраживања, како западноевропских, тако и руских. Иначе, критика савремене литературе о одређеном питању била је реткост у кандидатским радовима Срба, посебно у области библистике, будући да је подразумевала

⁶ Пре ступања на Московску духовну академију Зеремски је завршио Новосадску класичну гимназију у годину дана слушао права на Пештанском универзитету [Вуковић 1996: 196].

познавање класичних језика – језика извора, што је у доста случајева, код српских студената, представљало проблем. Муретов је закључио да је дисертација „по заснованости и свестраности изучавања хронолошких одредница, по ширини проучавања литературе овог питања и по пажљивој провери многобројних најновијих хипотеза, представљала изузетно озбиљан допринос нашој науци” [ОР РГБ, Ф. 172, К. 251, Д. 7, Л. 4об].

На основу позитивне рецензије кандидатске дисертације и укупног успеха током студирања двадесетпетогодишњи Владимир Зеремски завршио је Московску духовну академију са степеном кандидата богословља [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 1402, Л. 8].

ИРИНЕЈ ЋИРИЋ НА МОСКОВСКОЈ ДУХОВНОЈ АКАДЕМИЈИ

Архивска грађа везана за школовање Иринеја Ћирића у Сергијевом Посаду сачувана је у довољној мери да се ток његовог студирања може реконструисати. У Централном државном архиву Града Москве сачуван је његов студентски досије [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293; Д. 4742], док се у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви налази рецензија, коју је на његову кандидатску дисертацију написао професор Јевгениј Александрович Воронцов [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1-3об]. Кључни недостатак у поменутих архивским фондовима, а уједно и значајан губитак за историју српског богословља, представља чињеница да се у дисертационом фонду дореволюционе Московске духовне академије, који се чува у московском Одељењу рукописа Руске државне библиотеке не налази Ћирићева кандидатска дисертација. Једини извор о њој, за сада, представља детаљна рецензија професора Воронцова.

После завршене новосадске Српске велике православне гимназије, Иван Ћирић уписао је Московску духовну академију 1902. У његовом студентском досијеу сачувана је препорука епископа бачког Митрофана (Шевића) (од 18. августа 1902) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4742, Л. 1] и Ћирићева молба за упис упућена ректору академије епископу волоколамском Арсенију (Стадњицком) (Арсений Стадницкий) (без датума) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 1].

Упис Ивана Ћирића на Московску духовну академију претворио се у спор унутар академијског Савета. Ректор академије, епископ волоколамски Арсеније (Стадњицки), поднео је, 15. октобра 1902. извештај Савету Академије, о пријемном испиту групе странаца (Срба и Бугара), међу којима је био Ћирић. Пријемни испит обављен је у периоду од 4. до 9. октобра 1902. Користећи олакшице које је руски Синод прописао за странце приликом пријемних испита, Ћирић је писмене радове написао на српском језику. Његове радове прегледао је професор Руског језика и књижевности, као и Црквенословенског језика с палеографијом Григорије Александрович Воскресенски [Журналы Совѣта Московской духовной академіи 1904: 396]. Као странац, био је ослобођен усменог испита из једног од класичних језика (одлука Синода бр. 6245, од 14. августа 1902). Ректор Арсеније

известно је да је ова група странаца, и поред недовољног познавања одређених области богословске науке, ипак испунила формални критеријум за ступање на Академију (средња оцена на пријемном испиту не нижа од 3- /три минус/). У гласању присутних чланова Савета Московске духовне академије, које је уследило, већином гласова (9 према 4) одлучено је да ова група странаца буде примљена на прву годину студија. У предлогу московском митрополиту Владимиру (Богојављенском) (Владимир Богоявленский) да потврди пријем поменуте групе странаца на прву годину Академије, прецизирано је да Ћирић мора да потпише изјаву да неће тражити стипендију руског Синода [Журналы Совѣта Московской духовной академіи 1904: 396–398].

Одлука о пријему ове групе странаца изазвала је реакцију професора Светог писма Старог завета Василија Никаноровича Мишцина (Василий Никанорович Мышцын), који је издвојио мишљење, истакавши уверење да појединци из ове групе нису смели да буду примљени на Академију због недопустиво слабог знања из области библистике. Међу ове појединце убројао је Ивана Ћирића.⁷ У оштро интонираном допису, Мишцин је истакао да Ћирић и Павловић нису пружили ниједан задовољавајући одговор на пријемном испиту из Светог писма. Навео је низ примера, по њему, неприхватљивог незнања из области библистике, испољеног од стране Ћирића током полагања пријемног испита. Мишцин је закључио да су овакви одговори њему изгледали комично, чак и увредљиво, и да он сматра да би пријем таквих кандидата на Академију представљао увреду њене части [Журналы Совѣта Московской духовной академіи 1904: 398–399].

На ову изјаву професора Мишцина одговорио је посебним дописом ректор епископ Арсеније (Стадњицки). У њему је истакао да је и он, као члан испитне Комисије, код Ћирића и Павловића приметио слабо познавање Светог писма. По његовом уверењу радило се о неспоразуму између професора и кандидата, имајући на уму њихово лоше познавање руског језика. Он наводи да су обојица формално испунили услов за упис на Академију (средња оцена из свих предмета на пријемном испиту) и да би било неправедно не дозволити им упис. С друге стране, ректор је изразио неслагање са ставом професора Мишцина, по којем би пријем Ћирића и Павловића представљао увреду за Московску духовну академију. Увреду би, по мишљењу ректора, представљало њихово непознавање библистике током, а нарочито на крају њиховог школовања у Академији. Он наводи да постоји одлука Синода у којој се инсистира на посебној пажњи према иностраним студентима на руским духовним академијама, посебно током пријемног испита и на првој години студија. На крају, Савет Московске духовне академије остао је при својој првобитној одлуци о пријему Ивана Ћирића и Богољуба Павловића на прву годину Академије [Журналы Совѣта Московской духовной академіи 1904: 400].

Ова епизода сведочи о реалним проблемима с којима су се Срби суочавали приликом уписа на руске духовне академије. Ти проблеми су,

⁷ Поред Ћирића, Мишцин је био нарочито оштар према Богољубу Павловићу, који ипак није успео да заврши Московску духовну академију.

првенствено, били везани за недовољну припремљеност за упис на Академију, као и слабо познавање руског језика.

У потпуном контрасту с поменутом ситуацијом приликом уписа на академију стоје ток и коначни резултати Ћирићевог студирања. Већ на првој години студија Ћирић је успео „да ухвати корак” са својим руским колегама, о чему сведоче сасвим солидне оцене на крају прве године студирања [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2254, Л. 6–7]. На крају студија успех је био још бољи, о чему сведоче оцене из дипломе. Ћирић је имао највишу оцену (*отличная*) из 12 предмета, што је представљало више од половине од укупног броја предмета које је полагао у Сергијевом Посаду (укупно 22 предмета) [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 2].

Круну успешног Ћирићевог студирања на Московској духовној академији представљала је његова кандидатска дисертација писана на тему „Книга Притчей Соломона какъ памятникъ древнееврейскогo языка и священной письменности”. Као што је већ речено, ова дисертација није сачувана у корпусу кандидатских радова студената дореволуционе Московске духовне академије, који се чувају у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. Једини извор о њој представља рецензија професора Јевгенија Александровича Воронцова [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1-3об].

На основу опширне рецензије Воронцова, еминентног московског библисте, професора Библијске археологије и јеврејског језика и ученика Митрофана Дмитријевича Муретова, може се закључити да је Ћирић написао изванредну дисертацију. Квалитетна обрада поменуте теме подразумевала је одлична библијско-богословска, филолошка и књижевно-историјска знања. Ћирић је, већ као студент Московске духовне академије, имао такав ниво знања јеврејског језика да је могао потпуно самостално да приступи изучавању библијског текста. По оцени Воронцова његово знање јеврејског језика увелико је превазилазило уобичајени ниво знања студената. Управо ова чињеница утицала је на необично висок степен самосталности у изради дисертације на тако захтевну тему. Воронцов је подвукао да је Ћирић дела водећих западних хебраиста користио као помоћну литературу,⁸ у правом смислу те речи, а не као основни материјал по којем је састављао дисертацију [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1об]. Дакле, уместо изучавања западне литературе о предмету што је био чест случај на руским духовним академијама у библистичким истраживањима, Ћирић је приступио директном проучавању библијског текста. О томе с каквом пажњом и научном акрибијом је Ћирић приступио истраживању текста *Књиџе Прича Соломонових* сведочи и тврдња из рецензије, по којој је аутор извршио поређење текста *Књиџе* у масоретској (јеврејској) верзији с грчким преводом (Септуагинта), правећи табелу с рубрикама у које је унео сва примећена одступања у грчком преводу изучаваног дела [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 2]. По оцени Воронцова Ћирић је успешно обрадио све аспекте задате теме: књижевну форму, састав и садржај из-

⁸ Ћирић је приликом израде дисертације користио литературу на четири језика: руском, енглеском, немачком и француском.

учаваног дела, као и све неопходне филолошке елементе истог (лексику, морфологију, синтаксу и стилско-поетски аспект) [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 2об]. Рецензент је дисертацију оценио највишом оценом 5 (пет) [ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 3об].

На основу позитивне рецензије кандидатске дисертације и укупног успеха током студирања двадесетдогодишњи Иван Ћирић завршио је Московску духовну академију са степеном кандидата богословља [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 2-2об]. Сliku о успешном студирању у Сергијевом Посаду заокружује сведочанство његовог млађег школског друга Љубомира Рајића, потоњег Владимира, епископа мукачевско-прјашовског (1938–1947) и рашко-призренског (1947–1956). Рајић сведочи о томе да је Иван Ћирић, непосредно по завршетку Московске духовне академије, фигурирао као озбиљан кандидат за професорско место на њеној катедри Светог писма Старог завета [Рајић 1928: 326].

ЗАКЉУЧАК

Историјски ток и богословски, научни и културни значај формирања српске богословске елите на дореволуционим руским духовним академијама представља неистражену тему у српској науци. С друге стране, у савременој српској богословско-научној јавности преовладава мишљење о бесплодности српско-руске богословско-академске сарадње, у другој половини 19. и почетком 20. века, чија је главна компонента била везана за школовање Срба на руским духовним академијама. Преовладава став о схоластичности дореволуционог руског академског богословља, његовој отргнутости од светоотачког предања и зависности од западног богословља, и самим тим о бескорисности и, чак, штетности његовог утицаја на развој српског богословља. Овакви ставови, међутим, најчешће не представљају плод самосталног истраживања токова руског академског богословља, већ некритичког преузимања изразито критичких ставова о руском академском богословљу исказаних у *Пушчевима руског богословља* Георгија Флоровског. Из поменутих, некритички преузетих, премиса следи уобичајени стереотипни став у српској богословској јавности о „богословско-научној пустињи” код Срба у 19. и првој половини 20. века, углавном као „плоду” руских утицаја.

Примери Илариона Зеремског и Иринеја Ћирића сведоче супротно. Њихово богословско формирање у Русији и потоња богословско-научна, архипастирска и друштвена делатност сведоче о томе да српско-руски богословско-академски сарадња није била бесплодна. Њима у Сергијевом Посаду нису предавали окоштали схоластичари, зачураени у академске схеме 18. века, већ врхунски професори, отворени за дијалог са савременим друштвом, укључујући и сусрет с најновијим достигнућима западног богословља. Њихов научни опус био је импозантан и притом није био, као што се обично мисли, доминантно зависан од резултата западног богословља, већ се, посебно крајем 19. и почетком 20. века, све више темељио на светоотачком предању. Професори Зеремског и Ћирића били су

истинске аскете науке, чија богословска ерудиција и данас може да представља пример који надахњује млада богословска покољења.

Иларион Зеремски и Иринеј Ћирић спадају међу најбоље примере српско-руске богословско-академске сарадње. Њихова богословско-научна делатност на пољу библистике, црквене историје, литургије и других области богословске науке, најбоље сведочи о томе да руски питомци нису били фактор „богословско-научне пустиње” у Срба, већ управо супротно – они су били фундамент на којем је почела да се зида зграда српског богословља у 20. веку. Зеремски и Ћирић су својом просветном и научном делатношћу значајно обогатили српско богословље. Они се могу сматрати зачетницима српске академске библистике. Њихове кандидатске дисертације писане на Московској духовној академији представљају прве озбиљне српске научне радове, ранга дисертације, на библистичке теме. Њихова просветно-научна делатност у Карловачкој богословији и на Православном богословском факултету у Београду, чинила је темељ развоја српске академске библистике. Њихова научна делатност на пољу црквене историје, литургије и других богословских области сведочи о њиховој свестраности, али и осећају за актуелна богословска питања. Као пример, можемо навести преводилачку делатност Иринеја Ћирића, на пољу литургије, што је тема која је и данас актуелна. Црквеноисторијски радови Илариона Зеремског и данас представљају поуздану основу за даља истраживања. Темељитост, акрибичност, и на крају крајева, научно поштење, донели су из своје руске *alma mater*. Из Русије су понели још нешто, важније од наведеног. Понели су предањски црквени етос, који је искључивао себичне каријеристичке интересе, а подразумевао спремност за жртвено самоприношење за добро своје цркве и свог народа. Овакав етос посведочио је епископ Иринеј Ћирић својим свештеноисповедничким подвигом, најпре током мађарске окупације у Другом светском рату, а потом, још више, током првих година богоборног комунистичког режима у Југославији. На тај начин поновио је исповеднички подвиг својих професора на Московској духовној академији, на челу са Иваном Васиљевичем Поповом, који су страдали у болшевичким казаматима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ): Фонд 172 – Московская духовная академия, архив.

Центральный государственный архив г. Москвы (ЦГАМ): Фонд 229 – Московская духовная академия.

Објављени извори

Журналы засѣданій Совѣта С.-Петербургской духовной академіи за 1884/1885 учебный годъ (1886). С. Петербургъ: Типографія Т. Елеонскаго.

Журналы Совѣта Московской духовной академіи за 1902 годъ (1904). Богословскій вѣстникъ Московской духовной академіи, т. I, 1: 337–400.

Литература

- Бурега, Владимир Викторович (2013). *Киевская духовная академия – очерк истории*, Москва – Киев – Санкт Петербург: Учебный комитет Русской Православной Церкви – Издательство богословской литературы „Аксион эстин” – Духовно-просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропiон” (эл. издание).
- Вуковић, Сава (1964). Др Иринеј Ћирић епископ новосадско-бачки, *Богословље*, 1–2: 9–20.
- Вуковић, Сава (1996). *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић.
- Глумац, Душан (1955). Епископ бачки др Иринеј Ћирић, *Весник свешћеничког удружења Југославије*, 140: 3.
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич (1871). *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или Молдо-валахской*, Москва.
- Голубцов, Сергей Алексеевич (1999). *Московская духовная академия в начале XX века. Профессура и сотрудники: основные биографические сведения, по материалам архивов, публикаций и официальных изданий*, Москва: Мартис.
- Карпук, Дмитрий Андреевич (2013). *Санкт-Петербургская православная духовная академия – веки истории*, Москва – Санкт Петербург: Учебный комитет Русской Православной Церкви – Издательство богословской литературы „Аксион эстин” – Духовно-просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропiон” (эл. издание).
- Петковић, Гордана (2015). *Иринеј Ћирић епископ бачки (1884–1955). Каџалоџ изложбе*, Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
- Петров, Милан (1972). Питомци Српског народног сабора у Сремским Карловцима на Кијевској духовној академији у другој половини XIX века, *Зборник Маџице српске за историју*, 5: 164–167.
- Пилиповић, Радован (2012а). Српски богослови на школовању у Русији у другој половини XIX века – према оцени руског царског дипломате, *Годишњак за друшћивену историју*, 1: 75–90.
- Пилиповић, Радован (2012б). Српски богослови на школовању у Русији у другој половини XIX века – према оцени руског царског дипломате, *Годишњак за друшћивену историју*, 2: 77–103.
- Пузовић, Владислав (2012а). Срби на Кијевској духовној академији (1869–1879), *Српске студије*, 3: 349–370.
- Пузовић, Владислав (2012б). Завршни радови Срба на Кијевској духовној академији (1869–1899), *Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати*, 12: 152–173.
- Пузовић, Владислав (2015). Киевская духовная академия и сербы: историческое наследие и богословские перспективы, *Труды КДА*, 23: 209–222.
- Путро, Олексій Иванович и Алла Олексіівна Путро (2011). *Студенти-іноземці Київської духовної академії и семінарії (XIX – поч. XX ст.)*, Київ: Міністерство культури України, Національна академія керівних кадрів культури и мистецтв.
- Рајић, Љубомир (1928). У заштиту руских духовних школа – Семинарија и Академија, *Весник Српске Цркве*, март: 215–224; април: 323–328; мај–јун: 412–419.
- Савић, Мирјана (2008). Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило, у: *Живой и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, Зборник радова, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Сухова, Наталья Юрьевна (2007). *Вертоград наук духовный. Сборник статей по истории высшего духовного образования в России XIX – начала XX века*, Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет.
- Сухова, Наталья Юрьевна (2013). *Русская богословская наука (по докторским и магистерским диссертациям 1870–1918 гг.)*, Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет.

- Сухова, Наталья Юрьевна (2014). *Московская православная духовная академия: веки истории*, Москва: Учебный комитет Русской Православной Церкви – Издательство богословской литературы „Аксион эстин” – Духовно-просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Илиотропион” (эл. издание).
- Сухова, Наталья Юрьевна (2016). Русское академическое богословие до 1917 г.: проблемы и лица, *Богословье*, 1: 243–266.
- Таталовић, Владан (2008). Иларион Зеремски као професор Новог Завета на Богословском факултету у Београду, *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати*, 3: 16–26.
- Убипариповић, Срболоуб (2010). Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја Ђирића српској теологији 20. века, *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати*, 5: 111–124.
- Флоровски, Георгије (2008). *Пушјеви руског богословља*, превод М. Р. Мијатов, Нови Сад: Хришћанска мисао – Универзитетска библиотека православни богослови – Хиландарски фонд – Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић”.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ILARION ZEREMSKI AND IRINEJ ĆIRIĆ AT THE MOSCOW
ECCLESIASTICAL ACADEMY: A CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF FORMATION OF SERBIAN THEOLOGICAL ELITE IN RUSSIA

by

VLADISLAV PUZOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: According to documents from Moscow archives, the religious and scientific context, historical course and theological significance of the studying of two important Serbian bishops and theologians, Ilarion Zeremski and Irinej Ćirić, at the Moscow Ecclesiastical Academy in the late 19th and early 20th centuries have been researched. The process of their theological education in Sergiev Posad, so far unknown to Serbian science, was of a decisive importance for their theological and scientific work latter. In this paper, through the educational and scientific activities of their professors, are presented the currents of Russian academic theological thought at the time of their schooling. Their schooling is followed from the admission to the Academy to the acquisition of candidate of theology degree, with an emphasis on the importance of the final results in the form of their candidate dissertations. It is pointed out that Zeremski and Ćirić represent the best testimony to the justifiability of theological and academic cooperation between Serbia and Russia in this period. Possitive outcomes, in their case, were the most visible in the field of Serbian biblical studies, church history and liturgical studies.

KEYWORDS: Ilarion Zeremski, Irinej Ćirić, Moscow Ecclesiastical Academy, Serbian theology, Serbian-Russian theological connections

ВЕЗЕ МАНАСТИРА САВИНЕ С РУСИЈОМ У 18. ВЕКУ И ЊИХОВ УТИЦАЈ У БОКИ КОТОРСКОЈ

МАРИНА МАТИЋ

Београд, Србија
maticmarina@yahoo.com

САЖЕТАК: Везе Манастира Савина (Бока которска), с Русијом у 18. веку биле су интензивне и дубоке. Уткивале су у себи виђење и идеју Русије као покровитељице православних под туђинском влашћу. Братство Манастира Савина имало је важну улогу у друштвено-политичким догађајима на подручју Боке которске и Далмације у 18. веку, чији је инспиратор била Русија. Ти односи одражаваће свој утицај на локалну средину Боке кроз свест о ослобођењу од туђинске власти и миграције становништва ка Русији, али и кроз праћење верско-културолошких токова путем руске литературе или уметничких идејних мотива, ангажовано примењиваних у локалној заједници. Жижна тачка обједињења поменутих утицаја био је Манастир Савина, чија је Велика црква у знатној мери и подигнута руским приложништвом.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Манастир Савина, Бока которска, Русија, 18. век, приложништво, миграције, млетачка власт

Манастир Савина у Боки которској обједињује у себи три цркве, две посвећене Богородичином Успењу и трећу Светом Сави. Цркве потичу из различитих периода. Сматра се да су две старије (Светог Саве и Мала Успенска) утемељене још у средњем веку [Ђурић 1973: 8], док је Велика Успенска црква саграђена између 1777. и 1797. [Медаковић 1978]. Манастир Савина имао је важну улогу и велики значај у очувању српског православног идентитета у Боки которској током 18. века. У одсуству православне црквене организације и епископског поглаварства на подручју Далмације и Боке у 18. веку, и под страном влашћу, млетачком, стожери заштите интереса православних Срба постају манастири с њиховим предузимљивим и пожртвованим братствима. Такву улогу имао је и Манастир Савина.

* Рад је резултат вишегодишњег истраживачког (теренског и архивског) проучавања на подручју Боке которске (Херцег Новог). Синтетизован је из докторске дисертације која носи наслов „Манастир Савина у XVIII веку”, одбрањене 15. децембра 2015, на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду.

У датим околностима, потреба неговања чврстих и перманентних односа с Русијом била је од далекосежног значаја за српски живаљ на овим просторима. Русија је гледана као покровитељица и заштитница православних под туђинском влашћу на целом Балкану. Стога је и братство Манастира Савина, Сиона православних у Боки которској, такође тежило да оствари и негује сталне и значајне везе с Русијом. Те везе с великом православном империјом пружале су наду православнима овог подручја у ослобођење од млетачке власти или бар заштиту њихових интереса под туђинском влашћу, као и подстрек да истрају под константним притисцима католичких прелата, штићеника *Конгрегације за пропаганду вере (Congregatio de Propaganda Fide)*, да их приволе на унију. Кроз те везе с Русијом и вером у њено покровитељство, подстицане су тежње за опстанком и очувањем идентитета православних у овој мултикултуралној и мултиконфесионалној средини и под туђинском влашћу. Управо је Манастир Савина, како ћемо видети, био жижна тачка те сарадње и веза с Русијом у 18. веку. Оне су оствариване у многим аспектима, мада под сталним притисцима постојећег верско-политичког модела и увек будним оком *Serenissime*. Ипак, ова сарадња дала је конкретан значај на економско-политичким и теолошко-културолошким плановима у локалној православној заједници Боке которске, чија је сублимна тачка досегнута изградњом, добрим делом руским прилозима, Велике цркве Манастира Савина.

ВЕЗЕ БОКЕ КОТОРСКЕ С РУСИЈОМ У 18. ВЕКУ

Познато је да су везе српског монаштва с Русијом све више продубљиване током 17. а посебно у 18. веку, када је било тешко наћи неки манастир који није слао своје монахе у Русију. Поред помоћи у новцу и богослужбеној литератури, коју је за своје манастире осиромашено монаштво под страном влашћу очекивало, ови сусрети имали су и другачије сврхе. Наиме, монаси су доласком у Русију доносили и свеже информације о политичким приликама с подручја под окупацијом од стране других империја, те су руске структуре власти тако развијале читаву обавештајну мрежу о другим православним центрима. То је за Русију било од посебног значаја, јер је себе све јасније сагледавала као наследницу Византијског царства и заштитницу целог православља [Медаковић 2006: 88–89].

Везе Русије с Боком которском посебно су оживљене за време владавине Петра I Алексејевича (1672–1725), у знатној мери посредовањем и угледом грофа Саве Владиславића на руском Двору.² Иако су руске везе са српским православним свештенством неговане и знатно раније,³ Русија у то време почиње да иступа на међународној сцени као заштитница интереса Срба и свег православног становништва Балкана [Долгова и Иванова 2009: 65–66]. Већи број Херцеговаца и Бокелја, у руским исправама на-

² Везе Русије с Боком которском тада оживљене, трају, у различитим контекстима и видовима, до данашњих дана, када се поново одвијају миграције руског становништва ка Црногорском приморју, посебно Боки которској [Радојичић 2008].

³ У 18. веку ове везе су неоспорно потврђене [Димитријевић 1901].

зиваних Словенима или приморским Словенима, од тада одлази на војну службу у Русију [Ковачевић 1969: 144–145]. У тој служби многи Срби успели су да дођу и до високих положаја, као Милорадовићи, Владиславићи, Војновићи, Стратиновићи (Стратимировићи) и други [Радојичић 2006: 65–68; Накићеновић 1910а: 199].⁴ Ипак, везе с Русијом од далекосежнијег значаја и утицаја развијаће се, пре свега, преко православног свештенства у Црној Гори, Далмацији и Боки. Те везе довешће и до првог масовнијег иселавања Срба с ових подручја у Русију, током шездесетих година 18. века.

САВИНЦИ И РУСИЈА

Први догађај у којем су значајну улогу одиграле везе између руских изасланика и српског свештенства у Боки, концентрисаног око Манастира Савина, био је Устанак црногорских и херцеговачких племена против Турске из 1711. године, подстакнут од стране Русије која је већ била у рату с Турском. У жижи догађаја били су представници цркве, пре свих цетињски владика Данило, али и херцеговачки епископи Герасим и Саватије Љубибратић. Херцеговачки епископ Саватије обитавао је у Херцег Новом од млетачког освајања града од Турака (1687), са жижном тачком свога деловања оформљеном око Манастира Савина.⁵ Иако нису нађени докази о Саватијевом непосредном учешћу у Устанку из 1711,⁶ неколико докумената ипак наговештава могућност његове посредне улоге у тим догађајима. Један млетачки документ од 14. јуна 1712. наводи да је Саватијев секретар био откривен у сарадњи с пуковником Милорадовићем, вођом Устанка послатим од стране Петра Великог, и да је због тога уклоњен [АСАНУ ЗЈТ бр. 8711/VIII-f/48].⁷ Милорадовић је вероватно очекивао, у својим подухватима против Турака, знатну подршку и становништва Боке которске. Стога је 18. јула 1711. упутио проглас Новљанима и Ришњанима да се прикључе борби [Станојевић 1955а: 66]. То потврђује и познато Милорадовићево писмо (уколико није фалсификат) из архиве Манастира

⁴ Својим преданим радом на унапређењу руске трговачке и ратне морнарице од половине 18. века, посебно се истакла угледна фамилија Војновић из Херцег Новог, достижући највише војне чинове – генерала и адмирала [Мартинковић 2003: 67]. Шесторица браће Војновић провела су цео свој живот у руској служби, као и породица Ивелића из Рисна и многе друге [Јовановић 1948: 25–26].

⁵ Шире о Саватијевој делатности под окриљем Млетачке републике [Матић 2016].

⁶ Постоје мишљења, необразложена, да је Саватије одбио било какву сарадњу с руским агентима и цетињским епископом Данилом око припреме устанка Срба у Боки [Шоргић 2011: 702–703].

⁷ „...Ha creduto Il Senato pronto che nell'uso della benemerita attenzione da voi contribuita per tener nelle sollevazioni già insorte per opera di Ribelli suditti del Turco in Albania immune da qualunque molesto incidente il nostro confine e li riguardi importanti del pubblico interesse, siete andato praticando contro la persona del Segretario del Vescovo Greco Savatie reso soppresso per la causa accennate d'aperta intelligenza col Miloradovich, capo principale di ribelli medesimi.” („Сенат је сматрао да је време да се путем Ваше пажње допринесе да устанци, које су већ подигли побуњени поданици Турске у Албанији (млетачкој), не изазову било какве нежељене нереди на нашим границама, као и за важне потезе које сте у општем интересу чинили против секретара грчког епископа Саватија, свргнутог из наведених разлога и отвореног договарања са Милорадовићем, главним вођом устаника”).

Савина којим позива на борбу против Турака [Novaković 1884: 103–104; АМС Фасцикла са повељама, инв. бр. 151. Писмо оваквог садржаја и с печатом пуковника руске војске вероватно је требало да подстакне и придобије епископа Саватија, а преко њега и шири део становништва Боке, да отвореније подрже устанак. Саватије, пак, под константном присмотром млетачких власти, није могао да учини много, али је посредно ипак помогао Милорадовићу. Наиме, у указу руског Сената од 11. јуна 1722. помиње се да је Милорадовић лично признао да је у великој оскудици. С пролећа 1712. био је принуђен да позајми 700 златних венецијанских дуката од митрополита херцеговачког Саватија [Нарочницкий и Петровић 1984: 65–66]. Саватије је новац спремао за потребе обнове требињског манастира, али, када је видео велико надирање непријатеља и крвопролиће, дао је новац Милорадовићу [Нарочницкий и Петровић 1984: 66].

Наследник епископа Саватија и његов нећак, епископ Стефан Љубибратић, је још као млад дао допринос у ратовима на млетачкој страни [Јачов 1984: 30–32]. Ипак, неколико година провео је у млетачком заточеништву (пуштен је 1715) у Верони [Петровић 1998: 20] или Бреши [Јачов 1984: 26], како неки наводе, због веза с Русијом [Руvaraц 1905: 397]. Након дугогодишњег притиска далматинских бискупа и Конгрегације за пропаганду вере (*Congregatio de Propaganda Fide*), који нису толерисали присуство православног епископа на подручју Далмације и Боке, епископ Стефан био је принуђен да напусти Боку и Манастир Савину с јесени 1725. Сматрајући да је можда тај одлазак привремен, изгледа да је разматрао да на неко време оде у Русију. О томе сведочи писмо владике Данила грофу Головкину, од 22. новембра 1725. Данило у писму препоручује владика Стефана да му у Русији пружи дужну пажњу, јер је много страдао [Петровић 1998: 20]. Ипак, до тога из неких разлога није дошло, епископ Стефан одлази у Хабзбуршку монархију, где нешто касније постаје и епископ костајнички.

Савински архимандрит Леонтије Рајовић (Аврамовић) био је близак сарадник епископа Стефана Љубибратића, а његове везе с Русијом биле су неоспорне. Тако, из документа од 9. новембра 1721. сазнајемо да је Леонтије у то време боравио у Русији. По званичним изворима, његов боравак у Русији имао је за циљ да издејствује повраћај поменутих 1.700 златних млетачких дуката које су владика Саватије и други свештеници дали на зајам Милорадовићу и капетану Павлу Аркулеју, током Устанка 1711/12. [Димитријевић 1922: 56].⁸ Леонтије се 30. маја 1722. с братијом представио руском Сенату, приказавши документ о датом зајму од 700 златних млетачких дуката, с Милорадовићевим печатом и потписом Нарочницкий и Петровић 1984: 65–66]. Иако је Цар одобрио да се тих 700 дуката исплати архимандриту требињском Леонтију за њихову верну, усрдну и пожртвовану службу и губитак отачаства и имовине [Нарочницкий и Петровић 1984: 65–66], дуг није био намирен. Леонтије је добио само 1.000 дуката

⁸ Запажамо да се намеће интересантна подударност његовог одласка за Русију и протеривања епископа Стефана Љубибратића од стране млетачке власти. Да ли је Леонтије имао још неку мисију при одласку за Русију? Или је тај чин сâм по себи требало, поред осталог, да млетачкој влади, у том тако важном тренутку, предочи да православни имају моћног заштитника?

које је узео Павле Аркулеј, док је Милорадовићев дуг остао неисплаћен. О томе сведочи писмо грофа Головкина упућено цетињском владици Данилу 1722. године [Нарочницкий и Петрович 1984: 64]. Головкин наводи: „Када је Ваше преосвештенство било на двору код Његовог царског величанства (1716) о том дугу није било говора, те тако и тај новац није могао бити исплаћен из царске ризнице. Чак иако је те златнике Милорадовић и узео, Вашем преосвештенству су дате и учињене многе друге награде из царске ризнице... [Нарочницкий и Петрович 1984: 64].” Иако архимандрит Леонтије није у потпуности успео да намири дуговања, указом Колегија иностраних послова Светог синода од 27. априла 1722. дарован је великим бројем књига за требињски манастир [Нарочницкий и Петрович 1984: 65]. Боравећи у Русији, и сâм је куповао доста књига. О томе сведоче бројни записи које је у њима бележио. Знамо поуздано да је 18. јула 1722. купио познату руску прераду Баронијевих (Caesar Baronius) *Црквених анала (Annales Ecclesiastici)*, која је 1719. штампана у Москви у два тома. Ова књига била је доста читана у православним манастирима током 18. века и утицала је на српску барокну иконографију [Медаковић 1978: 27]. Исте године донео је из Москве и један *Марџарий* Јована Златоустог штампан у Москви 1698, на којем се такође потписао као архимандрит требињски [Медаковић 1978: 27].⁹ По свему судећи, Леонтије је и 1725. боравио у Русији. То потврђује писмо цетињског владике Данила од 20. октобра 1725. упућено грофу Головкину. Владика Данило поново, као узгред, опомиње и пита грофа Головкина: „Хоћемо ли примит царское жалование по господину архимандриту Леонтију и хоћете ли му намирит оно 700 златиц, за што овомо нема откуда узјат ни капејке [Младеновић 1996: 103–104]?” И запис архимандрита савинског Леонтија од 14. јуна 1725, на *Минеју* штампаном у Москви 1693. (сада у Цркви Светих Сергија и Вакха у селу Поди код Херцег Новог), говори да је те године био у Русији [Песторић 2005: 289]. На *Јеванђељу* штампаном у Љвову у Русији 1690. године (сада у Цркви Светог Спаса на Топлој) налазимо запис начињен 20. маја те исте 1725. У запису се помиње да је *Јеванђеље* из Русије донео архимандрит требињски Леонтије Николајев Аврамовић [Песторић 2005: 314–315]. Постоји могућност да је Русију посетио и око 1729. године. На такав закључак наводи нас Леонтијев запис у књизи Григорија Назијанског од 18. јула 1729. Ту каже да је књигу купио у Москви за један и по цекин и да је прилаже Манастиру Савина [Медаковић 1978: 27]. Исте 1729, 28. јула, потписао се и у једном *Окѣоиху* који је донео из Русије и приложио Манастиру Савина као грешни Леонтије Николајев Аврамовић, архимандрит требињски [Медаковић 1978: 27].

Ови многобројни контакти с Русијом били су један од наведених разлога да се Леонтије не одобри од стране млетачких власти за епископа далматинског. Наиме, православни Далмације и Боке су 23. септембра

⁹ Треба имати у виду да су савински монаси често себе називали и требињским, као што су често користили, поред савинског, и печат требињског Манастира Тврдош. Разлог томе је што је савинско братство добрим делом било састављено од тврдошких монаха, који су након разрушења Манастира Тврдош (1693) дошли у Манастир Савину.

1735. поднели нову молбу Сенату да им се потврди за епископа савински игуман Леонтије Аврамовић. Сенат је био спреман да прихвати Рајовића за епископа због тадашње компликоване политичке ситуације. Постојала је реална могућност рата Русије и Хабзбуршке монархије против Турске, у који би лако могла да буде увучена и Млетачка република. Стално незадовољство православних у Далмацији и Боки могло би у том правцу знатно да погорша ствар [Радонић 1950: 606] те су Млечани били спремни да уваже предлоге православних [Милаш 1899: 236–237]. Ипак, на интервенцију кардинала Петра, префекта Конгрегације за пропаганду вере, овакво решење је одбачено [Јачов 1984: 66–68] а као један од главних разлога навођене су Леонтијеве везе с Русијом [Милаш 1899: 241].

ИСЕЉАВАЊЕ У РУСИЈУ ИЗ ДАЛМАТИНСКО-БОКЕЉСКОГ ПРИМОРЈА ПОЛОВИНОМ 18. ВЕКА

Од половине 18. века, услед поменутих друштвено-политичких околности и недопуштања млетачких власти за успостављање Далматинско-бокељске епископије, православно свештенство имаће велики удео у таласу исељавања православних с овог подручја. У том смислу значајно је било путовање црногорског митрополита Василија Петровића 1753. у руску престоницу и његов двогодишњи боравак у Русији [Дашић 2005: 79]. Ванредни провидур је редовно обавештаван од својих достављача да се деловање и утицај владике Василија, у вези с пресељавањем у Русију, шири и међу млетачким поданицима у Боки которској [Петровић 1986: 87]. Млетачка власт проналазила је поуздане људе, којима је обећавала богате награде ако код народа компромитују владика Василија и тако поколебају спремност за пресељење из ових области [Петровић 1986: 87]. Како се због млетачке политике исељавање из Далмације и Боке много теже реализовало, иницијатива за пресељење Црногораца у Русију коришћена је за подстицање и делимично остваривање тога циља [Распоповић 2005: 129–130]. Немали утицај имала је и лоша економска ситуација [Novak 1960: 468], али и све веће социјално-економско раслојавање самог становништва [Јачов 1980: 98–99]. Поред тога, Венеција је протеривањем далматинског епископа Симеона Кончаревића јасно показала да нема намеру да реши питање верске слободе својих православних поданика. Стога, Кончаревићев одлазак у Русију 1758, с извесним бројем далматинских православних породица, био је велики подстрек за Србе Далмације и Боке. Овом сеобом, према неким ауторима, требало је да се коначно стане на пут покушајима да се православни Срби у Далмацији лише вере и националног имена [Јачов 1986: 215].

Поуздано се зна да је у општој експанзији одласка православног становништва с ових подручја у Русију узело удела и братство Манастира Савина. Савински архимандрит Нектарије Љубибратић радио је на пресељавању неких новљанских породица у Русију [АСАНУ ЗЈТ 8711-ХIII/v-5]. Млетачке власти су о томе добијале извештаје од калуђера Тодора Константиновића, пароха Цркве Светог Спаса на Топлој (Херцег Нови), а ве-

роватно и учитеља у школи при истој цркви [Злоковић 1971: 35]. Провидур Ђусто, у свом извештају Сенату, наводи да је поменуте породице Нектарије завео обећањима о напредовању, титулама и богатством које их тамо чека [АСАНУ ЗЈТ 8711-ХIII/v-5].¹⁰

У оваквим околностима, Срби су очигледно спас видели у моћној православној империји. Свакако и из сопствених интереса, Русија прихватила такву улогу и директно интервенише код млетачке владе, већ током 1760. и 1762, у циљу заштите права православних хришћана Далмације и Боке [Милаш 1899: 387–388, 429].

РУСКА БОГОСЛОВСКА ЛИТЕРАТУРА И МОНАСТИР САВИНА

Венецији је нарочито сметала та веза православних с Русијом. Још од Милорадовићевог устанка 1711/12. и бројних контаката православног свештенства, Млечани су с подозрењем гледали на упливе Русије на овим просторима. То подозрење потпиривали су и латински бискупи у Далмацији.¹¹ Велика забринутост за Венецију долазила је, како смо већ видели, и од сталног пристизања православне верске литературе из Русије. На томе је предано радио, боравећи у Русији, и сâм Симеон Кончаревић. Само током 1766. по наређењу руске царице, упућене су у млетачко приморје огромне пошиљке књига [Петровић 2001: 52–65]. Ово је подстакнуто и недостатком ћирилских штампарија у српској средини, те су руске књиге за потребе Срба штампане у Кијеву, Москви, Јевју и другде [Павић 1986: 263]. Манастир Савина, Сион православних Боке которске, поседовао је значајан број руских књига важних за теологију барокне епохе, које су биле у опцији и у српском духовном центру 18. века, Карловачкој митрополији. Поред поменутих књига које је из Русије у Манастир донео архимандрит Леонтије, савинска библиотека чува и *Камен Вере (Камень веры)* Стефана Јаворског (Стефанъ Яворскій) (штампана у Кијеву 1730), *Требник (Евхологион)* Петра Могиле (штампан у Кијеву 1646), *Вечеру душевну (Вечера душевная)* Симеона Полоцког (Симеон Полоцкий) (штампану у Москви 1683) и мноштво других теолошких и богослужбених књига [Црногорчевић 1901: 42–43]. Пун сандук словенско-црквених књига оставио је Манастиру Савина и Сава Владиславић тестаментом из 1738. [Синдик 1980: 158]. Православно монаштво Боке било је у сталним контактима с Русијом и „готово да није било ни једне православне цркве у којој се ни су могле наћи неке утвари из Русије, нити старјешина без руске медаље”

¹⁰ „Archimandrita Nectarie, dirige e governa il Convento della Beata Vergine di Savina nonche di aver fatto passare nella Moscovia alcuni fra quella gente, sedotti con promesse avanzamenti, opoti e ricchezze.” („Архимандрит Нектарије, управитељ Манастира Пресвете Богородице на Савини, превео је неколицину људи у Русију завевши их обећањима о напредовању, титулама и богатству”).

¹¹ Тако католички бискуп Вићентије Змајевић, у свом извештају (*Uffizio*) млетачкој влади, Русију види као Ледену Медведицу која изазива незгодни ветар и црне облаке, те ласкавим обманама искушава народ на границама. Свој сопствени интерес маскира сплетком краткотрајне самилости [Novak 1956: 322].

[Радовић 1977: 309]. Млетачка влада је, да би бар делимично доскочила поплави руске православне литературе, 1755. донела одлуку о оснивању словенске штампарије у Млецима, у којој је требало да се штампа црквенословенска литература [Станојевић 1955б: 93].

И поред притиска, свештенство остаје верно руским везама. У таквим околностима оно преузима улогу коју су давно напустили народни сердари и харамбаше. И по социјално-економском положају најшире масе и свештенство били су на приближном нивоу [Јачов 1980: 100–101]. С обзиром да су свештеници имали извесно образовање и увиде у дешавања, они су били носиоци народних немира и покрета, иселјавања у Русију, али и неговања богословско-културолошких веза с руским царством све до пада Републике [Јачов 1980: 100–101]. Тако су и савински монаси, како смо предочили, здружено подржавали и неговали своје односе с Русијом.

РУСКИ ПРИЛОЗИ И МАНАСТИР САВИНА

Од половине 18. века готово сви напори савинског братства били су усмерени ка прикупљању средстава за изградњу Велике цркве. Изградња нове цркве била је од далекосежног значаја за одржање локалне православне заједнице, чије су потребе одавно прерасле Малу савинску цркву. Велики удео у томе имаће прилози сакупљени у Русији. О томе најречитије говори подухват који је јеромонах савински Симеон Марковић Драгуличић (сам се често потписивао и са Никшићевски, због порекла) предузео у договору с братством Манастира Савина [Матић 2014: 222–223]. Наиме, Симеон Марковић, који је монашки постриг примио у Цркви Христовог Вазнесења на Топлој [Накићеновић 1910б: 131] а затим се прикључио братству Манастира Савина, требало је да отпутује у Русију, у покушају да прикупи средства за изградњу Велике савинске цркве. На тај пут кренуо је вероватно крајем 1760. или почетком 1761. Документи похрањени у руским архивама откривају, као уосталом и тестамент Симеона Марковића, да је одмах по доласку у Русију контактирао с бившим далматинским епископом Симеоном Кончаревићем [Димитријевић 1922: 183–184]. Симеон Кончаревић, који је у Русији боравио већ неколико година, пише из Москве Синоду у Петроград, јула 1761, да је у Москви Симеон Никшићевски (чија су документа узета и остављена у Кијевској губернијској канцеларији 13. маја исте 1761) с молбеним писмом потврђеним печатима далматинских православних манастира. У молбеном писму је предочено „о општенородним немирима у Далмацији због тешких венецијанских прогона и угњетавања, о чему су пристигли и неки други извештаји отуд” [Димитријевић 1922: 183–184]. Молбено писмо предато је у Иностраној колегији, грофу Михаилу Иларионовичу Воронцову. Из њега се види и да је Марковић, поред задатка да сакупља милостињу, имао намеру и задужење да се заложи за статус својих сународника у Далмацији [Димитријевић 1922: 183–184]. Уз личну молбу Синоду за дозволу да сакупља добротворне прилоге током три године, Симеон Марковић наводи да је дошао кријући се (вероватно због поменутог писма) [Димитријевић 1922:

183–184]. Поред тога, он активно припрема и одлазак јеромонаха Јефрема Таковского из Кијева у Далмацију, како би подучавао тамошње православне и проповедао [Димитријевић 1922: 183–184]. Пошто му је одобрено да може да сакупља милостињу, године 1762. купио је у Петрограду *Синодик*, књигу у којој је током свог дугогодишњег боравка у Русији уписивао приложнике [АМС *Синодик*, инв. бр. 37]. Сâм Симеон у својој опоруци, *духовници*, наводи да је доста времена провео у граду Стародубу, у дому грофа Мојсеја Владиславића, али и код Симеона Кончаревића у Кијеву [Петрановић 1882: 31–32]. Из руске документације такође сазнајемо да је Никшићевски, добивши свето миро и књиге, из Кијева кренуо у Боку которску 25. јуна 1772. [Димитријевић 1922: 183–184].

Познато је да није успео да стигне у свој манастир – Савину. На повратку, болестан и немоћан, зауставио се у влашком Манастиру Светог Димитрија у Калдарашану. Ту је 20. јануара 1773. написао опоруку, у којој је побројао све прилоге и сакупљене дарове [Петрановић 1882: 31–32]. Поред новца који је сакупио и пописао у *Синодику*, Симеон је пописао и вредне предмете похрањене у седам сандука: престоне иконе, црквене одежде, сасуде, књиге. Посебно помиње и једну панагију коју му је поклонио лично Симеон Кончаревић [Петрановић 1882: 31–32].

И данас у ризници Манастира Савина стоје похрањене драгоцености које је прибавио Симеон Марковић у Русији. Неколико предмета носи и натписе да су приложени његовим трудом и пожртвованомшћу (сребрни позлаћени дискос са скупоценом чашом, звездицом и ложицом [Црногорчевић 1901: 57], богата кадифна плаштаница... [Црногорчевић 1901: 64]). Ипак, најпотпунији увид у велико приложништво и непроцењиве доприносе за изградњу Велике савинске цркве, прикупљене током дванаестогодишњег Симеоновог боравка у Русији, добијамо из драгоценог *Синодика*. У уводнику *Синодика*, написаном 14. марта 1762, Марковић изјављује да га је купио у Санкт Петербургу, „при великом господару императору и сверуском самодржцу Петру Теодоровичу и при благочестивој великој господарици императорки Екатарини Алексејевној и при благоверном господару Цезаревичу и великом кнезу Павлу Петровичу” (Слика 1). Исписан је именима царских и великокнежевских руских господара и других православних хришћана, добронамерних милостивих дародаваца, ради вечнога помињања у Светоуспењском савинском манастиру. Симеон у име братства Манастира Савина, при архимандриту Нектарију Љубибратићу, ради потребних дела моли како браћу свог времена, тако и будући род, да поступи по уставу апостолском и отачком предању, као и по својој неодложној дужности. Тако ће творити себи неутуђиво право на помињање при јутарњим и вечерњим службама, напослетку и при Божанственој литургији. Завршавајући свој уводник, Симеон Никшићевски још једном подстиче приложнике: „Тако да и ваша имена буду написана у књизи животних и незаборављених пред Господом Богом за векове. Амин.”

Синодик, и данас похрањен у Библиотеци Манастира Савина, исписан је руком ђакона Николаја Стефанова и украшен с тридесет три графике морализаторско-дидактичке садржине о путу душе. Свака од бакорезних

Слика 1. Синодик Манастира Савина (1762)

графика израђена је у типично барокном маниру 18. века, с евидентним елементима руске иконографије (известан број руских светитеља, препознатљиви елементи руске црквене архитектуре...) и богатим, најчешће флоралним, мотивима око средишње представе. Испод представе, у уоквиреном и украшеном пољу, налазимо поучне записе о питањима душе, о пролазности телесног и земаљског, о сујети, о Анђелу хранитељу (чувару) душе, о вечним мукама, о спасењу... Оваквим садржајима графике су очито имале друштвено ангажовану улогу. Својим ликовним и поучним садржајима бакрорези су требали да подстакну у вернику, зарад спасења његове душе, мисли о духовним стварима, које у оквиру заједнице на земљи спроводи црква. Тако се подстицало на приложништво, преко потребно и Манастиру Савина.

У складу с тим, већ на самом почетку *Синодика* налазимо помене за умрле из највиших руских кругова.¹² Велики број официра из руске војске

¹² Садржај *Синодика* с именима приложника објављиван је до сада два пута, али у непотпуном виду [Накићеновић 1910а: 199–203; Медаковић 1978: 24–26]. Комплетан увид у садржај *Синодика* са сортирањем приложника према статусу и професијама дат је у: [Матић 2015: 93–95].

дао је лепе прилоге за Манастир Савина [Матић 2015: 94]. Међу дародавцима је било и Срба који су у руској војсци стекли неке чинове. Доста угледних племићких руских породица, али и неких српских, давало је прилоге за здравље и спасење рода свог [Матић 2015: 94]. Такође, и већи број свештених лица желео је да у *Синодику* остави помен својим приложништвом, на челу са самим Симеоном Никшићевским [Матић 2015: 94]. Знатан број трговаца приложио је за здравље и спасење, уписавши се тако у *Синодик* за навек [Матић 2015: 94]. Иако је највећи број приложника припадао наведеним друштвеним слојевима, помињу се и лекари, канцелари, служитељи, као и изванредан број бококоторских приложника, који су своје прилоге уписивали након што је *Синодик* стигао из Русије у Савину [Матић 2015: 95].

Из наведеног пописа прилога у *Синодику* сазнајемо да је само од приложника из Русије прикупљено у новцу преко 800 рубаља. Не може се утврдити тачан износ прилога и дарова, због тога што код многих приложника није уписан износ дара. Такође, много дарова добијено је у виду драгоцених предмета, чија се новчана вредност не може исказати.

Поред Симеона Марковића, сматра се да је јеромонах савински, потоњи архимандрит, Инокентије Дабовић такође боравио у Русији извесно време, можда и у више наврата [Поповић 1910: 279–280]. Наравно, велики број докумената није нам још доступан, те смо сигурно ускраћени за још података о руским везама с Манастиром Савина.

ОДРАЗИ РУСКО-ТУРСКОГ РАТА (1768–1774) НА БОКЕЉСКО ПРИМОРЈЕ

Руско-турски рат (1768–1774), иако се није непосредно прелио на подручје Херцег Новог, захватио је неке делове Боке и био потенцијална претња за *Serenissimu*. Ратна збивања су се вазда рефлектовала на овдашње прилике, нарочито када је учесник била Русија. Део Бокеља био је и директно ангажован у поменутом рату, мада је Република била званично неутрална. Томе су допринели руски емисари упућивани, поред осталог, у Трст, Далмацију, Боку и Црну Гору, да би, потпомогнути од појединаца из редова православног свештенства, пробудили народну наду у ослобођење [Гавриловић 1986: 143]. Ти руски агенти врбовали су Бокеље нарочито за своју ратну морнарицу, рачунајући на њихове поморско-борилачке способности [Регичић 1980: 193]. Један од њих, Ришњанин Петар Ђаја Бјеладиновић, био је у флоти генерала Орлова, с посебним задатаком да прикупи што већи број Бокеља за придруживање руским поморским снагама [Мијушковић 1962: 145–146]. Према млетачким изворима, у Боки је током 1768. било побуњеника углавном из три заједнице: Маине, Побори и Брајићи (укупно 41). Они су се одазвали позиву Шћепана Малог да се прикључе руским снагама [АСАНУ ЗЈТ, 8711-ХIII/s-42]. Млетачки провидур из Котора упозоравао је и дубровачке власти да онемогуће избеглим поданицима Боке да ступају у контакт или да се укрцавају на руске бродове пристигле на дубровачко подручје [Митић 1978: 41–42]. Како сазнајемо

из једне депеше задарског провидура, од 7. јуна 1769, неки поданици су из Боке бежали и у Тоскану, „да би се наоружали под заставом Москве, против Дубровника и Турске” [АСАНУ ЗЈТ 8711-XXI /b-48].¹³

Новљани нису били директно умешани у ратне сукобе, али је млетачка власт била веома подозрива и забринута, сматрајући да је живаљ Херцег Новог „склон прекомерном фанатизму” [АСАНУ ЗЈТ 8711-XXI /b-48].¹⁴ Један наоружани млетачки брод стално је као контрола крстарио дуж спољне обале Боке [Мијушковић 1962: 157]. Власти су будно мотриле на све путнике, нарочито калуђере, сматрајући да одржавају контакте са странцима који долазе у Црну Гору [АСАНУ ЗЈТ 8711-XIII/k-47b; XIII/j-50, 51, 52]. Свештеници су подвргавани строгом претресу при доласку из страних земаља, нарочито из Турске и Дубровачке републике [АН РУМА, f. 231, 90(1)]. Мотрено је и на калуђере Манастира Савина, те је њихово кретање строго проверавано по налогу тадашњег провидура Алвизеа Кверинија (Alvise Querini) [АСАНУ ЗЈТ 8711-XIII/v-5].

Ипак, уз многе невоље становништва Далмације и Боке, рат је донео и неке повољне промене за православне тог подручја. Русија је Кучук-кај-нарцијским миром (1774) добила право да води рачуна о положају православних у Отоманској империји, а тиме је дубоко и незауостављиво зашла на Балкан [Петровић 1986: 103]. То је представљало непријатност и потенцијалну претњу за Млетачку републику, која је одувек страховала од руског продора у њене интересне зоне.

МАНАСТИР САВИНА И УМЕТНИЧКО-КУЛТУРОЛОШКЕ ВЕЗЕ С РУСИЈОМ

Тај незауостављиви продор руског утицаја и на подручју Боке которске, оставио је трага и у ликовној нарацији савинске Велике цркве.¹⁵ Посебну

¹³ „Sin d'allora però avevo desso motivo di vegliar sulle direzioni di tutti: ma non mi sarei figurato che fin nella Dominante avessero ardire di formar criminosi concerti, se inchinate Ducali di V S non mi avessero reso certo della rissoluzione presa da alcuni di trasferirsi nella Toscana per armar con Bandiera Moscovita contro la Ragusea e l'Ottomana”. Copia di contenuto nel Disraccio de No 30 di Il Provved. Estimattissimo in Albania, In Zara 7 giugno 1769. („Још од тада сам имао разлога да мотрим на њихово поступање: али не бих ни помислио да ће се одважити да на територији наше доминације склапају злочиначке договоре, да ме Ваши извештаји нису уверили у одлуку коју су неки од њих донели да се преселе у Тоскану како би се наоружали под заставом Москве против Дубровника и Турске.” Копија садржаја депеше бр. 30 високопоштованог провидура за Албанију. У Задру, 7. јуна 1769).

¹⁴ „...Sapevo che i Territoriali di Castel Novo erano troppo sensibili al fanatismo del Rito, ben istrutti nella professione nautica e facili per cause diferenti a lasciarsi sedurre senza riflesso dalla propria passione del Rito, ben istrutti nella professione nautica e facili per cause diferenti a lasciarsi sedurre senza riflesso dalla propria passione.” („Такође сам знао да је живаљ Херцег Новог прекомерно склон верском фанатизму, као и да су вешти морепловци, те да се из различитих разлога лако могу повести за сопственом страху без много размишљања”).

¹⁵ Знамо поуздано да је породица Стратимировић поклонила 1788. Манастиру Савини четири руске престоне иконе, које су по свој прилици стајале на новом иконостасу Велике савинске цркве, када је постављен (1795–1797) [Медаковић 1978: 57]. Првих деценија 19. века ове иконе су пребачене на иконостас Мале цркве, јер су тада на иконостас Велике цркве стављене нове, такође руске иконе, које су на иконостасу и данас. Иконе породице Стратимировић сада красе зидове Велике цркве и олтара.

пажњу у том смислу заузимају Богородица Савинска и представа Богородичиног Покрова с иконостаса Велике цркве. Познато је да је Богородичин култ у бароку у великој мери био усмерен ка поштовању чудотворних икона [Врајовић 2006: 184–211; Тимотијевић 1997: 181]. Ширем оживљавању овог култа, током 17. века доприносе и копије чудотворица које су доношене из разних крајева. Међу најпопуларнијим су биле копије Богородице Владимирске, најугледније иконе Московског царства, његов *palladium* [Тимотијевић 2008: 57]. Тако мишљена, ова Чудотворица постаје популарна и умножавана широм православног света, јер је и Русија виђена као заштитница православних под Османским царством [Тимотијевић 2008: 57]. С тим у вези, можемо следити и поштовање Богородице Савинске која прати иконографски тип Умиљенија Богородице Владимирске, али и улогу заштитнице манастира.¹⁶

Такође у низу Великих празника, на иконостасу Велике цркве, види-мо и представу *Богородичиног Покрова*, аутохтоне теме руске уметности [Матић 2017]. Иконографски тип савинске представе Покрова, такозвани „боковой перевод”,¹⁷ редак у српском барокном сликарству, био је веома заступљен у руској уметности 17. и 18. века, те лако доступан као узор. Уколико је архимандрит Инокентије Дабовић, као кључна личност у идејном формирању ликовног програма, боравио у више наврата у Русији [Поповић 1910: 279], лако је могао да види примере овог распрострањеног типа Покрова и пренесе предлошке при повратку у Савину. Свакако не можемо искључити ни друге могућности преноса оваквог предлошка, попут путујућих сликара московитера или распрострањених популарних икона руске паљехске иконе, које су се могле набавити широм Балканског полуострва [Богоявленский 1947: 243–244]. Савинци нису случајно уврстили Покров у низ Великих празника. Иако тема није била необична за барокну епоху, на савинском иконостасу, у оквиру целовитог ликовног програма, Покров постаје директно израз Богородичине заштите савинских Успењских цркава, заједно с Богородицом Савинском, од предочених насртаја у неповољним верско-политичким околностима. Као што је и Русија виђена као заштитница свег православља.

ЕПИЛОГ

Све наведено подстиче нас на закључак да је Манастир Савина био важно упориште православних Боке 18. века, у условима под страном млетачком влашћу и непостојања српског епископа и црквене организације на овим просторима. У таквим околностима Савинци су тежили да негују блиске везе и с православном Русијом. Те везе утемељио је још

¹⁶ Према познатом предању, млетачки капетан Ђерман покушао је 1762. да топовском паљбом с брода „Санта Барбара” разруши Манастир. Братство је сазвало народ у Манастир где су се усрдно заједнички молили пред Чудотворицом Савинском. У току молитве гром је ударио у млетачку лађу и уништио је, а Манастир је остао нетакнут [Петрановић 1856: 114].

¹⁷ Ову форму, такозвани „боковой перевод”, неки аутори доводе у везу са чувеном древном руском иконом Богородице Богољупске [Myslivec 1935/1936: 194].

херцеговачки епископ Саватије кроз сарадњу с пуковником Милорадовићем, а његови наследници у Савини радиће свесрдно да очувају и продубе односе, за њих тако важне, с православном империјом. Везе с Русијом, поред економске важности за изградњу Велике савинске цркве, праћења токова тадашње барокне теологије и културе, имале су много слојевитији значај у локалној заједници Боке которске. Како је Русија све више доживљавана као нова нада и покровитељица православних под туђинском влашћу, она је била чест инспиратор православних у Боки на борбу за ослобођење, али и на пресељење под њено окриље. Савинско братство, како смо видели, играло је важну улогу у тим друштвено-политичким догађајима. Такође, ликовна нарација новоизграђене Велике савинске цркве, великим делом од руских прилога, обједињена ликом Богородице Савинске, на подобије руске Богородице Владимирске заштитнице Московског царства и Града-цркве Москве, уткива универзалну идеју Богородице као својеврсног *palladium*-а *locus sanctus*-а, манастира-града. Предочена идеја додатно је подржана аутохтоно руском темом Богородичиног Покрова, која одсликава молитвена стремљења Савинаца, као и локалне православне заједнице, да заштите свој манастир у неповољним верско-друштвеним околностима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

АН РУМА (Архив Херцег Новог). *Полиитичко ујравни млеитачки архив* (1689–1797).
 АМС (Архив манастира Савина). *Фасцикла са повељама*, инв. бр. 151; *Синодик*, инв. бр. 37.
 АСАНУ (Архив Српске академије наука и уметности). *Заоставштина Јована Томића*, бр. 8711.

Објављени извори и литература

- Богоявленский, Сергей К. (1947). Связи между русскими и сербами в XVII–XVIII вв., *Славянский сборник*, 241–261.
- Гавриловић, Славко (1986). Вести о Руско-турском рату 1768–1774. и његови одједи међу православнима на Балкану и у Хабзбуршкој монархији, у: *Јужнословенске земље и Русија у XVIII веку*, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 143–168.
- Дашић, Миомир (2005). Сеобе Црногораца у Русију средином 18. вијека, у: *Сеоба Срба у руско царство половином 18. века*. Зборник радова с међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003, ур. Средоје Лалић, Нови Сад: Српско-украјинско друштво; Архив Војводине; Музеј града Новог Сада, 66–102.
- Димитријевић, Стеван М. (1901). Одношаји пећких патријараха са Русијом у XVII веку, *Глас СКА*, LX.
- Димитријевић, Стеван М. (1922). Грађа за српску историју из руских архива и библиотека, *Споменик СКА*, LIII.
- Долгова, Светлана Р. и Екатерина В. Иванова (2009). Руско-српске православне везе од XVI–XVIII века, у: *Москва – Србија, Београд – Русија: документи и материјали*, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век (1), прир. Светлана Долгова и др. Београд: Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы, 47–77.

- Ђурић, Војислав Ј. (1973). Манастир Савина, *Бока*, 5: 7–22.
- Злоковић, Максим (1971). Млетачка управа у Херцег-Новом, *Бока*, 3: 5–37.
- Јачов, Марко (1980). Одсељавање Срба из Далмације 1771–1774. године, *Историјски часопис*, 27: 95–108.
- Јачов, Марко (1984). *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд: Историјски институт.
- Јачов, Марко (1986). Сеоба Срба из Далмације у Русију 1758. године, у: *Јужнословенске земље и Русија у XVIII веку*, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија науке и уметности, 213–224.
- Јовановић, Јагош (1948). *Девеослоједесећогодишњица веза Боке са Русијом*, Цетиње: Обод.
- Ковачевић, Предраг (1969). Поморство Херцег-Новога, *Бока*, 1: 137–158.
- Мартиновић, Душан (2003). Адмирал и генерал Војновићи у руској војсци, *Бока*, 23: 67–97.
- Матић, Марина (2014). Симеон Марковић Драгуличић, *Српски биографски речник*, VI: Мар–Миш, Нови Сад: Матица српска.
- Матић, Марина (2015). *Манастир Савина у XVIII веку*, Филозофски факултет Универзитета у Београду. Докторска дисертација.
- Матић, Марина (2017). Икона Богородичиног Покрова из манастира Савина, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 45.
- Медаковић, Дејан (1978). *Манастир Савина – Велика црква, ризница, рукописи*, Београд: Филозофски факултет.
- Медаковић, Дејан (2006). Путешествија српских монаха и њихов значај за нашу културу, *Даница: српски народни илустрирани календар за годину 2007*, 14: 83–106.
- Мијушковић, Славко (1962). Учешће Бокеља у руској флоти на Медитерану за време великог Руско-турског рата (1769–1774), *Годишњак Поморског музеја у Кошору* X: 145–159.
- Милаш, Никодим (1899). *Списи о историји православне цркве у далмајинско-историјском владичанству од XV–XIX века*, Задар: Типографија С. Артале.
- Митић, Илија (1978). Избјеглице из Боке Которске на подручју Дубровачке Републике током XVIII и почетком XIX стољећа, *Годишњак Поморског музеја у Кошору*, XXVI: 39–48.
- Младеновић, Александар /прир./ (1996). *Писма – владика Данило, владика Сава*, Цетиње: Обод.
- Накићеновић, Саво (1910а). Руски прилози за изградњу манастира Савине, *Хришћански весник*, 27/3: 199–203.
- Накићеновић, Саво (1910б). Неколико читула у манастиру Савине, *Гласник православне далмајинске цркве*, 8: 129–134.
- Нарочницкиј, Алексей Леонтьевич и Никола Петрович /прир./ (1984). *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. – документы*, Москва: Наука.
- Павић, Милорад (1986). Руско-српске књижевне везе у доба просветитељства, у *Јужнословенске земље и Русија у XVIII веку*, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија науке и уметности, 263–272.
- Песторић, Веселин (2005). Попис књижног фонда православних цркава са подручја општине Херцег-Нови, *Бока*, 25: 213–348.
- Петрановић, Герасим (1856). Манастир Савина, *Србско-далмајински маџазин за лејто 1852. и 1853*: 113–120.
- Петрановић, Герасим (1882). Биљешке и подаци за историју цркве и епархије, *Шемајинзам православне епархије Бококошорске, Дубровачке и Сичанске за годину 1882*: 30–35.
- Петровић, Растислав В. (1986). Односи између Русије и Црне Горе у доба владике Василија Петровића и Шћепана Малог (1750–1773), у: *Јужнословенске земље и Русија*

- у XVIII веку, ур. Васа Чубриловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 75–103.
- Петровић, Растислав В. (1998). *Односи Русије са Црном Гором у XVIII веку: шражом докумената*, Београд: Стручна књига.
- Петровић, Растислав В. (2001). *Православна Далмација и Русија*, Београд: Стручна књига.
- Поповић, Томо К. (1910). Калуђер Јосиф Троповић, учитељ владике Рада, *Босанска вила*, 18–19, (1. септембар): 279–280.
- Радовић, Велимир (1977). Прилог о миграционом фактору у историји Боке, *Бока*, 9: 305–324.
- Радојичић, Драгана (2006). *Између култура истока и запада – Северозападна Бока Которска*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Радојичић, Драгана (2008). Руси у Боки Которској, у: *Слике културе некад и сад*, ур. Драгана Радојичић и Зорица Дивац. Београд: Етнографски институт САНУ, 111–123.
- Радонић, Јован (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд: Научна књига.
- Распоповић, Радослав (2005). Владика Василије Петровић и пресељавање Црногораца у Русију у другој половини 18. вијека, у: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*, Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, 7–9. маја 2003, ур. Средоје Лалић, Нови Сад: Српско-украјинско друштво; Архив Војводине; Музеј града Новог Сада, 120–134.
- Руvaraц, Димитрије (1905). Аутобиографија Партенија Павловића, *Српски Сион*, 14: 396–399.
- Синдик, Душан (1980). Тестаменти Саве Владиславића, *Меџовића зраћа*, 8: 139–159.
- Станојевић, Глигор (1955а). *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње: Историски институт НР Црне Горе.
- Станојевић, Глигор (1955б). Нешто о Србима у Далмацији у другој половини XVIII вијека, *Историјски гласник*, 1: 87–110.
- Тимотијевић, Мирослав (1997). Поштовање Богородице Брнске код Срба, *Саопштења*, 29: 181–191.
- Тимотијевић, Мирослав (2008). Богородица Смедеревска, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности*, 36: 57–87.
- Црногорчевић, Младен (1901). *Манастир Савина у Боци Которској*, Београд: Т. К. Наумовић и друг.
- Шоргић, Марија (2011). Саватије Љубибратић, у: *Српски биографски речник*, V: Кв–Мао, Нови Сад: Матица српска.
- Brajković, Saša (2006). *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Београд: Filozofski fakultet.
- Matić, Marina (2016). Bishop Savatije Ljubibratić under the Auspices of the Republic of Venice (1687–1716), *Испраживања*, 27: 106–119.
- Myslivec, Josef (1935/1936). Dvě ikony Pokrova, *Byzantinoslavica*, 6: 191–212.
- Novak, Grga (1960). Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća, *Starine, JAZU*, L: 461–518.
- Novak, Maja (1956). Prilog poznavanju rada i djelovanja Vicka Zmajevića – Peraštanina, *Radovi IJAZU u Zadru*, 317–325.
- Novaković, Stojan (1884). Trebište, Tvrdoš i Savina, *Starine JAZU*, XVI, 97–107.
- Peričić, Šime (1980). *Dalmacija uoči pada Mletačke Republike*, Zagreb: Centar za povijesne znanosti.

THE CONNECTIONS OF SAVINA MONASTERY WITH RUSSIA IN THE XVIII
CENTURY AND THEIR INFLUENCE IN BOKA KOTORSKA

by

MARINA MATIĆ
Belgrade, Serbia
maticmarina@yahoo.com

SUMMARY: The connections of the Savina Monastery in Boka Kotorska with Russia in the XVIII century were intensive and deep. They contained the concept of Russia as the patron of Orthodox people under foreign dominion. Inspired by Russia, the Savina Monastery fraternity had an important role in social and political events in the area of Boka Kotorska. These relations influenced the local community in Boka Kotorska through a growing awareness of the necessity of liberation from foreign dominion, migrations of people to Russia, as well as through religious and cultural novelties brought by Russian literature and artistic design motifs, which were used and applied in the local community. The central point of unification of all these influences was the Savina Monastery, where the Great Church was raised mainly due to Russian donations.

KEYWORDS: Savina Monastery, Boka Kotorska, Russia, XVIII century, donations, migrations, Venetian dominion

БАХТИН И ПРАВОСЛАВНА ХРИШЋАНСКА ТРАДИЦИЈА

СВЕТОЗАР ПОШТИЋ

Универзитет у Виљнусу
Институт за стране језике
Универзитетска 5, Виљнус, Литванија
svetozar.postic@uki.vu.lt

САЖЕТАК: Рад истражује мотиве из православне хришћанске традиције у делима познатог руског филозофа Михаила Михајловича Бахтина. У уводу се нуди низ сведочанстава из личног живота овог мислиоца која потврђују његову приврженост хришћанству и руском православљу, а њен извор се повезује с његовим етничким пореклом, духовном средином и књижевно-филозофском традицијом у којој се интелектуално обликовао. Након представљања неколико општих хришћанским идеја у Бахтиновим радовима – поређења односа између аутора и јунака с односом између творца и човека, отеловљења и речи (логоса) – рад се окреће специфично православним идејама у његовом радовима. То су: перихореза или узајамно прожимање две Христове природе, светост тела и апофатични приступ богословљу, луда као јуродиви Христа ради, и саборност као суштина Цркве. На крају се средишња Бахтинова идеја – дијалогизам – представља као средство на путу ка обожењу, или теози, основном својству хришћанског духовног живота на православном Истоку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бахтин, православље, хришћанство, традиција, дијалогизам

Михаил Михајлович Бахтин (Михаил Михайлович Бахтин, *1895–†1970) није био православни теолог, нити православни мислилац. Не може се чак рећи ни да је био хришћански апологета, у класичном смислу речи. Он је себе, пре свега, сматрао филозофом. Његове идеје, међутим, као и речник који користи, непосредно се надовезују на богато наслеђе православне мисли, и дубоко одишу непрекинутом хришћанском традицијом. У раздобљу свог стваралаштва када је немарксистичко теоретисање водило право у логор, и најчешће у смрт, он је своју, у суштини хришћанску мисао, маскирао другим појмовима и аргументима, па је због тога она и могла бити тумачена на разне начине. Ипак, иза разних тема и приступа

које је у свом опусу користио крије се идеологија која не одступа много од догматског богословља Светих отаца Цркве, као што један од његових западних критичара тврди: „Показујући да су секуларне форме у суштини само трансформације основних форми хришћанског веровања, Бахтин једним ударцем врши архаизацију секуларности и модернизацију духовности” [Pechey 2001: 60]. У овом раду Бахтинов живот и теологија у његовим радовима прво се смешта у контекст његовог породичног и етничког порекла и духовне припадности. Након представљања неколико опште-хришћанских концепата у Бахтиновим делима, усредсређујемо се на руску позадину и православну бит његовог учења, на идеје перихорезе, светости тела, јуродивости и саборности. На крају се представља дијалогизам, основна идеја Бахтинове мисли која је недвосмислено основана на хришћанској етици, као пут ка обожењу у православној хришћанској традицији.

БАХТИНОВА ПОБОЖНОСТ И ТЕОЛОГИЈА У ЊЕГОВИМ РАДОВИМА

Бахтин је одрастао у побожној руској православној породици. Духовно је формиран у дореволюционој Русији, где је „Владимир Соловјев тријумфовао над Чернишевским” [Бердяев 1971: 221; Берђајев 1987]. Још као седмогодишњи дечак у кући дединог брата, који је био страсни поклоник Светог Јована Кронштатског (1829–1908), срео је тог најутицајнијег руског светитеља краја 19. и почетка 20. века, који је на њега оставио „потресан утисак” [Бахтин 2002: 283]. Интелектуално, Бахтин је стасао у времену када су zasiћеност реализмом, који је трајао читаву другу половину 19. века, и осећај близине надолazeћег превирања и трагедије, учинили да се готово цела руска интелигенција окрене некој врсти духовне чежње и праксе. Бахтин није био изузетак. Вадим Кожинов, који га је добро познавао, описује га као православног хришћанина који је био критичан у односу на совјетско неверје, али некаконичан у неким философским погледима, а то су склоности својствене многим руским мислиоцима који се ослањају на одређене теолошке појмове и схватања [Кожинов 1997: 145]. Иако његова философија није била у потпуној сагласности с учењем православне цркве, она се мора посматрати у контексту византијске *културне* традиције. Након пада Константинопоља 1453, Москва је проглашена „Трећим Римом”, светлоносцем хришћанства, и Руси никада нису престали да верују у месијанску улогу своје земље и свог народа. Бахтинова карактеристична руска побожност национална је и религиозна, тврди Кожинов [Кожинов 1997: 147].

Берђајев пише да је у Русији на почетку 20. века философија, која је доживљавала процват, попримила религиозни карактер, и исповедање вере било је утемељено у философији. Философија није постала независна од теологије и црквеног ауторитета, била је потпуно слободна, али је била лично зависна од религиозног искуства. Религиозна философија обухватала је сва духовна и културна питања, па чак и главна питања друштвеног живота [Бердяев 1971: 157]. Кожинов је средишњу Бахтинову

интелектуалну тежњу описао на следећи начин: „Особени идеал представљало је органско спајање систематичности, објективности, доследности немачког философског размишљања и васељенске дубине руског духовног стваралаштва” [Кожинов 1997: 17].

Критичари су нарочито склони упоређивању Бахтина с једним од најпознатијих *богоизражатеља*, свестраним Павелом Флоренским, аутором утицајне и необичне књиге *Стиуб и и шврђава истиине*, који је „најбоље представљао синтезу старих преокупација јединствених за руску православу традицију и идеја немачке философије и класичног наслеђа Грчке и Рима” [Clark and Holquist 1982: 135]. Оба писца ослањају се на запањујућу ерудицију. У чланку о Бахтину и Флоренском, К. Г. Исупов смешта Бахтина и Флоренског у исти тренд руске религиозне ренесансе која спаја традиционалне философске проблеме с језиком естетичара, и описује Бахтинов поглед на свет као „естетско хришћанство”. Док Флоренски, по његовом мишљењу, заступа идеју о спасењу другог по цену свог живота као уметничко дело, Бахтин истиче спасење себе у другом, а живот као уметничко дело [Исупов 1992: 161, 167], и сматра да права уметност не постоји без „обазирања на гроб”, или, како то свети оци кажу, без „сећања на смрт” [Бахтин 2002: 184].

Вадим Кожинов, који је с неколико колега, шездесетих година прошлог века Бахтина „извукао” из анонимности, сећа се учитељевих речи: „Само религија одређује ничим неограничену слободу мисли, јер човек апсолутно не може да постоји без некакве вере, и одсуство вере у Бога неизбежно се претвара у идолопоклонство, то јест у веру у нешто намерно ограничено временским и просторним оквирима који не дозвољавају стварну, потпуну слободу мисли” [Кожинов 1992: 145]. Једне ноћи Бахтин је „говорио о Богу и настанку света, говорио ми тако да сам у хотел отишао у дословном смислу речи узбуђен и нисам могао да заспим до јутра, пребивајући у дотада недоживљеном духовном стању, слично ономе које сам касније нашао код [...] Нила Сорског” [Кожинов 1993: 145]. То стање је виђење нестворене светлости, или божанско просветљење. Још од времена када је објавио први рад у Невелју, где је провео прве године после револуције и где су чланови Бахтиновог круга „врашки проучавали теологију”, Бахтин је обављао „дијалог с Јеванђељем, који је трајао током целог његовог живота” [Турбин 1995: 236].

Бахтин је био „дубоко религиозан [...] човек, за кога су одређене руске православне традиције биле од врхунске важности” пише Холквист [Holquist 1990: xii]. У својим белешкама пред крај живота Бахтин је записао: „Реч као нешто лично. Христос као Истина. Њему постављам питање” [Bakhtin 1986: 148]. Убрзо након Октобарске револуције, пре него што је Русија утонула у кошмар страха, прогона и смрти, Бахтин је с пријатељима организовао философске вечери с циљем да се „поново размотре све категорије модерне мисли у односу на традицију руског православља” [цит. у: Clark 1982: 120]. У есеју „О проблему основаног мира”, у коме говори о ономе што сматра исправним задатком философије религије, Бахтин анализира положај цариника из познате јеванђелске приче као особе која

налази оправдање не у себи, као фарисеј, већ у „отелотвореном Трећем лицу”, и предлаже добро основан мир као нешто што се постиже када се напусти самоувереност и прође кроз период немира и покајања, да би се на крају стигло до стања поверења у Бога [Bakhtin 2001: 207–208]. Он каже да „објективни идеализам сматра да је царство Божије ван нас, а Толстој, на пример, тврди да је у нама, али ја мислим да је царство Божије међу нама између мене и тебе, између мене и Бога, између мене и природе: тамо је Царство Божије” [Кожинов 1997: 145]. И најзад, Бахтин упоређује апотеозу плуралитета Достојевског (и истовремено очување сопствене личности) с „црквом као општењем неспојених душа” [Бахтин 1994: 26]. „Само у Богу или у свету могућа је за мене радост, то јест само тамо где се ја оправдано приопштавам бићу кроз другога и за другога, где сам пасиван и примам дар”, сведочи Бахтин [Бахтин 2003б: 120]. „Одрицање од овдашњег оправдања прелази у потребу за религиозним оправдањем, он је пун потребе за опроштењем и искупљењем као апсолутно *чистиим даром* (не према заслугама), у вредносно потпуно оностраној милости и благодати [...] Моје право на љубавни пријем моје спољашности: оно као дар силази на мене од других, као благодат која не може бити унутрашње основана и схваћена” [Бахтин 2003б: 125].

Из свих ових цитата и сведочења, јасно је да је Бахтин савршено разумео суштину православног хришћанског учења, и тежио је да је уклопи, колико је то могуће, у западну философску мисао, и поново га, ослањајући се на традицију руске хришћанске философије, својим речима дефинише.

БАХТИНОВЕ ОПШТЕХРИШЋАНСКЕ ИДЕЈЕ

У Бахтиновој естетици, аутор уметничког дела јасно узима на себе улогу творца света, а његов јунак улогу Божјег створења, човека. Ипак, ваља приметити да ниво ауторове свемоћи постепено еволуира током пишчеве каријере; однос између творца и твари постаје све више дијалогски. У *Аутору и јунаку*, творац мора заузети положај ван естетског објекта (био то човек или ствар) да би је завршио користећи своју привилеговану тачку гледишта, коју Бахтин назива „сувишак визије” (рус. *избыток видения*), које објекат не може бити свестан. У естетској активности, Бахтин је видео паралелу божанске милости: „Однос трансгредијентне естетске форме према јунаку и његовом животу, изнутра узетом, јесте јединствена врста односа онога који воли према вољеноме [...], однос немотивисане процене предмета („какав год да је, ја га волим”, а одмах затим следи активна идеализација, дар форме), однос пријема оног који утврђује, прима, однос дара према потреби, *gratis* праштања злочина, благодати према грешнику – сви ти односи (низ може бити увећан) слични су естетском односу аутора према јунаку или форме према јунаку и његовом животу” [Бахтин 2003б: 80]. Бог се јавља као „највиша инстанца” [Бахтин 2003б: 179] (рус. *высшая инстанция*), „највиша ванлокација” [Бахтин 2003б: 166] (рус. *высшая внеаходимость*) и изворно биће које даје естетски смисао свим људским животима. Творац је одвојен и трансценденталан у одно-

су на своју креацију, и дубоко је укључен у своју креацију. Он наставља да примењује ауторитет на твар активно управљајући нашим виђењем: „Аутор [...] мора бити схваћен као [...] читаочев ауторитативни водич, присутан у своме раду” [Бахтин 2003б: 180]. Јунак није слободан да одбије да игра своју улогу, не због немешања у ауторитет аутора/другог, већ због саме природе јунака, идеје дубоко укорене у хришћанско убеђење да се слобода налази у вољном служењу и поковању Богу и своме ближњему [Coates 1998: 42, 52].

У књизи о Достојевском, аутор ублажава свој ауторитет, и његова активност постаје ангажованија, дијалогска. Његова улога сада је ограничена на оркестрацију: „Свет Достојевског је уметнички организовано постојање и узајамно дејство духовне разноврсности” [Бахтин 1994: 31]. Ауторова удаљеност, по Бахтину, „обезбеђује истинску објективност у представљању јунака” [Бахтин 1994: 63] и слободу, која је у потпуној сагласности с посматрањем слободне воље код Достојевског, у исто време и благослов и клетва која води у грех. У Бахтиновим есејима о роману наступа још један еволутивни корак у односу аутора и јунака, нарочито у *Речи у роману*. Аутор овде почиње да се крије иза језика, не говорећи на датом језику, већ *кроз* језик, који је постао објективан [Бахтин 2012]. Угушен насилним једнојезичјем, аутор одлази у изгнанство као Бахтин или као Достојевски, или потпуно престаје да говори као Христос у *Великом инквизиџору*. На крају своје каријере, Бахтин изражава идеју између аутора и јунака као парадигму односа између творца и његове творевине кроз препуштање речи која је јача и виша од сопствене, тј. човеково потпуно потчињавање своме аутору и његовој речи. У белешкама из 1970/71, он пише: „Потрага за сопственом речју је у ствари потрага управо не за својом већ за речју која је већа од нашег сопства; то је тежња да се удаљи од сопствене речи, без чије помоћи није могуће да се каже било шта суштинско, Ја могу бити сам лик, али не и примарни аутор” [Bakhtin 1986: 354].

Борећи се против апстрактних философских приступа оличених у монолизму, мотив отеловљења један је од главних појмова у Бахтиновим делима. У *Ауџору и јунаку* Бахтин, пратећи традицију марбуршке школе неокантијанства спушта на земљу Канта, главног представника апстрактних философских приступа етици, усредсређујући се на стварно, доживљено искуство, а не на трансценденталне услове искуства. „Бахтина занимају субјекат и објекат не као апстрактне епистемолошке категорије, већ као отеловљена, конкретна људска бића, свако са својим јединственим местом у свету” [Poole 2001: 153]. Доживљај се може тумачити као резултат идеологије његових актера, али суштина доживљеног највише је последица специфике окружења у којем је настао. Идеја оваплоћења за Бахтина у себи, пре свега, садржи сотериолошки смисао, пошто је „чак и Бог морао да се оваплоти да би помиловао, страдао и *ојросио*, некако сишао с апстрактне тачке гледишта правде” [Бахтин 2003б: 113]. У *К философији ѱоcијуика* он користи термине оваплоћење (рус. *воплощение*) и инкарнација (рус. *инкарнирование*) изненађујуће често и регуларно да би означио *incorporatio* апстрактног домена истине у конкретан „догађај бића”

одговорног људског субјекта. „Тражити стварни, когнитивни акт-поступак у смисленом садржају који је одвојен од њега јесте исто што и подићи самога себе за косу” [Бахтин 2003а: 11]. Као измишљени свет Достојевског, тако и „Бахтинов систем никад не испушта из вида најмање детаље из свакодневног живота, са свим нелагодностима, забунама и болом својственим за *hic et nunc* (сада и овде), али исто тако са свом радошћу коју може да донесе само непосредност” [Clark and Holquist 1982: 348]. У есејима о роману, истине, или погледи на свет, представљене су као отеловљени у језику, а не више толико у људима. У Бахтиновој расправи о уметничкој књижевности као тексту, реч постаје тело значења [Coates 1997: 170]. У Христу је реч постала тело, и главна особина Бахтиновог концепта језика јесте нагласак на материјална својства речи. Он тврди да су смишљањем речи као да их никада нико није говорио, лингвисти променили дијалогска средства у монолошке знаке, и уопштено значење речи назива лажљивим: „Код разумевања речи није важан њен директни предметни и изражајни смисао – то је лажљиви облик речи – већ је важно стварно, увек користољубиво коришћење тог израза од стране говорника, које се одређује његовим положајем (професијом, сталежом, и сл.) и конкретном ситуацијом” [Бахтин 2012: 401]. За Бахтина теорија нема вредности без испољавања у животу, баш као што нема спасења без Божијег отеловљења.

Појам речи у Бахтиновој философији непосредно је везан за идеју оваплоћења, јер је друго лице, Христос, син Божији, у исто време и реч (логос) и Божије оваплоћење. Бахтинов термин „реч” (рус. *слово*) обухвата језик, дискурс, чак и изолован исказ, из које он изводи идеју полифоније. У низу недовршених бележака из 1970/71, које много откривају о начину његовог размишљања, Бахтин јасно повезује теоретску и примењену лингвистику с речју из Јеванђеља по Јовану: „Метафизика и философија речи. Древно учење о логосу. Јован. Говор, разговор, исказ. Сведицифична природа разговора” [Bakhtin 1986: 147]. Бахтин се вешто премешта с једног значења *речи* на друго, усредсређујући се час на денотацију термина (посебна реч или исказ), час на њену конотацију (реч као друго лице Светог Тројства) [Mihailovic 1998: 33]. Без контекста и конкретног исказа, Бахтин тврди, реч је осуђена на семантичко застаревање: „Реч живи ван себе, у својој живој усмерености на предмет; ако се потпуно удаљимо од те усмерености, у рукама ће нам остати само обнажени труп речи, по којем ништа нећемо моћи да дознамо ни о друштвеном положају, ни о животној судбини датог света” [Бахтин 2012: 292]. У том случају, реч ће бити позобана од птица, као у Христовој причи о четири судбине баченог семена, која се односи на способност човека да прими Божју реч.

Ако у овим хришћанским идејама нема ничег специфично православног, оне ипак показују утицај православног учења, ако ни због чега другог, оно због језика Руске православне цркве која у себи садржи вековима освештавану византијску и словенску традицију Христове науке. Окренимо се сада православном богословљу у Бахтиновој философији, доказујући њено специфично руско порекло упоређујући га са латинским и протестантским учењем и традицијом.

БАХТИН И ПРАВОСЛАВЉЕ

Перихореза

Идеја узајамног прожимања или перихорезе (грч. *περιχώρησις*), дефинисана на Четвртог васељенском сабору у Халкидону 451. године можда је најважнија степеница у расправи о постепеном нестанку посредне везе између човека и божанског принципа. Његова основа – да две природе Христа, људска и божанска, могу постојати и међусобно деловати у једном телу у исто време – суштинска је за разумевања Божијег присуства у људима. Од узајамног прожимања ове две суштине, од којих свака „неразделно и несливено” чува свој идентитет, састоји се јединство две Христове природе. Одбацивање ове идеје враћа нас до Аристотеловог одбацивања платонског схватања односа између универзалног и посебног, с фокусом на учествовање једног у другом [Sherrard 1987: 44–49; Ross 1995: 164–166]. Последице тог одбацивања пресудно су допринеле разликама између Западног и Источног хришћанства. Истовремено, идеја перихорезе је и једна од основних претпоставки Бахтинове теорије. Кроз узајамно прожимање (рус. *взаимопроникновение* у Бахтиновој лингвистичкој теорији) ове две суштине, где свака чува „несливено и нераздвајно” свој идентитет, успоставља се јединство две Христове природе. Појам перихорезе се такође односи и на узајамно прожимање три Божја лица, што, због православног тумачења разлике између Божије суштине и његових енергија, као и исхођењу Светог Духа само од оца, чини овај појам искључиво православним.

Четврти васељенски сабор познат је по томе што је потврдио не само једну суштину (грч. *ὁμοούσιος*, рус. *единосущие*) Оца и Сина, већ и две природе (рус. *естества*) Христа, људску и божанску, њихов близак узајамни утицај, чак њихову „несливену” (рус. *неслитую*), без промене, неодвојиву (рус. *нераздельную*) међузависност. Људска и божанска Христова природа сједињене су у исту особу, „јединородног” сина, реч Божију. Руски превод овог концепта, *взаимопроникновение*, среће се често у Бахтиновим радовима и као термин и као идеја, понекад у сродним речима као *проникать* (проницати, прожимати) и (*взаимо*)*проникновенность* (/узајамна/ прожетост).¹ По Чарлсу Локу, Бахтин чак и средишњу идеју своје философије – дијалогизам – назива аналогно халкидонској идеји „дуофизитизма” – две природе отелотвореног Христа: дио (*δύο*) = два; логос (*λόγος*) = реч [Lock 2001: 110]. Без обзира да ли је та констатација тачна или не, чињеница је да је велики број критичара приметио везу између халкидонске перихорезе и Бахтинове теорије.

¹ Фраза *неслитно и нераздельно* (несливено и нераздвајиво) не постоји као идиом у руском језику. Препознатљива је једино као производ одлуке васељенског сабора, и заузима изненађујуће високо место у руској философији и књижевности од почетка двадесетог века до двадесетих година (Соловјев, Бјелиј, Гумиљов, Шкловски, Мандельштам). Као што је горе наведено, Бахтин понавља фразу (или њене варијанте) на неколико кључних места у свом делу, од најранијих радова до *Досјојевског* [Mihailovic 1997: 126].

У једном од Бахтинових првих значајнијих радова, *Автор и герой*, аутор и јунак заједно пребивају у јединственој естетској вредности: „Свака конкретна вредност уметничке целине смишљена је у два вредносна контекста: у контексту јунака [...], и завршном контексту аутора [...], и ти вредносни контексти се узајамно прожимају, али контекст аутора тежи да обухвати блиски контекст јунака” [Бахтин 2003б: 88]. Он објашњава да поступак мора стећи одговорност за свој садржај и за своје постојање, при чему садржај мора бити прикључен постојању. „Само на тај начин могла би бити превазиђена ружна несливеност и узајамна непрожетост културе и живота” [Бахтин 2003б: 83]. Неколико година касније, у раду у којем посвећује велики простор овој идеји, Бахтин посматра дискурс Достојевског као однос пара чији чланови врше снажан и темељан утицај један на другог, користећи термин „реч с обзирањем, освртањем” (рус. *слово с оглядкой*) за такав преломљени и друштвено утицајни говор. Давање целог себе свакоме и свима без прављења разлике и без задршке (рус. *безраздельно и беззаветно*) представља највеће благо; ту се закон мене слива са законом човечности, и та опозиција једна другу потиरे у својој сливености [Бахтин 1994: 155–156].

У *Речи о роману* Бахтин преноси исту идеју на поље језика. Он поистовећује „конкретну” реч с исказом и изјављује да „ниједна реч не одговара свом објекту на јединствен начин”, јер „између речи и предмета, речи и личности која говори, лежи еластична средина других, страних речи о том предмету, на исту тему, у коју је тешко проникнути. Управљена на свој предмет, реч улази у дијалогски ускомешану и напрегнуту средину страних речи, процена и акцената, уплиће се у њихове сложене међусобне односе, слива се с једнима, одбија се од других, пресеца се с трећима” [Bakhtin 1982a]. По Михајловићу, Бахтиново коришћење речи *узајамни односи* (рус. *взаимоотношения*) у опису умрежења конкретних речи подудара се с међусобним прожимањем, или перихорезом логоса с осталим лицима Светог Тројства. Његова тврдња да се реч слива с једнима, а добија од других подсећа због лексике и због идеје која стоји иза тих речи на условни спој близаначке природе Христа-Логоса дефинисане на Сабору у Халкидону. Коначно, пресецање речи с трећом групом страних речи подсећа Михајловића и на божанску неограниченост и вечност у који се за свако лице Тројства каже да води суживот с оним другим [Mihailovic 1997: 23–24].

Бахтин често анализира и суживот два елемента дате речи, дефиницију познатог швајцарског лингвисте Фердинанда де Сосира (Ferdinand de Saussure): означујућег (*le signifiant*) и означеног (*le signifié*). Двојност онога како нешто изгледа и онога шта у ствари означава стална је инспирација за теоретичаре од самог почетка распрострањивања Сосировог структурализма, која је навела научнике из разних области друштвених наука, постструктуралисте, да се усредсреде на језик као на најзначајнији израз свести. Цела идеја, која несумњиво напомиње платонске форме и објекте, може се посматрати као још једна манифестација видљивог и невидљивог света. Принцип различитости, то што држи одвојено два дела

Сосировог знака „несливеним и неодвојивим” у скоријим радовима проглашено је за предвидиво и несводиво на принцип идентитета [Lock 2001: 104]. За Бахтина, језик је спољашњи ентитет који сâм постоји у живом свету. Његова идеја ванлокације (рус. *вненаходимость*), у почетку коришћена за опис положаја аутора, објашњава произвољност везе између означајућег и означеног, очување нечије личности, и халкидонског несливања две суштине у једно тело.

Тело и апофатични приступ

Једна од очигледних идеја коју критичари тешко успевају да сместе у Бахтинов хришћански поглед на свет је материјализам гротескног реализма. Много више од католика и протестаната, православци верују у светост материје осликану у постојању Христовог тела и крви у Евхаристији, материјално представљање Христа, Богородице и светитеља на иконама, и поштовања њихових моштију. Тело има нарочиту улогу у исихистичкој молитви. Чарлс Лок објашњава западну збуњеност пред Бахтиновим упоређивањем слика из своје вере с онима из биологије и социологије као пример „глобализације протестантских парадигми и недоумица”: „Православље никад није прошло кроз реформацију, нити кроз било какав конфликт између вере и разума”, тврди он. „Светотајинска теологија не налази ништа редукутивно у природи, и слави разум као део твари, као чинилац који повезује божанско и људско; у православљу, конфликт између вере и разума може постојати само као увезена ствар” [Lock 2002: 101].

Могло би се рећи да у свом раду „Форме и време хронотопа у роману” Бахтин води прави рат против негативног односа према телу. За владајућу идеологију „телесни живот могао је да буде само разуздан, груб, прљав и самоуништавајући. Између речи и тела постојао је неизмерни процес”. По Бахтину, Франсоа Рабле жели да „врати телесности и реч и смисао, [...] и заједно са тим да врати речи и смислу њихову реалност и материјалност” [Bakhtin 1982b: 171]. У овом лајтмотиву налазимо израз дубоке и силне страсти човека који се бори да прихвати своје болесно тело у средини где су милиони тела уништени као безвредни у име идеологије која је потпуно изгубила додир са стварношћу, тврди Коутс [Coates 1998: 134]. Отеловљење Христа дало је специјални значај телу. Може се рећи да Исус представља савршено помирење језика и тела; он је Реч живота коју прва Јованова посланица описује као то „што беше од почетка, што смо чули, што смо видели очима својима, што сагледасмо и руке наше опипаше” [*Свешто Писмо/Нови Завет* 2008: 1 Јн. 1.1]. Тело је нешто опипљиво и стварно; узвишене идеје распрострањене за себичне циљеве, с друге стране, монструозне су творевине злих умова.

Још једна црта Бахтиновог стваралаштва која је била предмет изучавања критичара који су доказивали особено православу природу његове мисли јесте његов апофатични приступ. Апофатични приступ у његовим радовима, тј. опис Бога у одричним терминима (невидљив, бесконачан, недокучив), припада традицији источне мистике. Недостатак познавања

те традиције и ослањање на римско право у домену религије стимулисали су теологе на Западу да се развију у сагласности с катафатичним („потврдиним”) приступом. По Римском закону, свака тврдња мора да буде „позитивна”, и да почне тиме шта случај јесте, а не шта није, а то укључује и тврдње у вези с Богом [Marangudakis 2001: 247]. Ако човек не може да спозна Бога, као што Бахтин наговештава, он не може у потпуности спознати ни себе, јер је створен по Божјем обличју. Немогућност поистовећивања субјекта и објекта који претходи познању Бога такође искључује потпуно познавање себе. Апофатични моменат код Бахтина састоји се од „немогућности познавања самога себе (ја-за-себе) и, према томе, потребе за другим који познаје и види – за ’божанство које постаје човек’, отелотворен други који дарива благодат, Христос, који је Бахтинова савршена слика другог” [Roole 2001: 159]. И баш као што Емерсон пише, „апофатична теологија може изгледати као да одбија и негира, али у ствари такво пражњење дефиниција представља увод у најпотврднију пуноћу” [Emerson 2001: 179]. Бахтин истиче усмереност молитве ка будућности, ка сопственом бољитку. Његова незавршеност проналази смисао у бесмртности душе и у вечном животу.

Луда као јуродиви

Бахтин често користи лик луде или будале који без страха од последица говори истину, разобличава лицемерје и гордост и подрива ауторитет незаконите власти. Многи критичари приметили су везу, коју и Бахтин успоставља на неколико места, између средњовековне народне луде и појаве познате искључиво у православном хришћанству – јуродства Христа ради. Овај подвиг састоји се од глумљења лудила или безумља код људи с великим духовним даровима да би сакрили своју прозорљивост и избегли славу и част. За основу подвига јуродства сматра се проповед апостола Павла у Новом завету: „Ми луди Христа ради, а ви мудри у Христу; ми слаби, а ви јаки; ви славни, а ми презрени. До овога часа подносимо и глад и жеђ и голотињу и ударце, и потуцамо се. И трудимо се радећи својим рукама. Кад нас грде, благосиљамо, кад нас гоне, трпимо. Кад хуле на нас, молимо; постасмо сметлиште света, свима смеће до данас” [*Свeйѿо Писмо/Нови Завeйѿ* 2008: 1 Кор. 4.10–13].

Пошто већина људи води искључиву бригу о земаљском животу, хришћани, којима је главни циљ да молитвама и добрим делима заслуже живот вечни, делују нехришћанима као лудаци. Они се руководе Божјом, а не људском мудрошћу, која гаји другачије вредности, често потпуно супротне хришћанским („што је у људи високо, гадост је пред Богом” [*Свeйѿо Писмо/Нови Завeйѿ* 2008: Лк. 16.14]). Један од најпознатијих јуродивих у Русији сигурно је Свети Василије Блажени (*Василий Блаженный*), чије мошти леже у најпознатијој московској цркви на Црвеном тргу, али они се у Русији могу срести чак до данашњих дана.

У *Хронојоју* Бахтин описује луду или будалу као учесника у животу који се налази ван њега (тј. у којем он не учествује емотивно), и као

вечног уходу и одблесак живота који приватну сферу живота преокреће у јавну. Луда и будала за Бахтина представљају метаморфозу цара и бога који се трансформише у роба и у преступника, као Христос [Bakhtin 1982b: 161]. Они „нису од овог света” и, према томе, поседују нарочита права и привилегије да демаскирају лицемерје и притворност [Bakhtin 1982b: 159]. Када би нечије духовне и уметничке способности желео нарочито да истакне, Бахтин је говорио да „није био од овога света”, а својим животом и делом и себе је на неки начин уврстио у ову групу личности. У *Раблеу* лик луде или будале заузима једно од средишњих места у концепту народног смеха или карневала. У средњем веку луда је бесправни носилац објективно апстрактне личности, пише Бахтин [Bakhtin 1984: 93]. У поглављу о народно-празничним формама, он упоређује средњовековни чин пародијског крунисања и раскрунисања краља-луде с новозаветном сценом проглашења Христа за краља при његовом уласку у Јерусалим, а затим и његовим изругивањем и батинањем од стране Јевреја и римских војника. „Краљ је луда. Цео народ га бира, затим га цео народ исмева, ругају му се и туку га, када време његовог царствовања прође”, пише Бахтин [Bakhtin 1984: 197–198].

Упоређујући Бахтинов „очишћујући смех” с многовековном православном традицијом „Христа ради јуродством”, Вадим Кожинов опомиње критичаре који желе у том појму да виде одступање од православља да они, у том случају, од православне вере и традиције морају да одвоје и цео сабор руских јуродивих. Стихија весела, пише он, неодвојива је особина, атрибут православља у целости, а не само понашања јуродивих [Кожинов 1997: 12]. Бочаров и Михајловић потврђују очигледну везу, док је западни критичари углавном не примећују или игноришу. На Западу је, између осталог, и појава искупљења душе преко очишћујућег страдалништва поднесеног без роптања скоро потпуно страна. „Жртва Богу је дух скрушен; срце скрушено и смерно Бог неће презрети”, пева псалмопојац [*Светло Писмо/Нови Завет* 2008: Пс. 50]. Бахтин се никада није жалио на трагичну судбину свог народа, себе и своје породице (мајка и све три сестре умрле су од глади за време опсаде Лењинграда), и све недаће је поднео са стрпљењем и осмехом на уснама.

Саборност

Идеја саборности у традицији Руске православне цркве и културе садржи вишеслојно значење. Ту реч је сковао најистакнутији словенофил 19. века, А. С. Хомјаков (1804–1860), који је у њој видео противтежу индивидуализму Запада и интелектуалним тежњама такозваних западњака у Русији, којима се у својим радовима жестоко супротстављао. На друштвеном нивоу, разлика између индивидуализма који влада на Западу и колективизма присутног на Истоку обрађена је у разним студијама које се баве међукултурном комуникацијом. На троуглу којим је енглески социолог Р. Д. Луис представио „Модел културних типова”, на пример, људи из западних земаља налазе се близу крајње тачке „линеарно-активне” крајности, што значи да су оријентисани на испуњење задатка, организовани су пла-

нери. С друге стране, Руси, заједно с многим словенским и источноевропским културама, налазе се близу тачке „мулти-активног” типа, и у животу су окренути к људима, говорљиви су и спремни за сарадњу. То значи да се Руси (а с њима и Срби) према заједници односе колективистички, али су, за разлику од људи с Далеког истока, који су такође оријентисани на колективизам, отворенији и склонији вербалном изражавању [Lewis 2010: 37]. По „хоризонталним моделима културе”, који се заснивају на сличном принципу поделе различитих култура у свету, крајњи индивидуалисти су смештени на левој страни, а колективисти на десној. Представници култура с леве стране верују у владавину над природом, њихов философски поглед је објективан, квантитативан и својствен му је расцеп између ума и тела. Културе на десној страни верују у хармонију с природом и потчињеност њој, а њихов поглед је субјективан, квалитативан и својствено му је јединство ума и тела. Перцепција на Западу је окренута ка будућности, основана на односу субјекат-објекат и међусобном такмичењу, а на Истоку је оријентисана на прошлост и садашњост, заснована на односу између два и више субјеката, као и на спонтаној сарадњи [Hofstede 2015: 9–12].

Православно разумевање саборности повезано је с убеђењем у Цркву као тело Христово, у којем сви чланови Цркве представљају ћелије у целини јединственог, божанског организма вођеног Светим Духом. На друштвеном нивоу, ова идеја подразумева добровољну међузависност сваког појединца и јединство целог друштва. Другим речима, она укључује љубав и дијалог међу људима, и дијалог с Богом кроз молитву и славословље.

Бахтинов дијалогизам, с обзиром на императив међусобне зависности и љубави међу људском заједницом, изразити је пример саборности. Људска комуникација је потчињена „највишем гласу”, првосвештенику и глави Цркве. „Бахтинова највиша слика [...] дијалогске вере је, карактеристично, *разговор* са Христом”, тврди Емерсон [Emerson 2001: 62]. У занимљивом и необичном раду, *Смрти Другоџ*, К. Г. Исупов тврди да је Бахтинов дијалог у суштини израз љубави као *ероса*. Смисао у којем је сваки догађај узвраћене љубави у ствари испољавање еротске љубави, заузима средишње место у православном схватању мучеништва (сведочења) и божанства које следује *кенози*, или пражњењу себе, процесу који подразумева потпуно чишћење свести као услова за спасење [Исупов 1992: 106].² То пражњење претпоставља потпуно предавање Богу и ближњем, као и безусловну жртву за другог. Као што Свети оци уче, само потпуно напуштање свих овоземаљских потреба може да води до *ѿеозе* или обожења у овом животу. Запањујућа сличност између Бахтинове дијалогске философије и свести с једне стране, и православног Тројства с друге, можда

² Кеноза (грч. κένωσις) или пражњење себе описано у посланици апостола Павла Филипљанима, играла је веома важну улогу у православној духовности. У *Ауђору и јунаку*, Христос у себи спаја два чина кенотичког самопоништавања: он са себе свлачи славу да би се појавио у свету као жртва за грехе, и одиграва Очеву кенотичку улогу својим снисхођењем у чину Постања. Бахтин овај други догађај описује као природу естетске активности: „То је спољашња позиција аутора у односу на јунака, његово само-брисање из поља јунаковог живота, његово чишћење целог поља живота за њега и његово постојање, схватање и завршетак догађаја његовог живота од стране разумно и етички непристрасног посматрача” [Бахтин 2003: 16].

нигде није боље приказана него у опису архиепископа Калиста Вера: „Обожење није самосталан, већ 'друштвен' процес [...] Људи, створени у обличју Тројства, могу схватити божанску сличност само ако живе обичан живот какав живе Благословена Тројица: као што три лица Бога 'обитавају' у нашим ближњима, не живећи само за себе, већ у другима и за друге [...] Таква је истинска природа обожења” [Ware 1997: 237].

Православље се увек одликовало високим степеном заједништва у Христу или саборности, а Бахтин је био истински пропагатор ове љубави и црквеног јединства међу људима. Да би уопште постојало „ја”, неопходно је да постоји и „ти”. Двоје су нераскидиви део заједнице у Христу, а њихово општење Бахтин назива дијалогом.

Дијалогизам као пут ка обожењу

Бахтин је у социолингвистици и теорији књижевности најпознатији по есејима о природи људског исказа и књижевним жанровима као изразу човековог погледа на свет. Његово схватање језика као средства комуникације много је шире од пуне структурне анализе. Он узима у обзир друштвени, историјски и лични контекст језичког исказа или дискурса. За Бахтина, исказ је отеловљење идеје. Он мисли да теоретисање – представљање идеја без њиховог отеловљења у конкретним ситуацијама – води ка отуђивању, чак политичкој хегемонији, и тражи конкретно испољавање сваке мисли у речи и делу. Свако изражавање Бахтин сматра само везом у ланцу зависних односа међу људима и међу људским и божанским начелима. Он све посматра у контексту већ реченог и оног што ће тек бити речено, с нагласком на нераздвојиву повезаност свих живих бића, засновану на љубави. Због свега тога најрепрезентативнији аспект Бахтинове мисли познат је под називом „дијалогизам”.

Осим међусобне зависности и прожетости људи, однос ја-други налази код Бахтина свој најдубљи смисао у „Другом” (са великим „д”): „Само у Богу или у свету за мене је могућа радост, то јест само тамо где се оправдано сједињујем са бићем кроз другог и за другог, где сам пасиван и примам дар” [Бахтин 2003б: 120]. Бахтин у Христу проналази и парадигму отеловљења мисли у делу или у речи: „Свака процена јесте заузимање индивидуалног положаја у бићу: чак је и Бог морао да се отелотвори да би помиловао, страдао и *оџросио*, да се спусти са апстрактног гледишта правде” [Бахтин 2003б: 113]. Оно што Бахтин говори о свом омиљеном аутору, Достојевском, може се рећи и за његов лични однос с божанским: „У слици идеалног човека или у слици Христа за њега се налази разрешење идеолошких потрага. Ова слика или овај највиши глас мора да крунише свет гласова, да га организује и потчини” [Бахтин 1994: 97]. Дијалогизам као манифестација љубави међу ближњима могућ је само ако постоји непосредна веза између Бога и човека. Како је Бог љубав, Он ту љубав преноси човеку преко Светог духа, трећег лица Светог Тројства. То је основа на којем почива могућност *ѿеозе*, или обожења, достицања Царства Божијег из јеванђеља на којем је базирана вера у Христа.

Да бисмо показали разлог зашто је ова идеја у православљу очувана до данашњег дана, док је у римокатолицизму практично ишчезла, морамо обратити пажњу на разлике у догми двеју цркава које су дефинисале целокупну оријентацију и црквену традицију. Оно што се догодило у 13. веку у Православној цркви пресудно је утицало на правац којим су се две гране исте религије даље упутиле. Одлучујућу улогу у опису Божје природе одиграо је светогорски монах и епископ солунски Свети Григорије Палама, који је, по угледу на Светог Василија Великог, Светог Атанасија и Светог Максима Исповедника, кристалисао разлику између Божје суштине, која је бесконачна и недокучива, и Божјих енергија, изражених у његовим ипостасима, или лицима, сваки с одређеном улогом у животу једног хришћанина: он је очишћен Сином, просветљен Светим духом, и уједињен у Оцу. Створен у Божјем обличју, али после пада изложен утицајима палих духова, човека чини, поред душе и тела, и трећи део његове природе, нестворене и божанске Божје слике, духа, кроз коју може да „спозна” Бога. Захваљујући оваплоћењу, страдању и васкрсењу, Син је отворио пут за човеково искупљење. Учествовањем у Светим Тајнама цркве, верник је у стању да прими Божје енергије, и још једном да „спозна” духовно начело свог бића помраченог „падом”. „Човек постаје Бог у истој мери у којој Бог постаје човек, јер човек је уздигнут божанским успоном исто као што се Бог, савладан својом љубављу према човеку, спушта без разлике до последњих крајности природе”, пише Свети Максим [Maximus 1985: 91]. „Ако се душа одрекне привезаности за ниже ствари и приљуби се у љубави за оног који је више и њему се преда [...], од њега прима просветљење, украс и побољшање, и испуњава његове савете и опомене од којих добија истинити и вечни живот, објашњава Св. Григорије” [Gregory Palamas 1988: 127].

Латини, с друге стране, нису могли да прихвате доктрину која је умањивала суштинско јединство Бога кроз истицање његових ипостаси, и они су све више почели да наглашавају једноставност и неразликовање божанске нарави. Овај поглед склон је да представи суштину Божје природе као чисто онтолошку стварност, као само Биће [Sherrard 1959: 67–68]. Додавање *filioque*³ символу вере може се такође посматрати у светлу описа Суштине и Бића као једне исте стварности. Ако је узрок и начело бића у Тројству Суштина, а Син је исти у својој суштини с Оцем, логично је да Дух исходи из Сина као и из Оца [Sherrard 1959: 71]. Латинска теологија поуздала се у „разум” као примарно средство приближавања Богу, пише Армстронг [Armstrong 1993: 234], а источно хришћанство прихватило је Бога који не може да се ограничи и схвати разумом, зато што Бог којег можемо разумети више није недокучив [Marangudakis 2001: 245]. На Западу, услед схоластичке рационализације, тежња ка обожењу се полако али

³ Римокатолички додатак Символу вере проглашеном на Првом васељенском сабору у Nikeји 325. године налази се у загради: „[Верујем] и у Духа Светога, господу животворног, који од Оца (и Сина) исходи, који се са Оцем и Сином заједно слави, који је говорио кроз пророке”.

сигурно губила. Док су латински теолози Бога као највише Биће одвојили од човека, византијски теолози су раздвајањем Божје суштине и његових ипостаси, које су човеку приступачне, чак од њих неодвојиве, човека приближиле божанском начелу; штавише, учинили су га његовим најбитнијим делом. Као последица одвајања двеју теолошких струја, на Западу Бог постепено постаје теоретска апстракција, а на Истоку Он је оваплоћен кроз љубав и дијалог између човека и Бога и човека и његовог ближњег.

Бахтин признаје немогућност човека да позна свог творца: „Сваки исказ ... има свог аутора, кога чујемо у сваком исказу као његовог аутора. О стварном аутору, који постоји ван свога исказа, не можемо апсолутно ништа знати” [Бахтин 1994: 184]. Ова немогућност познања, међутим, само је непознавање његове суштине, пошто Бога знамо преко његовог испољавања у свету, преко исказа, или енергија, конкретног оваплоћења недокучивог Бога у свакодневном животу у сваком појединцу. Бахтин негује однос с Богом, „лични однос са личним Богом”, закључује Емерсон [Emerson 2001: 246]. Свака теорија без конкретног исказа или манифестације, према томе, за Бахтина је равна монолизму својственом раздвојености између света бесконачних теоријских могућности и света конкретне историјске стварности која се испољава кроз дијалогски однос са другим. А савршена слика другог за њега је отеловљени, животворни Други, Христос. У Христу Бахтин налази највиши од свих гласова, доступан субјекту преко Божјих енергија; ми видимо божанско у другим људима и с њима у дијалогу, који је оријентисан на одговор, реакцију. Одвајање од Бога људе води ка емпиријском проучавању природе, ка натурализму. Бахтин се одриче натурализма у корист методолошког теизма, како каже Пеши, „пошто први приступ натурализује или објектификује људско биће, док се други према њему понаша као према личности која има потенцијал да се обожи” [Pechey 2001: 155]. То лично је оно што човека чини духовним а не чисто телесним бићем.

Према томе, за разлику од модерне философије, коју до плурализма води разноврсност етичких рецепата, Бахтин до плурализма долази путем збира независних свести. Што смо ближе истини, до израза више долази наша особеност, а човек постаје стварно свој само ако се у потпуности открије за другог, кроз другог, и помоћу другог [Бахтин 2004: 287]. „Љуби ближњега свога као самог себе”, говори Христос [*Свeйџо Писмо/Нови Завeј* 2008: Мт 22, 39], а апостол Павле саветује: „Носите бремена један другог, и тако испуните завет Христов” [*Свeйџо Писмо/Нови Завeј* 2008: Гал 6.2]. За Бахтина *дружосџ* није нужност, ни пут да се одржи толеранција и мир у свету идеолошког и религиозног фанатизма, већ истински, егзистенцијални императив. Само помоћу дијалога с другим, и с Другим, можемо испунити своју дужност и обавезу као људских бића, и спојити се с нашим творцем. Бахтинов дијалог на тај начин је непосредан израз присуства Светог духа у сваком појединцу и један од најчистијих израза православног учења.

ЗАКЉУЧАК

Иако је морао да се окрене социолингвистици и књижевној теорији због совјетског прогона, Бахтин, који је почео да чита Канта када је имао само 19 година, увек је себе сматрао филозофом. Као личност он се, међутим, духовно и интелектуално образовао у предреволюционарном раздобљу царске Русије (с 22 године имао је јасно одређено филозофско мишљење) када је исповедање вере код већине руских мислилаца попримило облике западне филозофске традиције, али задржало садржај православне богословске мистике. Већина дефиниција које су Бахтинове радове учиниле предметом интензивног проучавања потиче из његовог рада на металингвистици, али разлика између његових раних радова, у којој је богословље било истакнутије, и његових каснијих радова о језику углавном се састоји у модификованој терминологији. Шта више, начело које стоји у темељу његове мисли остаје дијалогизам, концепт који је, како Бахтин сâм каже, основан на хришћанском моралу [Бахтин 2003а: 23]. У светлу нових тумачења Бахтинових радова, дијалогизам, осим односа с другим ближњим, налази још дубљи смисао у односу с Другим, с божанским начелом.

Поред општијих хришћанских мотива које су западни критичари одмах препознали, постоји још један слој који се може протумачити преко Бахтинове привржености традицији источног православља. Она је и у Русији све више проучавана како је растао и утицај црквене духовности. Те православне идеје резултат су како његовог културног наслеђа, тако и његовог верског опредељења. Бахтиновски дијалогизам, према томе, може се посматрати и као другачији поглед на основни смисао православног хришћанства, саборност Христове цркве на земљи кроз заједницу Евхаристије. Коначно, мењајући хришћанску терминологију али не и њену суштину, Бахтин повезује традиционална морална убеђења с модерним етичким и епистемолошким идејама, и тиме оставља трајан печат на православној филозофској мисао.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин, Михаил Михайлович (2003а). К философии поступка. *Собрание сочинений. Т.1: Философская эстетика 1920-их годов*. Москва: Издательство русские словари языки славянской культуры, 7–68.
- Бахтин, Михаил Михайлович (2003б). Автор и герой в эстетической деятельности. *Собрание сочинений. Т.1: Философская эстетика 1920-их годов*. Москва: Издательство русские словари языки славянской культуры, 69–264.
- Бахтин, Михаил Михайлович (2002). Беседы с Дувакиным. Москва: Согласие.
- Бахтин, Михаил Михайлович (1994). *Проблема творчества/поэтики Достоевского*. Киев: Next.
- Бердяев, Николай (1971). *Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века*. Paris: YMCA Press.
- Берђајев, Николај (1987). *Руска идеја*, Просвета, Београд 1987. Превод: Марија и Бранислав Марковић.

- Бочаров, Сергей Георгиевич и Николай Ипполитович Николаев /ред./ (2003). *Собрание сочинений Т.1: Философская эстетика 20-их годов*. Москва: Издательство русские словари языка славянской культуры.
- Исупов, Константин Глебович (1992). Альтернатива эстетической антропологии: М. М. Бахтин и П. А. Флоренский. *М. М. Бахтин: эстетическое наследие и современность*, т. 1, ред. А. Ф. Еремеев и др. Саранск: Издательство Мордовского университета, 161–168.
- Кожин, Вадим (1993). Бахтин и его читатели: Размышления и отчасти воспоминания. *Диалог. Карнавал. Хронотоп*. 2/3: 120–134.
- Кожин, Вадим (1997). Краткие сведения о Михаиле Михайловиче Бахтине. *Судьба России: вчера, сегодня, завтра*. Москва: Воениздат.
- Свейо Писмо/Нови Завей (2008). Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Турбин, Владимир Николаевич (1995). Из неопубликованного о М. М. Бахтине (I). *Философские науки* 1: 235–243.
- Armstrong, Karen (1993). *A History of God: the 4000 Quest of Judaism, Christianity and Islam*. New York: A. A. Knopf.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (2001). Appendix: M. M. Bakhtin's Lectures and Comments of 1924–1925 from the Notebooks of L. V. Pumpiansky. *Bakhtin and Religion*. Ed. Susan M. Felch and Paul J. Contino. Evanston: Northwestern UP: 193–238.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1982a). Discourse in the Novel. *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas, 259–422.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1982b). Forms of Time and the Chronotope in the Novel. *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas, 84–258.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1986). From Notes Made in 1970–71. *Speech Genres and Other Late Essays*. Eds. Caryl Emerson and Michael Holquist. Trans. Vern W. McGee. Austin: University of Texas, 132–157.
- Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (1984). *Rabelais and His World*. Bloomington: Indiana UP.
- Clark, Katrina and Michael Holquist (1984). *Mikhail Bakhtin*. Cambridge: Harvard UP.
- Coates, Ruth (1998). *Christianity in Bakhtin*. Cambridge: Cambridge UP.
- Emerson, Caryl (2001) Afterword: Plenitude as a Form of Hope. *Bakhtin and Religion: A Feeling for Faith*. Ed. Susan M. Felch and Paul J. Contino. Evanston, IL: Northwestern, 177–192.
- Gregory Palamas, Saint (1988). *The One Hundred and Fifty Chapters*. Trans. Robert E. Sinkewicz. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Holquist, Michael (1990). *Dialogism: Bakhtin and His World*. London: Routledge.
- Lewis, Richard D. (2010). *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*. Boston: Nicholas Brealy International.
- Lock, Charles (2001). Bakhtin and the Tropes of Orthodoxy. *Bakhtin and Religion: A Feeling for Faith*. Ed. Susan M. Felch and Paul J. Contino. Evanston, IL: Northwestern, 97–120.
- Marangudakis, Manussos (2001). The Medieval Roots of Our Ecological Crisis. *Environmental Ethics* 23: 243–260.
- Maximus the Confessor, Saint (1985). *Selected Writings*. Mahwah, NJ: Paulist Press.
- Mihailovic, Alexandar (1997). *Corporeal Worlds: Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*. Evanston, IL: Northwestern UP.
- Pechey, Graham (2001). Philosophy and Theology in 'Aesthetic Activity'. *Bakhtin and Religion: A Feeling for Faith*. Susan M. Felch and Paul J. Contino /ed./ Evanston, IL: Northwestern UP: 47–62.
- Poole, Randall A. (2001). The Apophatic Bakhtin. *Bakhtin and Religion: A Feeling for Faith*. Ed. Susan M. Felch and Paul J. Contino. Evanston, IL: Northwestern UP, 151–176.
- Ross, Sir David (1995). *Aristotle*. New York: Rutledge.
- Sherrard, Philip (1959). *The Greek East and the Latin West*. Oxford, UK: Oxford UP.
- Sherrard, Philip (1987). *The Eclipse of Man and Nature: An Enquiry into the Origins and Consequences of Modern Science*. West Stockbridge, MA: Lindisfarne Press.
- Ware, Timothy (1997). *The Orthodox Church*. New York: Penguin.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Бахтин, Михаил Михайлович (2012), Слово в романе. Библиотека Гумер-литературоведение. Доступно на: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/bahtin/slov_rom.php. Приступљено: 21. 4. 2017.

Hofstede, Geert (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. Scholarworks. Доступно на: <http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=orgc>. Приступљено: 25. 8. 2015.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

BAKHTIN AND THE ORTHODOX CHRISTIAN TRADITION

by

SVETOZAR POŠTIĆ
Vilnius University
Institute of Foreign Languages
5 Universiteto, Vilnius, Lithuania
svetozar.postic@uki.vu.lt

SUMMARY: This paper explores motifs from the Orthodox Christian tradition in the works of the famous Russian philosopher Mikhail Mikhailovich Bakhtin. The introduction offers a series of testimonies from the thinker's personal life that confirm his affinity toward Christianity and Russian Orthodoxy, and the source of this affinity is linked to his ethnic origin, spiritual environment and the literary-philosophic tradition in which he was intellectually shaped. After presenting a few universal Christian ideas in his works – the comparison of the relationship between the author and the hero with the relationship between the Creator and His human creation, incarnation and the word (*logos*) – this paper points to the specifically Orthodox ideas in his writings. Those are: *perichoresis* or the mutual permeation of the two natures of Christ, the holiness of the body and the apophatic approach in theology, the buffoon as a fool for Christ's sake, and communality as the essence of the existence of the Church. Finally, Bakhtin's central idea, dialogism, is presented as a means used on the path toward divinization, or *theosis*, the basic characteristic of Christian spiritual life in the Orthodox East.

KEYWORDS: Bakhtin, Orthodox, Christian, tradition, dialogism

МИЛЕ САВИЋ КАО ТУМАЧ СКОРИЈЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ПРОШЛОСТИ

МИРЈАНА РАДОЈИЧИЋ

Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
mradojicic9@gmail.com

САЖЕТАК: Предмет рада је интерпретација скорије јужнословенске прошлости коју је у својим делима понудио недавно преминули српски филозоф и друштвени теоретичар Миле Савић. Ратови за ексјугословенско територијално наслеђе, агресија НАТО пакта на СРЈ, пројекат евроатлантског интегрисања Србије – неки су од најзначајнијих тематских *punctuma* те интерпретације. Исцрпним увидом у Савићева становишта о овим и сродним им феноменима скорије политичке и социјалне историје региона, ауторка закључује да ће у великом мозаику знања о једном, тацитовски речено „времену богатом несрећама”, коцкица коју му је приложио овај, с научне и животне сцене прерано сишавши српски интелектуалац, бити, засигурно, једна од најзначајнијих и најдрагоценијих.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Миле Савић, распад/разбијање СФР Југославије, Западни Балкан, интерпретација

Миле Савић (1957–2015) једно је од најзначајнијих имена српске филозофске и друштвено-теоријске мисли с краја 20. и прве две деценије 21. века. Аутор је више десетина запажених текстова објављених у најугледнијим хуманистичко-научним периодичним публикацијама у земљи и региону, и пет монографија, од којих га је једна, *Политика филозофског дискурса: њапракћичне импликације њосћмодерне филозофије*, 2004. године произвела у лауреата најпрестижније овдашње награде за естетику, теорију уметности и филозофију. У коауторству са Владимиром Цветковићем и Ненадом Цекићем, Савић је написао и, према кредибилним проценама, један од најквалитетнијих средњошколских уџбеника филозофије на нашим просторима, те уредио или коуредио неколико зборника радова с научних скупова на којима је и сâм учествовао. Успешно се окушао и у научно-административним и научно-менаџерским пословима, најпре

као директор универзитетског Института за филозофију и друштвену теорију у Београду у којем је био запослен од 1995. до 2003. године, потом као државни секретар у тадашњем Министарству науке и заштите животне средине и, најзад, као декан Учитељског факултета у Београду на којем је дочекао и крај свог животног века.

Интелектуално и професионално сазревање Милета Савића одвијало се у времену које су на ширем друштвеном и политичком плану обележили распад/разбијање некадашње заједничке државе Јужних Словена, вишегодишњи ратови за границе на њеним рушевинама насталих држава, агресија НАТО-пакта на Србију и Црну Гору... Претпостављајући их својим дотадашњим, дисциплинарно узев сасвим другачијим истраживачким интересовањима, знатан број тадашњих српских друштвено-научних делатника кренуо је у истраживање тих дводеценијских феномена у чврстом уверењу да су висином социјалне цене која је плаћена за њихово разрешавање и далекосежношћу реперкусија по будућност региона који су захватили, они стекли статус изазова на који, напосто, није било могуће, а ни морално допустиво, професионално, истраживачки, па каткад и друштвено-активистички не одговорити. Не искористити, како би Светозар Стојановић рекао [Stojanović 1997: 22], у истраживачевом пословном животу не тако честу епистемолошку шансу да не само као професионално заинтересовани посматрач, већ и као невољни учесник и сведок епохалних догађаја остави понеки писани траг својих увида, спознаја, рефлексија о њиховој аутентичној каквоћи.¹

И Миле Савић је, рекло би се, у сличном кључу дешифровао колективно-егзистенцијалне налоге тог трагичног времена. Иако његових текстова и књига са реченом тематиком, или јавних наступа, односно реаговања одређеним поводима у којима је обзнањивао своје ставове о поменутим феноменима, бројчано није било превише, свака од тих биобиблиографских референци је, можда и због тога, драгоцене за истраживаче тог периода регионалне историје јер је нудила понеки оригиналан увид у његов трагички карактер, осветљавала га из неког другачијег или дотад истраживачки недовољно експлоатисаног угла, нудила нове, озбиљније и уверљивије аргументе за већ знана становишта...

Методска полазишта с којих је Савић полазио у своја истраживања ексјугословенског случаја ослањала су се на оно Хераклитово [Heraklit 1981: 32] да суштина, права природа ствари, воли да се скрива испод наслага појавног, манифестног, инциденталног и да је стога треба пажљиво тражити с ону страну, када је реч о времену и простору које имамо у виду углавном смишљено и циљно произвођене, догађајне непрегледности која се нудила посматрачевим очима. С тим методским диктумом на уму Савић је полазио у своја гонетања тог периода наше новије историје оставивши иза себе неколико бриљантних текстуалних и књишких продуката за којима ће, засигурно, морати да посегне сваки будући истраживач хаотичне западнобалканске завршнице минулог века.

¹ О томе видети и: [Радојичић 2013: 5].

О КАРАКТЕРУ ЕКСЈУГОСЛОВЕНСКИХ РАТОВА, ЊИХОВИМ УЗРОЦИМА И АКТЕРИМА

Пре свега, Савић исправно дефинише природу недавних ратова у региону, одређујући их као ратове за југословенско територијално наслеђе који су као такви били само нова, манифестна фаза латентног рата који је, по његовом мишљењу, карактерисао политички живот у другој Југославији од њеног настанка. Није на овом месту реч о некаквој екстремистичкој интерпретаторској конструкцији према којој мир представља стање припрема за рат, то јест према којој је рат, заправо, перманентно друштвено стање. Именовање једне димензије југословенске социјалистичке епохе ратним стањем Савић оправдава на другачији начин. У југословенском случају ратно стање, наиме, има особен смисао и оно, појашњава аутор, није последица неке опште историјско-онтолошке условљености перманентног рата, него, значајним делом, намерног прикривања да се специфична на врста рата на ексјугословенским просторима континуирано одвијала.²

А разлоге за прелазак из те латентне у манифестну фазу унутардржавног рата, односно ратова у којима је социјалистичка Југославија и скончала Савић препознаје у чињеници превласти социјално-идеолошког над национално-државотворним принципом њеног уређења, то јест потискивању, маргинализацији, па и политичкој проскрипцији овог другог коју је политички поредак некадашње државе практиковао од 50-их година 20. века наовамо; почетком 90-их то је довело до његовог експлозивног ослобађања на начин који је циљевима њиме усмераваних политичких пројеката дао практичну предност над средствима и начинима њихове реализације. Речима самог Савића: „Пошто је изостало дискурзивно разлагање национално-државотворног принципа, практично наметање императива и циља *коначног решења* националних питања појавило се у свом рудиментарном облику, без осећања одговорности према практичној цени коју за то треба платити. Тако су могући политички противници фактички били супротстављени као политички непријатељи, чиме су створени практични услови за непосредно покретање међунационалних ратова” [Савић 1999: 59]. Утолико би се, ако је тумачење карактера рата нераздвојиво од типа његовог исхода, а према ауторовом мишљењу јесте, манифестни, оружани ратови који су уследили тешко могли окарактерисати као грађански будући да њихов исход није био опстанак већ, подвлачи он, разградња државе на чијим просторима су се одвијали.

² Ако и површно погледамо јавни дискурзивни простор некадашње заједничке државе приметимо, указује Савић, да је и поред слављења мира и победе „прогресивних историјских снага”, тај простор „перманентно био испуњен фигурама рата као што су: победници и поражене историјске снаге, унутрашњи и спољни непријатељи... Поред тога постојала је перманентна милитаризација друштва на што указује удео војног буџета у структури националног дохотка, социјални статус војног кадра, систем образовања који је на скоро свим нивоима укључивао образовање за ’општенародну одбрану и друштвену самозаштиту’, стварање ’територијалне одбране’ на простору целе Југославије, стварање оружаних јединица у предузећима...” [Савић 1999: 56].

Та државно-деструктивна унутрашњеполитичка динамика није, разуме се, била без спољних подстицаја. Они, међутим, као такви нису, уочава Савић, никаква новина већ правило у историјском постојању сваке државе, а посебно оне из реда, како би Јован Цвијић рекао, „насред друма” саграђених. Спољни подстицаји могли су да постану делотворни само под условом да у унутрашњем стању постоје довољно јаке тенденције које у њима виде савезнике својег остварења, истиче, истраживачки поштено, Миле Савић. А у том погледу, унутрашњи ресурси очувања друге Југославије били су недовољни, почетком 90-их година 20. века практички узев готово сасвим исцрпљени. Наиме, у тренутку када је владајућа ексјугословенска елита губила монопол политичке моћи она, сматра Савић, није могла да превазиђе социјално-идеолошка ограничења и понуди друштву пројекат који би био привлачнији од партикуларних национално-државних тенденција, чиме би била пружена нова могућност да се рационално разреши перманентни међунационални сукоб у којем је федерација пребивала од свог настанка. Да овом приликом оставимо по страни ауторов изванредно значајан увид да је на ексјугословенским просторима „етнички” идентитет углавном представљао тачку пресецања различитих, поглавито неетничких – религијских, културалних, светоназорских одређења, и да су се многе постјугословенске нације као такве успоставиле, ако уопште јесу, управо ратовима за ексјугословенско територијално наслеђе. Они су утолико за њих били не само државно- већ и национално-конститутивни чинови. А сукоб за практичну премоћ у интерпретацији њиховог карактера који се одвијао упоредо са оружаним сукобима имао је, ево још једног исправног и веома важног запажања Милета Савића, практичну сврху – да легитимише, правно и морално, учешће у њима.

О ПОСТПЕТООКТОБАРСКОЈ СРБИЈИ, КРИТИЧКОМ ИНТЕЛЕКТУАЛЦУ И МИСИЈИ ОБРАЗОВАЊА У СРПСКОМ ДРУШТВУ

Знатнији део Савићевих увида у овај период регионалне историје односи се на његову постпетооктобарску, не више ратну, али не због тога и мање динамичну и мање значајну секвенцу. Непосредно након самих петооктобарских дешавања он ће опрезно, јер у том тренутку, чини се, већ интуитивно предосећајући куда се, како би рекао Светозар Стојановић [Стојановић 2000: 3], „српски део Титоника” упутио, изрећи да се српско друштво нашло у једној парадоксалној ситуацији у којој се интериоризација друштвених норми развијеног света интерпретира посредством нормативних модела (демократије, људских права, технолошког и економског развоја...) који су у озбиљној кризи и тамо одакле их се настоји импортовати. У том контексту демократска, као и друге доминантне нарације о тим догађајима, све више, уочава он, губе стандардно значење и уместо дескриптивног добијају практични, мобилизацијски смисао. Оне се и саме појављују као чинилац промена који своју уверљивост оснажује посредством наводно неутралне теоријске нарације [Савић 2001: 19].

Оно што је посебно заокупљало Савићеву пажњу у том периоду наше недавне прошлости јесте, ипак, једна неимпортована и сасвим особена, тадашња концепција и пракса државног и националног интереса, или можда пре антиинтереса, за какве би се тешко могао наћи упоредив пример у новијој политичкој историји света. Све оно што се у другим сувереним државама у том смислу претпоставља као неспорно и неупитно, сматра саморазумљивим и готово сакрализованим, у постпетеоктобарској Србији је, држао је Савић, оспорено, девалвирано, па чак и криминализовано као могућни принцип и пракса њеног политичког деловања у међународном пољу. Само у данашњој Србији, резигнирано је упозоравао, неопходно је подсећати да нема ничег, у политичком смислу природнијег и нормалнијег од тога да једна држава изнад свега држи до свог државног и националног интереса и достојанства. Само у данашњој Србији, указивао је он, нужно је подвлачити да је национални интерес *неслучајно*, дакле, циљно, планско, оно на којем се предано и самопрегорно настоји, одржање и напредовање једне државне заједнице у мрежи међународних односа. И дословно: „Тек самосвест о својим потребама, интересима, те начинима њиховог остварења у међународном и глобалном контексту могу један народ довести до поуздане историјске егзистенције. У недостатку такве рефлексije, она може бити само случајна” [Savić 1999: 40].

Утолико Савићевој оптици није промакао ни феномен функционализованог припадника локалних постпетеоктобарских политичких, економских и иних псеудоелита, тих, помало грубим али не и неадекватним речима једног другог овдашњег аутора речено, *корисних идиотиша* [Кљакић, 2011: 8] који зарад личног пробитка пристају на улогу добровољних репрезентата глобалне империјалне моћи и њених настојања на политичкој, економској и свакој другој десуверенизацији и десубјективизацији Србије; другим речима речено, њеном дефинисању као објект-друштво које ће идући такозваним путем без алтернативе беспоговорно служити свакој туђој и готово ниједној својој националној и државној добробити.³

Из овог проблемског поља је и фигура тзв. ангажованог односно *критичког интелектуалца*, којом се Миле Савић дуго и студиозно истраживачки бавио последњих година свог биолошког живота. Реч је о критичко-интелектуалној фигури која се развијала у окриљу једне форме марксизма, на јужнословенским просторима познате под општим именом *praxis филозофија*. Према саморазумевању ове групације и круга око ње нико други осим њих није могао носити „ореол ’критичког интелектуалца’ (тима ни право интелектуалца), нити је други тип критике, осим ’радикалне критике свега постојећег’, озбиљно признаван” [Савић 2004: 190].⁴ Својство „критички” се интелектуалцу овог типа приписује у том смислу што се он као заступник одређеног практично-нормативног становишта „*суйроиситавља* друкчијем становишту, а не у смислу *кријике* која почива на

³ Више о томе у: [Савић 2004: 22, *et passim*].

⁴ Довољно је, скреће пажњу аутор, погледати каталог свих онога што је било предмет критике, од државе, нације, грађанског друштва, преко буржоаске културе, слободног тржишта, технике, до парламентарне демократије, приватне својине... *Cf.* [Савић 2004: 196].

методској саморефлексији” [Савић 2003: 145, курзив његов]. Улога интелектуалца овог типа у друштвеној структури одређена је, разјашњава аутор, авангардном позицијом коју је он сâм себи доделио. Од прилике до прилике она мења појавне облике (партијски идеолог, народни трибун, комесар, агитатор, друштвено-политички радник, „судија части”, хуманитарни активиста...), али „увек задржава једно битно одређење – елитистички презир према људима за чије се интересе наводно залаже” [Савић 2004: 199]. Ако имамо то у виду, поставља се питање – „коме је критички интелектуалац одговоран ако није конкретним људима и конкретној друштвеној стварности” [Савић 2004: 200].

Та самопроглашена свест и савест човечанства, баштиник и промотер универзалних вредности, независно од слике коју је сâм о себи створио, од 90-их година 20. века наовамо, сматра Савић, критичком симулацијом фактички обавља репродукцију владајућег западног дискурса у Србији, дефинитивно тиме напуштајући идеју критичког ангажмана у духу утопијске свести, карактеристичну за „херојску” фазу његовог јавног деловања. Штавише, он се данас *de facto* бори против последица утопијске свести чији је главни протагониста био у епохи југословенског социјализма. Мада још наступа с критичким *pathosom*, „он се и сâм *de facto* опростио од утопијске критике стварности, опредељујући се за једну од владајућих политичких идеологија које су, колико јуче, биле предмет његове критике. Стога и мислим да се ангажовани интелектуалац на Истоку преобразио у ’функционалног интелектуалца’ упркос томе што и даље симулира *критички маниризам*” [Савић 2004: 10, курзив његов]. Па и више од тога, тај, како би Ендрју Рос (Ross) рекао „професионални хуманиста” [наведено према: Јасобу 1999: 119] данас у Србији, категоричан је Савић, дословно потказује локалну друштвену стварност добровољно прихваћеној структури глобалне моћи.⁵ Тако је од супериорне фигуре непристрасног судије и сведока, који се руководи узвишеном веберовском етиком уверења, остало, закључује аутор, само сведочанство које га приказује као саговорника радикалних и фундаменталистичких политичких пројеката, или као опслужитеља глобално владајућих политичких структура на локалним просторима на којима јавно делује [Савић 2004: 202].

Због свега претходног, Савић заступа становиште да савременом „критичком нормативизму” треба претпоставити *епистемолошку одговорност* интелектуалца као неопходан услов очувања властитог позива.⁶ А што се тиче његовог политичког ангажмана, „он ће се мерити критич-

⁵ Са становишта класичне модерне националне државе и појма демократије који је рођен у њеном окриљу, не постоји, по Савићевом мишљењу, суштинска разлика између некадашње идеолошке матрице „комунистичког интернационализма” и матрице такозваног „либералног космополитизма” – у оба случаја „угрожени су демократија и слобода појединца, као и самосталност међународно признатих држава” [Савић 2004: 197].

⁶ Епистемолошку одговорност Савић схвата као одговорност према колективном опстанку. Као таква она припада посебној класи људи – интелектуалцима чији позив, посвећеност проблемима спознаје и њеног односа према свету, афирмише посебну норму – истину. „Она обележава и особено подручје филозофског и научног деловања – *свесћ* о сложености егзистенцијално-практичних питања која се не може разрешити квази-интуитивним осећањем *савесћ*и.” [Савић 2004: 263, курзив његов].

ријумима реалне политике, јер сама политика по дефиницији за човека јесте сасвим реална ствар” [Савић 2004: 10].

Уместо „критике свега постојећег”, Миле Савић пледира за *достигансјивену егзистенцију* као вредносни, нормативни концепт који би требало да усмерава промишљања друштвеног реалитета, али и практична настојања на дефинисању модалитета његовог опстајања и напредовања у међународном систему. Као врстан педагог умео је да процени значај културе и образовања, слободног образовања, наглашавао је, а не едукације,⁷ за формирање младих нараштаја у том правцу, уместо њихове тренутно владајуће индоктринације у духу „политичке коректности.”⁸

Јер, подсећа он, учитељски позив може бити „савршено средство” за остварење различитих „савршених” концепција идеално уређеног друштва, реда и поретка у њему. А нека концепција, пројекат или визија друштва која унапред искључује сваки алтернативни и ривалски концепт, упозорава Савић, има нужно за крајњу последицу присилно наметање. „Тако и потпуна инструментализација образовања и учитељског позива лако може завршити у тоталитаризму. Историја не оскудева у таквим примерима. То што важи за историју, важи и за савремени тренутак” [Савић 2013: 14].

Из реченог произлази да је за стање образовања и учитељског позива у Србији пресудно важно становиште *критичког њаириоџизма* које, подвлачи Савић, у ери опште глобализације захтева образовање слободних људи и држава „који су у стању да буду одговорни пре свега према себи, да самостално уреде и упристоје заједницу у којој живе, а не само да слепо спроводе *директиве* и агенде недодирљивих *комисија*” [Савић 2014а, интернет документ без пагинације].

Сходно томе, закључује аутор, Србији је потребно све више добро образованих учитеља уместо приучених едукатора, истинског образовања уместо површне и агресивне индоктринације, „што је немогуће без аутономно изграђене пројекције Србије у будућности и стварног учешћа учитељских факултета у изградњи истински потребне концепције образовања – првенствено за потребе Србије” [Савић 2013: 13].

О АГРЕСИЈИ НАТО-А НА СРБИЈУ, ЊЕНИМ АТЛАНТСКИМ И ЕВРОАТЛАНТСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА

Позамашан део Савићевих истраживања скорије регионалне прошлости, тематски узев, организован је око улоге коју је у њеном трагичком

⁷ „Циник би могао приметити да ће образовања бити све мање што буде више едукације; да ће бити све мање просвећености ако улогу учитеља у потпуности преузму наметљиви едукатори” [Савић 2014а, интернет документ без пагинације].

⁸ „Снага те индоктринације, сматрао је Савић, лишава нас права да се не суочимо с питањем: да ли модерни едукатори, као експерти за морал, у ствари „лако могу постати нови идеолошки комесари, а преобликовање образовања у едукацију специјална служба за успостављање нове идеологије за коју је морално само оно што је у складу са њеним премисама глобалне унификације?” [Савић 2014б, интернет документ без пагинације]. Упоредити и: [Савић 2010: 81–82].

профилисању имала једина постхладноратовска војна мегаорганизација, те снажних постпетооктобарских политичких иницијатива да држава Србија и формално постане њеним чланом. Аутор најпре исправно дефинише карактер агресије НАТО-а на СРЈ с краја 90-их као међународно-политичког одговора на завршну, ако је уопште таква, косовско-метохијску етапу ексјугословенске кризе. Он, наиме, у њој препознаје покушај да се реторички, политички-пропагандно, реafirмише средњовековни концепт праведног рата и реморализује међународна политика, а *de facto* традиционалним средствима војне силе демонстрира моћ и реализују партикуларни геостратешки и геополитички интереси кључних државних актера агресије.⁹ „С обзиром на то да нас је НАТО напао противно међународном праву, без одлуке Савета безбедности УН и, чак, без одлуке било ког сопственог званичног тела, он је по међународном праву извршио ратни злочин, због чега би требало да одговара пред једним међународним судом”, децидан је Савић [2009, интернет документ без пагинације]. А интерпретација „хуманитарне” интервенције против СРЈ, односно Србије, као праведног рата имала је за циљ, сматра он, криминализацију праведне одбране државе од агресорских САД и НАТО-а.

Поред људских, посебно цивилних жртава, материјалне, културне и цивилизацијске штете, непријатељски однос НАТО-а, наставља аутор, показује се и у рушењу државног суверенитета и територијалног интегритета земље заузимањем Косова и Метохије. Стога би односи између НАТО-а и Србије требало да се развијају у складу с тиме како се решавају питања везана за агресију, успостављање државног суверенитета на целој територији, и ратну одштету, сматрао је Савић. Колико је грађанске и интелектуалне куражи било потребно да се изрекне једно овакво становиште може се ваљано проценити само ако се има у виду политички *momentum* у којем је изречено, тренутак који је у унутрашњеполитичком смислу обележило снажно приближавање Србије агресорској војној алијанси и јавно стигматизовање сваког гласа протеста против тадашњег режима који је речено приближавање као такво иницирао.

Ево још неколико Савићевих смелих и провокативних опсервација о реченим иницијативама. Захтев да се Србија интегрише у Северноатлантски војни савез не значи, децидан је он, ништа друго него позив да НАТО заузме и остатак српске државне територије. Тиме би Србија, коначно, сама оправдала агресију из 1999, признала њоме испословано отцепљење своје јужне покрајине и сагласила се с криминализацијом сопствене одбране.

⁹ Србија, сматра Савић, није била ни по чему изузетан и „јак случај” поводом кога би се постигла општа сагласност о нужности „хуманитарне интервенције”, нити било које друге врсте рата. Геноцида над косметским Албанцима није било, обим и интензитет кршења људских права бар није био већи него у другим деловима света у којима се није интервенисало, а наводно етничко чишћење Албанаца, подсећа он, није потврдио ни ОЕБС, за разлику од етничког чишћења Срба на Косову и у Хрватској које је изведено под окриљем и директним учешћем САД и НАТО. „Ако се није интервенисало ни у горим случајевима, онда морални разлози не могу бити оправдање за рат против Србије” [Савић 2013, интернет документ без пагинације]. Упоредити и: [Савић 2009: 525–543].

Проинтеграцијским „аргументом” НАТО-лобиста у Србији, да она из разлога сопствене безбедности не сме бити острво у НАТО-у, каже се, по Савићевом мишљењу, и више него што би се хтело. Наиме, такав суд почива на претпоставци да је опасно бити окружен НАТО алијансом. Зашто би било опасно, пита се он, ако је НАТО заиста хуманитарна организација? Напротив, било би то добро, јер би Србија имала сигуран безбедносни прстен око својих граница. Међутим, и сами приврженици овом „аргументу” сумњају у хуманитарну мисију Пакта, тако да се речени аргумент своди, у ствари, на следеће: треба се укључити у НАТО да би се приклонили и покорили сили. „То није ништа друго него израз поданичког менталитета који се прикрива помодним политичким речником” [Исто, интернет документ без пагинације].

НАТО, сагласан је Савић, заиста почива на сили и демонстрацији силе. Но када је тако, онда се мора прихватити и следећи корак – сила тежи да се неограничено шири, тј. да покорава друге. То важи и за НАТО. Ратови које он води, упозорава аутор, у најмању руку нису ништа мање брутални од било којих других ратова, још мање су праведни и „хуманитарни”. Напротив. То смо, подсећа он, осетили и на сопственој кожи. А таква глобална сила, која тежи да се постави чак изнад самог СБ УН, изазива и глобални отпор. Глобални, неправедни и освајачки ратови не повећавају, дакле, ничију безбедност већ угрожавају свачију. Учешћем у ратовима које НАТО води „вишеструко би се повећале и претње по безбедност Србије, јер би она постала могућа мета свих противника агресивне политике НАТО-а. Уласком у НАТО Србија не би стекла више пријатеља, него би изгубила и оне које сада има, јер би се сврстала у противнике својих пријатеља” [Исто, интернет документ без пагинације].

„Атлантским интеграцијама”, сматра аутор, Србија не би увећала ни своје демократске потенцијале, нити подигла достигнути ниво слободе својих грађана, него би се потчинила недемократском диктату америчких глобалних интереса, и у спољнополитичком и у унутрашњеполитичком погледу. Да је НАТО-у стало до демократије, подвлачи Савић, он се не би противио референдуму у земљама на које жели да се прошири. Не може се, наставља аутор, назвати демократијом инсталисање марионетских власти и подстицање поданичког менталитета у земљама које су заузеле. Демократски потенцијали негују се самопоштовањем и одбраном достојанства државе и народа, „а НАТО је против Србије водио неправедан рат и непосредно учествовао у отцепљењу дела њене територију, противно међународном праву признао независност тог дела и још увек га држи под својом контролом” [Савић, 2013, интернет документ без пагинације].

Савић контрааргументује и наводним економским разлозима за приступање Србије озлоглашеној алијанси. Да је НАТО-у стало до било каквог, а пре свих других управо економског напретка Србије, не би је, сматра он, безобзирно једанаест дугих седмица бомбардовао и уништавао. Уласком у њега Србија не би постала богатија, већ сиромашнија, јер би

своје чланство морала да плаћа и економски и људским животима. Јер, НАТО је, подсећа Савић, војна организација која води ратове по свету, а ратови су рушилачки и коштају. Великим силама међу његовим чланицама они, додуше, обезбеђују приступ енергетским и сировинским ресурсима, нова тржишта... „Можда присталице НАТО-а мисле да ћемо учлањењем и ми учествовати у деоби ратног плена и на тај начин остварити економску корист. Мало ко здраве памети може поверовати да ће Србији то припасти”, категоричан је аутор [Исто, интернет документ без пагинације]. Када би неким чудом било и то могућно, био би то, сматра он, крајње неморалан аргумент, јер подразумева да се под примамљивом фразом „економске користи” крије сасвим вулгаран мотив – учешће у деоби ратног плена у заузетим земљама. При томе, упозорава Савић, приврженици том аргументу не рачунају да ће баш њихове државе учествовати у НАТО-вим ратним операцијама; у тој улози треба да се нађу неки други, а они очекују само „бенефите”.

Инсистирање на томе да чланство Србије у НАТО-у нема алтернативу није, сматра Миле Савић, ништа друго до још један облик притиска да се у нашој јавности произведе осећање незнања како би се лакше потчини диктату НАТО-ових интереса и интереса његових пропагандиста у земљи. Онај ко не види алтернативе, децидан је Савић, не би ни требало да се бави тако озбиљном делатношћу као што је политика. Многе земље нису чланице НАТО-а нити ће икада бити, па ипак опстају и напредују брже и од самих чланица те алијансе. Ако алтернатива постоји чак и за земље из евроатлантског круга, зашто не би постојала и за Србију, пита се аутор. Ако у друштву нема политичких алтернатива, последица је диктатура, и још горе – тоталитаризам. „Међутим, у односу на НАТО Србија има алтернативу, и то бољу од чланства у њему. То је активна војна неутралност, која не искључује сарадњу са свим значајним безбедносним чиниоцима у свету, у складу са својим државним и националним интересима” [Исто, интернет документ без пагинације].

А што се тиче шире схваћених, евроатлантских интеграција Србије, односно њеног евентуалног приступања заједници континенталних држава која у овом тренутку ни сама са собом не зна шта ће, Савић држи да не би требало трошити превише речи на опис онога што је очигледно: за Србију је то обећање крајње неизвесног и дугог пута, и то уз посебну цену којом није била уцењена ниједна друга држава. „Та цена је да се добровољно одрекне Косова, да се изнутра политички и територијално фрагментизује, да сама над собом спроведе наметнути експеримент културног и духовног преваспитања, да прихвати колонијални економски статус, речју – да се свесно одрекне свог политичког субјективитета и пристане на то да буде објекат задовољавања интереса управо земаља у чије друштво би требало да ступи” [Савић 2012]. Призивајући у сећање речи једног знаменитог српског историчара [Екмечић 2010: 5], Савић резигнирано констатује да наш заговарани улазак у Европску унију изгледа да је казна, а не остварење права на поштене договоре.

* * *

Није Миле Савић имао илузија да ће Србија брзо и лако изаћи из економске, политичке, државне, националне, културне и моралне кризе. Питање њеног повратка себи, питање сабирања свих њених снага, од физичких до интелектуалних и духовних, понављаће се, држао је он, још дуго. Идеја политичке и војне неутралности, поручује аутор, позива на повратак себи, али не обмањује олаким обећањем лагодног и бољег живота „без алтернативе”. Уместо тзв. „евроатлантских интеграција”, позива на унутрашњу интеграцију Србије и српског народа. А то је политика „дугог даха” која нуди порођајне муке дуготрајног препорода који није лак, али је, закључује Савић, једини поуздан пут сопственог усправљања [Савић 2012].

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У истраживачком гонетању скорије регионалне, а од 2000-их наовамо првенствено србијанске прошлости, с мање или више сазнајног успеха, опробала су се у протеклих двадесетак година бројна овдашња и инострана научна пера. У времену које је пред нама учиниће то, основано је претпоставити, и многа друга, довољно одважна за суочавање с једним од најкрупнијих изазова у свом професионалном животу, ма колико дуг да буде. У некима од њих западно-балкански крај 20. и прва деценија 21. века наћи ће, вероватно, амбициознијег, можда и продуктивнијег, а по гдекад у својим закључцима и одмеренијег, минуциозним диференцирањима склонијег тумача него што је повремено бивао Миле Савић. И поред тога, у великом мозаику знања о једном, тацитовски речено „времену богатом несрећама”, коцкица коју му је приложио овај, са интелектуалне и животне сцене прерано сишавши српски филозоф и друштвени теоретичар, биће, засигурно, једна од најзначајнијих и најдрагоценијих.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је резултат рада на пројекту Института за филозофију и друштвену теорију, који ужива финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 43007).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Дела Милета Савића

а) Књиге и чланци:

Савић, Миле (1999). *Ванредно стање*, Београд: Филип Вишњић.

Савић, Миле (2001). Догађај и нарација: о процњивању карактера савремених догађаја.

У: Суботић, Милан и Ивана Спасић (ур.), *Револуција и њоредок: о динамици промена у Србији*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 11–23.

Савић, Миле (2003). Публициста и јавни ум, *Филозофски годишњак*, I, 1: 141–165.

- Савић, Миле (2004). *Политика филозофског дискурса: практичне импликације пост-модерне филозофије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Савић, Миле (2009). Етика хуманитарних интервенција. *Социолошки преглед*, XLIII, 4: 525–543.
- Савић, Миле (2010). *Наслеђе просветитељства*, Бања Лука: Арт Принт.
- Савић, Миле (2013). Похвала несавршености учитељског позива. У: Петар Пијановић (ур.) *Учитељски факултет 1993–2013*, Београд: Учитељски факултет, 9–19.
- Savić, Mile (2003). Tradition and Economy of Finiteness. У: Савић, Миле (ур.), *Интеграција и традиција / Integration and Tradition*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 13–29.

б) Електронски извори

- Савић, Миле (2013). Хуманитарна интервенција – анатомија једне обмане. Доступно на: <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/humanitarna-intervencija-%E2%80%93anatomija-jedne-obmane.html?alphabet=1>. Приступљено: 13. 8. 2013.
- Савић, Миле (2009). Референдум пре свршеног чина. Доступно на: <http://www.nspm.rs/srbija-i-nato/referendum-pre-svršenog-cina.html?alphabet=1>. Приступљено: 10. 1. 2015.
- Савић, Миле (2012). Излагање на промоцији књиге Војислава Коштунице *Зашио Србија, а не Европска унија*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=_gAlq_tCgf0. Приступљено: 10. 5. 2016.
- Савић, Миле (2014а). Јубиларна патетика бројки и дуални систем образовања. Доступно на: <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/12/03/m-savic-jubilarna-patetika-brojki-i-dualni-sistem-obrazovanja/>. Приступљено: 12. 2. 2014.
- Савић, Миле (2014б). Дајте образовање, доста је едукације. Доступно на: <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/11/28/mile-savic-dajte-obrazovanje-dosta-je-edukacije/>. Приступљено: 19. 12. 2014.

2. Остала коришћена литература

- Екмечић, Милорад (2010). Европа није чоколада, већ војни блок, *Вечерње новости*, 28. 8. 2010.
- Негаклит (1981). *Fragmenti*, Београд: Grafos.
- Jacoby, Russell (1999). *The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy*, New York: Basic Books.
- Кљакић, Љубомир (2011). *Криза. Корисни идиоми и колајс Србије*, Београд: Печат и Фонд Слободан Јовановић.
- Радојичић, Мирјана (2013). *Интереси и морал у међународној политици: случај распада/разбијања СФР Југославије*, Београд: Просвета.
- Stojanovic, Svetozar (1997). *The Fall of Yugoslavia. Why Communism Failed*, New York: Amherst Prometheus Books.
- Стојановић, Светозар (2000). *На српском делу Титоника*, Београд: Филип Вишњић.

MILE SAVIĆ AS AN INTERPRETER OF
THE RECENT SOUTH SLAVIC PAST

by

MIRJANA RADOJIČIĆ
University of Belgrade
Institute for Philosophy and Social Theory
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
mradojic9@gmail.com

SUMMARY: The subject of this paper is the interpretation of the recent South Slavic past given in the works of Mile Savić, a Serbian philosopher and social theorist, who recently passed away. The wars for territorial heritage of the former Yugoslavia, the aggression of the NATO alliance on the Federal Republic of Yugoslavia, the project of Euro-Atlantic integration of Serbia – are just some of the most significant thematic points of that interpretation. By providing an exhaustive analysis of Savić's attitudes to these and kindred phenomena of the recent political and social history of the region, the author concludes that, in a large mosaic of knowledge of a "time rich in misfortunes" (Tacitus), the piece attributed to it by this Serbian philosopher, who left the intellectual and life stage too early, will be, by all means, among the most significant and precious ones.

KEYWORDS: Mile Savić, disintegration/break-up of SFR Yugoslavia, Western Balkans, interpretation

ЧИТАЛАЧКА ПИСМЕНОСТ УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА – САВРЕМЕНИ ЗАХТЕВИ И ДОСТИГНУЋА (Пример трећег разреда новосадских средњих школа)

ВЕСНА ПИЛИПОВИЋ
vesna_pilipovic@yahoo.com

ТАТЈАНА ГЛУШАЦ
tatjana.glusac@gmail.com

Универзитет УНИОН
Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаћ”
Одсек за енглески језик
Булевар ослобођења 76, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Читалачка писменост која се састоји од прозне и документацијске писмености представља интегрални део функционалне писмености, једног од кључних циљева и критеријума успешности савремених образовних система широм света. Недовољан ниво функционалне писмености ограничава перспективе појединца, али и развој и успешно функционисање целог друштва. Овај рад анализира просечан степен прозне и документацијске писмености ученика трећег разреда средњих школа (Број ученика=703) у Новом Саду који се налазе при самом крају свог средњошколског образовања. Ниво њихове писмености, самим тим, указује на предстојеће могућности везане за даље академско образовање или успех на тржишту рада. Инструмент примењен у овом истраживању био је упитник који се састоји од 20 одломака из различитих врста текстова, од којих је 10 испитивало прозну, а 10 документацијску писменост. Анализа резултата обухватала је одређивање просечних постигнућа у различитим врстама школа, као и специфичне проблеме уочене у процесуирању текстова и потенцијална решења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: функционална писменост, читалачка писменост, документацијска писменост, прозна писменост

Након дугог периода, у којем је представљала привилегију одређених слојева друштва, писменост је 1946. године, приликом оснивања

организације UNESCO, istaknuta kao једно од основних људских права [Wagner 2011: 319]. Средином прошлог века под писменошћу се подразумевало познавање алфабета, односно – способност читања и писања на матерњем језику. Један од основних циљева образовних система тога доба био је описмењавање становништва.

Током наредних седам деценија, појам писмености се мењао и елементарна способност декодирања алфабета постала је недовољна за успешно функционисање у све развијенијем друштву. Брза размена информација и савремен начин живота наметнули су потребу за развојем низа нових вештина које не подразумевају само пуко декодирање текста, већ брзо уочавање, разумевање, повезивање и интерпретирање информације. Развој технологије и нових облика пословања и комуникације условили су реформе школских система широм света како би се исходи образовања прилагодили захтевима тржишта рада. Стратегије образовања у развијеном свету данас се базирају на развоју кључних компетенција које би биле међународно упоредиве и омогућавале успешан наставак академског образовања и успешно функционисање у професионалном и личном животу [Rychen and Salganik 2003: 43; EU 2007: 4]. Један од основних циљева модерног образовања није више прикупљање статичких информација, већ стицање вештина којима би се информације могле процесуирати и вредновати [Kirsh et al. 2002: 16], па је један од критеријума успешности образовних система постао управо степен функционалне писмености становништва.

Поимање писмености данас је знатно другачије и шире него пре 70 година. Развој функционалне писмености, за разлику од алфабетске, јесте процес који се може доживотно унапређивати, па се постигнућа појединца не изражавају дихотомним описима – писмен/неписмен, већ на скали која представља одређени ниво компетенција [OECD 2000: x]. Важан сегмент овог облика писмености јесте читалачка писменост.

Овај рад се, стога, бави испитивањем степена читалачке писмености средњошколаца у Србији с циљем да утврди у којој мери њихове читалачке компетенције одговарају захтевима савременог доба и који су проблеми у савладавању тих компетенција још присутни.

ПОЈАМ И ЗНАЧАЈ ЧИТАЛАЧКЕ ПИСМЕНОСТИ

Функционална писменост, како је дефинише OECD, представља способност разумевања и примене писаних информација у свакодневним активностима, код куће, на послу и у друштву, ради постизања циљева, развијања знања и потенцијала [OECD 2000: x]. Према дефиницији коју даје UNESCO [1978: 18], особа је функционално писмена ако се може укључити у све активности у којима је потребна писменост за ефикасно функционисање у окружењу и заједници и ако својим способностима читања, писања и рачунања може допринети личном напретку и напретку друштвене заједнице у којој живи. Функционална писменост састоји се првенствено од рачунске и читалачке писмености, али је реално очекивати да

се концепт функционалне писмености и кључних компетенција мења и проширује у складу с променама у друштву. Већ сада се у PISA тестовима испитује и научна писменост 15-огодишњих ученика, а неки аутори виде информатичку или медијску писменост такође као елементе функционалне писмености појединца.

Иако су други облици писмености несумњиво важни за успешно функционисање у личном и професионалном животу, читалачка писменост има кључну улогу, јер представља основ сваког другог облика писмености и неопходан предуслов у процесу даљег образовања [Pavlović-Babić i Baucal 2011; Rychen and Salganik 2001; 2003; Salganik et al. 1999; Trier 2001]. У препорукама Европског парламента које се односе на процес целоживотног учења, као прва од неопходних компетенција истакнута је комуникација на матерњем језику, а између осталог „...способност разликовања и употребе различитих типова текстова, способност проналажења, прикупљања и процесуирања информације” [EU 2007: 4]. Способност да се прочита и разуме упутство или текст је основни услов за успех у свим школским предметим [European Commission 2001: 17] и неопходан услов за успех у основној и средњој школи или на терцијарном нивоу образовања [Kirsh et al. 2002: 16]. Неразумевање прочитаног, с друге стране, представља хендикеп не само у даљем образовању, већ и у практичним областима живота одрасле особе у модерном свету, као што су брига о сопственом здрављу, разумевање техничких упутстава, правилна интерпретација уговора с банком или успешна комуникација с административним институцијама система. Истраживања показују да нижи степен читалачке писмености негативно утиче на избор посла, могућност његовог проналажења и задржавања или висину прихода, на социјалну интеграцију и квалитет живота појединца, али и на друштвено-економски напредак целе заједнице, па чак и стопу криминала [OECD 1997].

Читалачка писменост, у савременим истраживањима, подразумева прозну и документацијску писменост [OECD 2000: x].

Прозна писменост се дефинише као способност разумевања и проналажења информација у континуираном прозном тексту, на пример – у новинским чланцима, брошурама или књигама. Овај тип писмености омогућује читање сложених текстова, способност разумевања комплексних појмова, идеја и стилова, као и препознавање имплицитних значења и намене текста. Прозна писменост се, између осталог, сматра основним предусловом успешног учења.

Документацијска писменост представља скуп знања и вештина које су неопходне да би се лоцирале информације у различитим изворима који представљају неkontинуирани тип текста: формуларима, редовима возње, табелама, графичким приказима, географским картама, или упутствима.

Читалачка писменост у Србији

Подаци о степену читалачке писмености у нашој средини углавном проистичу из PISA истраживања. У организацији OECD-а данас се у свету

спроводе два типа истраживања функционалне писмености: тест за одрасле испитанике, у доби преко 16 година – IALS¹ и тест за ученике који су стари 15 година – PISA². Оба теста испитују документацијску, прозну и рачунску писменост, а PISA тест – и научну писменост. У Србији је до сада примењиван само PISA тест, па постоје поуздани показатељи читалачке писмености само за ученике који су завршили своје основно образовање.

Србија је у PISA истраживању учествовала у четири циклуса – 2003, 2006, 2009. и 2012. године, док 2015. године, нажалост, није. Резултати наших ученика у прва два циклуса били су истински забрињавајући. Са 412 поена 2003. године, Србија је била најниже пласирана у Европи, а с 401 поеном 2006. године, наши ученици су заостајали за просеком OECD чланица у толикој мери да би им биле потребне две до три додатне школске године да би достигли исти ниво [Baucal i Pavlović-Babić 2009: 24]. У наредном циклусу, 2009, постигнут је напредак у сфери читалачке писмености када су наши ученици остварили 442 поена [Baucal i Pavlović-Babić 2011: 39–40], али ни у том циклусу 33% ученика није достигло ниво 2 на PISA скали, односно – елементарни ниво читалачке писмености, што практично значи да сваки трећи ученик није био у стању да разуме комплекснији текст [Pavlović-Babić and Baucal 2011: 67]. У четвртном циклусу тестирања, 2012. године, ученици из Србије остварили су 446 поена, али је 33% ученика и тада било испод нивоа 2 на PISA скали, а просечно постигнуће је било за око 50 поена мање него у OECD земљама, што одговара ефектима једне целе школске године [Pavlović-Babić i Baucal 2013: 72].

Наведени подаци показују да читалачка писменост ученика који започињу секундарни ниво образовања у Србији није довољно развијена, што значи да велики број ученика може очекивати тешкоће у даљем учењу, а касније и у другим областима живота, како професионалног, тако и личног.

Циљ овог истраживања је, стога, био да се провери какве су читалачке компетенције ученика средњих школа, чија се читалачка писменост не проверава опсежним истраживањима која се врше у свету. Будући да је основни циљ истраживања био мапирање проблема, а не утврђивање реалног стања, из много објективних разлога, резултати овог истраживања могу указати на потешкоће на које ће наићи они ученици који неће наставити образовање, већ ће желети да се укључе на тржиште рада, као и које проблеме у свом даљем школовању могу очекивати они који намеравају да студирају.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање на којем се темељи овај рад изведено је током марта и априла 2015. у оквиру пројекта „Развој функционалне писмености” (бр. 114-451-1279/2014-01 одобреног од Покрајинског секретаријата за науку и технолошки развој).

¹ IALS – International Adult Literacy Survey

² PISA – Programme for International Student Assessment

Истраживање је обухватило свих 16 новосадских средњих школа, односно – пет гимназија (број ученика = 290), три уметничке школе (број ученика = 63) и осам средњих стручних школа (број ученика = 350). Учествовало је укупно 703 испитаника, просечне старости 17 година, који су насумично изабрани тако што су у свакој школи укључена по два цела одељења трећег разреда. Овај узраст испитаника изабран је с намером да се установи колико ученици који се налазе пред сâм крај секундарног нивоа образовања (неким од њих је то и последња година школовања) имају развијене читалачке компетенције.

За потребе овог истраживања сачињен је упитник [Savković 2015: 145–153] који је, осим питања усмерених на опште податке о учесницима (пол, старост, општи успех и ниво образовања родитеља), садржавао двадесет питања с вишечланим избором усмерених на проверу читалачке писмености. Десет питања било је намењено испитивању прозне, а десет испитивању документацијске писмености. Питања су била различите тежине и из разноврсних извора. Употребљени су кратки одломци из новинских, научних или прозних текстова, јавног конкурса, обавештења, упутства за употребу лека, као и редови вожње или табеле са статистичким подацима. Сваки задатак је представљао континуиран или испрекидан текст у којем је било неопходно уочавање, разумевање, повезивање информација или њихова интерпретација да би се текст исправно разумео и тачно одговорило на питање. Само један од понуђених одговора био је тачан.

Циљ истраживања био је утврђивање степена читалачке писмености просечног ученика трећег разреда средње школе, а полазна хипотеза, с обзиром на резултате PISA истраживања, била је да читалачка писменост изабране генерације ученика још увек није довољно развијена. Из ове хипотезе проистекао је и додатни циљ истраживања – мапирање проблема који су у развоју читалачких компетенција наших ученика присутни и пред сâм крај секундарног нивоа образовања.

Анализа резултата обухватала је стандардне методе дескриптивне статистике, корелативне технике, Т-тест за зависне узорке и анализу варијансе, а подаци су обрађени помоћу *SPSS 15* програма.

Конкретна истраживачка питања на која се покушало одговорити су следећа:

1) Колико је просечно постигнуће ученика трећег разреда средње школе?

2) Има ли значајних разлика у просечним постигнућима ученика различитих школа?

3) Има ли значајне разлике у степену прозне или документацијске писмености испитаника?

4) Има ли утицаја школски успех испитаника на ниво њихове читалачке писмености?

5) Које читалачке компетенције су најслабије развијене код ученика овог узраста?

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈЕ

Анализа резултата била је усмерена на постигнућа ученика на тесту или одређеним деловима теста, али и на утврђивање на којим питањима у тесту је најмањи број ученика успешно одговорио како би се утврдиле потешкоће с којима се ученици суочавају.

Постигнућа ученика

Постигнућа на тесту читалачке писмености представљена су аритметичким срединама тачних одговора, а подаци у Табели 1 приказују три сегмента за целокупан узорак – аритметичку средину на целом тесту и на оним деловима теста који се односе на прозну или документацијску писменост.

Табела 1. Дескриптивне мере постигнућа у читалачкој писмености

	Број узорака	Минимум	Максимум	Аритм. средина	Станд. девијација
Читалачка писменост	703	0,00	90,00	44,4523	16,85425
Прозна писменост	703	0,00	90,00	44,0967	17,36164
Документацијска писменост	703	0,00	100,00	44,8080	21,63374

Као што се може запазити, нема значајније разлике у постигнућима у области документацијске или прозне писмености (што је потврђено и применом Т-теста за зависне узорке). У свим сегментима, просечно постигнуће износи око 44%, што практично значи да су ученици, у просеку, на исправан начин разумели мање од половине одабраних кратких текстова. Овај податак је прилично обесхрабрујућ кад се узме у обзир да се ради о ученицима 3. разреда средње школе чије би читалачке компетенције требало да су знатно развијеније. Неки од њих већ ускоро ће се наћи на тржишту рада и завршити процес формалног образовања, а неки наставити своје образовање на терцијарном нивоу. Већ је напоменуто да ниво читалачке писмености знатно утиче на постигнућа на вишим нивоима образовања, али истраживања показују да развијене читалачке компетенције позитивно утичу и на могућност запошљавања или задржавања посла – појединци с нижим нивоом функционалне писмености теже проналазе и лакше губе посао [ОЕСД 2001: 36–37].

У Табели 2 приказане су аритметичке средине тачних одговора за сваку школу која је учествовала у истраживању.

Табела 2. Аритметичка средина тачних одговора (по школама)

Школа	Број узорака	Арит. средина (читалачка)	Станд. дев.	Арит. средина (документацијска)	Станд. дев.	Арит. средина (прозна)	Станд. дев.
Гимназија „Јован Јовановић Змај”	59	56,44	14,174	60,67	19,815	52,20	13,905
Карловачка гимназија	63	53,41	12,757	56,19	17,360	50,63	12,810
Средња школа „Светозар Милетић”	57	51,57	15,123	55,96	19,166	47,19	17,803
Музичка школа „Исидор Бајић”	26	50,76	14,879	51,53	21,852	50,00	13,856
Гимназија „Светозар Марковић”	56	48,83	15,105	49,82	21,276	47,86	15,575
Гимназија „Исидора Секулић”	69	48,76	14,738	47,24	20,925	50,29	15,432
Гимназија „Лаза Костић”	43	45,93	11,965	43,95	16,203	47,90	13,194
Техничка школа „Милева Марић Ајнштајн”	32	44,84	13,765	46,56	14,725	43,12	16,740
Електротехничка школа „Михајло Пупин”	54	41,01	17,787	39,44	22,936	42,59	17,176
Школа за дизајн „Богдан Шупут”	27	38,33	16,466	33,70	20,028	42,96	17,935
Техничка школа „Павле Савић”	29	37,41	11,773	34,82	15,028	40,00	15,352
Медицинска школа „7. април”	47	37,12	14,016	35,53	18,510	38,72	16,761
Балетска школа	10	37,00	10,593	37,00	10,593	37,00	14,944
Средња машинска школа	38	36,97	13,179	37,10	19,017	36,84	13,775
Пољопривредна школа с домом ученика	36	36,80	18,211	35,83	23,222	37,78	19,583
Саобраћајна школа „Пинки”	57	28,15	18,215	28,59	20,128	27,72	20,179
УКУПНО	703	44,45	16,854	44,80	21,633	44,09	17,362

Распон аритметичких средина, према подацима исказаним у Табели 2, прилично је изражен – од најслабије пласиране школе чији су ученици остварили око 28% тачних одговора до првопласиране у којој се бележи

56% тачних одговора у укупној читалачкој писмености. Ученици новосадских гимназија остварили су боље резултате од ученика средњих стручних школа и ученика уметничких школа, с тим што у групи уметничких и стручних школа постоје изузеци који се истичу својим dobrim резултатима који су у рангу резултата ученика гимназија³.

С обзиром на уочене разлике, примењена је анализа варијансе којом је потврђено да постоје значајне статистичке разлике у читалачким компетенцијама између ученика различитих школа, како на тесту у целини ($F_{(15,687)} = 13,523$; $p = 0,000$) тако и на оним деловима теста који се односе на документацијску ($F_{(15,687)} = 11,470$; $p = 0,000$) и прозну писменост ($F_{(15,687)} = 8,568$; $p = 0,000$).

Анализом варијансе је проверено и да ли су статистички значајне разлике које се уочавају између различитих типова школа. Школе су, за потребе ове анализе, подељене у четири категорије – средње стручне школе, уметничке школе и гимназије. У посебној категорији била је Карловачка гимназија, као филолошка гимназија с нешто другачијим програмом од осталих гимназија. Установило се да постоје статистички значајне разлике у успеху ученика Карловачке гимназије и осталих гимназија, с једне стране, и ученика средњих стручних школа и уметничких школа, с друге стране, односно да су ученици свих гимназија постигли знатно бољи успех у свим категоријама – у укупној читалачкој писмености ($F_{(3,699)} = 28,966$; $p = 0,000$), у документацијској писмености ($F_{(3,699)} = 20,645$; $p = 0,000$) и у прозној писмености ($F_{(3,699)} = 22,511$; $p = 0,000$).

Може се претпоставити да нивоу читалачке писмености код ученика гимназија, уз одређене специфичности плана и програма, доприноси и боља селекција ученика при упису с обзиром на утврђену корелацију између општег успеха и нивоа читалачких компетенција ($r = 0,302$; $p < 0,05$). Ученици гимназија, уз то, углавном више читају, а време проведено у читању је један од фактора који доприносе даљем подизању нивоа читалачке писмености [Kirsh et al. 2002: 128]. Ипак, може се закључити да ни читалачка писменост ученика новосадских гимназија није на очекиваном нивоу, док је код ученика средњих стручних школа и уметничких школа тај ниво истински забрињавајући.

Уочени проблеми

Упркос чињеници да, сем код појединих школа, нема статистички значајних разлика у постигнућима у прозној и документацијској писмености, анализа успешности на појединачним питањима у тесту показује да су веће потешкоће ипак биле присутне код решавања неколико задатака из области прозне писмености.

³ У питању су Средња школа „Светозар Милетић” (економска) и Музичка школа „Исидор Бајић”.

Табела 3. Процент ученика који су тачно одговорили на питања у тесту

Питање	Прозна / Документацијска	Средња вредност процента тачних одговора (гимназије)	Средња вредност процента тачних одговора (средње стручне школе)	Средња вредност процента тачних одговора (уметничке школе)	Средња вредност процента тачних одговора (укупан узорак)
1.	П	84%	65%	79%	75%
2.	Д	57%	39%	67%	49%
3.	П	28%	15%	16%	20%
4.	Д	43%	36%	38%	39%
5.	Д	72%	48%	54%	58%
6.	П	73%	61%	70%	67%
7.	Д	30%	22%	22%	25%
8.	Д	65%	49%	55%	56%
9.	П	39%	39%	51%	40%
10.	Д	57%	43%	41%	49%
11.	Д	48%	37%	30%	42%
12.	П	18%	14%	13%	15%
13.	П	9%	11%	22%	12%
14.	Д	24%	21%	22%	23%
15.	П	13%	8%	14%	11%
16.	П	82%	66%	83%	74%
17.	Д	85%	74%	67%	78%
18.	П	71%	47%	37%	56%
19.	Д	37%	24%	19%	29%
20.	П	82%	65%	65%	72%

Мада је број питања у којима се уочавају проблеми већи, ову анализу ћемо ограничити само на оне примере који су изазвали највише потешкоћа и у којима је тачан одговор дало мање од четвртине учесника у истраживању.

У испитивању прозне писмености, код ученика свих школа, бележи се највећи број погрешних одговора на питања број 3, 12, 13 и 15.

Да би исправно одговорили на питање број 3, ученици су морали да изведу закључак о улози религије у неолибералном поретку на основу разумевања сложеније реченице новинског чланка у којем информација није експлицитно дата (кључни део: „У неолибералном поретку, који најиздашније награђује саможивост и похлепу, религија нуди не само преко потребан морални компас, него и адекватну замену за ред који полиција не жели или није у стању да одржава и правду које одавно нема у корумпираним судовима”) На укупном узорку, исправан закључак је извело само 20% ученика.

У питању број 12, задатак ученика је такође био извођење закључка на основу разумевања краћег пасуса, овог пута – о научним и практичним

разлозима за употребу тениских лоптица жуте боје (Кључни део текста: „Данашње тениске лоптице су жуто-зелене боје, али некада су биле другачије. Пре тога, оне су биле беле или црне, у зависности од подлоге на којој се играло. ‘Оптичка жута’ се користи јер је доказано да је она друга најочљивија боја лоптице, без обзира на врсту подлоге и услове у којима се игра. Када би се тениске лоптице правиле према научним чињеницама, ови реквизити били би наранџасте боје. Међутим, од тога се одустало зато што се не би добро виделе на телевизијским екранима”⁴). Задатак је успешно решило само 15% ученика укупног узорка, јер као ни у претходном примеру, информација у тексту није експлицитно дата и формулисана идентично као понуђени одговори.

У питању број 13, требало је разумети значење метафоричког израза „толико оштримо сечиво да смо га отупели” у краћем пасусу који говори о сензационализму и провокацијама у савременом начину живота („У данашње време хипер-информативности затрпани смо провокативним садржајима и сензационализмом до те мере да смо постали равнодушни према њима. Развио се један обрнуто пропорционални однос –што је провокације више, одговора на њу је све мање. Толико оштримо сечиво да смо га отупели”). Исправан одговор на ово питање дало је само 12% ученика, мада је контекст довољно илустративан чак и ако сâм израз ученицима није познат.

У питању број 15, задатак ученика је био да у краћем одломку наративног текста одреде која је кључна информација – место радње, учесници или задатак који поворка има. (Кључни део: „Тога новембарског дана стигла је на леву обалу реке дугачка поворка натоварених коња и зауставила се да ту коначи. Јањичарски ага, са оружаном пратњом, враћао се за Цариград, пошто је по селима источне Босне покупио одређен број хришћанске деце за аџами-оглан”). Задатак је успешно решило само 11% ученика, што је заиста забрињавајуће, јер показује да ни у најбољим школама, ученици нису у стању да правилно интерпретирају прозни текст који, у овом случају, чак не обилује скривеним значењима или стилским фигурама.

С друге стране, ученици су знатно успешније решили неке задатке у којима се такође очекује разумевање метафоричког израза (нпр. питање број 20 – на које је тачно одговорило 72% ученика) или разумевање информације која није експлицитно дата (питање број 6 – тачно је одговорило 67% ученика). Пошто су одломци у ова два примера узети из новинских чланака (у првом случају, текст је о политици: „Можемо да се заваравамо колико хоћемо, али отварања поглавља у преговорима са ЕУ неће бити уколико се успешно не реанимира бриселски дијалог Београда и Приштинe. Троје нових актера пробали су лед после непроспаване ноћи постигавши договор о функционисању правосуђа на северу покрајине, али санте су и даље ту.”, а у другом – о позоришту: „Међутим, ако се позориште, као

⁴ На укупном узорку, само 15% ученика је изабрало тачан (ц) од следећих понуђених одговора: а) наука предочава да је „оптичка жута” најочљивија боја тениске лоптице; б) остали тениски реквизити су наранџасте боје; ц) „оптичка жута” се најбоље види на телевизијским екранима; д) ниједан од понуђених одговора; е) не знам.

место сталне активности, бори само за свој пуки опстанак, онда стоји у месту, атрофира, губи снагу за номинално, а не суштинско одржање. Нема могућности ни за прави радни замах, ни за уметнички резултат. Другим речима, позориште умире усправно, али неумитно”), може се закључити да се већи проблеми јављају приликом читања прозних или научних текстова, што свакако отежава подизање нивоа опште културе испитаника и њихове шансе за даље образовање, али и показује да су ученици у стању да примене потребне когнитивне вештине, али на суженом спектру читалачких материјала и тема.

У домену документацијске писмености, најнижи резултат постигнут је на питању број 14 на које је исправно одговорило само 23% ученика. У овом задатку, требало је разумети упутство за употребу лека против алергије (Claritine) и сходно томе, закључити која је потребна дневна доза лека. Коришћен је оригинални текст који се може пронаћи у сваком паковању лека, а исправно разумевање се заснивало на елиминисању ирелевантних информација, и уочавању битне која је исказана кроз одређене услове.

Код осталих питања из документацијске писмености не бележи се проценат успешности нижи од 25%, али ни нарочито високи проценти тачних одговора.

Интересантно је, међутим, да су у овом делу теста, ученици били успешнији у решавању питања која су, по мишљењу истраживача, била тежа. На пример, у задатку број 8 требало је анализирати статистичке податке из две табеле, упоредити их и извести коначан закључак, а 56% ученика је то учинило тачно иако је питање захтевало сложенију обраду информација него питање број 14. Намеће се, стога, утисак да се учесници овог истраживања боље сналазе у визуелним, него у текстуалним приказима информација.

С обзиром на чињеницу да функционална писменост подразумева обављање различитих манипулативних радњи с информацијама, јасно је да се она темељи на способности критичког мишљења. Уколико се питања која су представљала проблем на тесту анализирају с аспекта критичког мишљења [Bloom et al. 1956], може се запазити да ученици понекад имају проблема и у решавању релативно лакших задатака – на другом од укупно шест нивоа Таксономије [Glušac i sar. 2015], посебно уколико се односе на прозни или научни текст. У неким од наведених питања од ученика се очекивало разумевање, што према Блумовој таксономији представља други ниво критичког мишљења [Bloom et al. 1956], односно активирање когнитивних процеса нижег реда, док је у неким била неопходна примена вишег нивоа когнитивних вештина, односно – анализа, која представља четврти ниво Блумове таксономије.

Иако се методологија овог истраживања разликује од методологије истраживања које спроводи OECD, интересантно је најслабије решена питања размотрити и према скали читалачких компетенција која се примењује у IALS истраживањима с испитаницима старијим од 16 година. Према овој скали, ниво (1) представља врло слабе компетенције, с којима,

испитаник „на пример, не зна да одреди потребну количину лека на основу написаног упутства” [OECD 2000: xi], ниво (2) подразумева способности да се разуме веома јасан и једноставан текст који не захтева примену комплексних когнитивних вештина, ниво (3) представља неопходан минимум за успешно функционисање у савременом свету и даљи наставак образовања, а подразумева способност интеграције неколико извора информација и примену комплекснијих вештина, док нивои (4) и (5) обухватају примену вештина процесуирања информација вишег реда [OECD 2000: xi]. Анализирана питања на којима су се запазили највећи проблеми, према овој категоризацији, не припадају вишим нивоима читалачке писмености, што практично значи да већина ученика у овим питањима није показала ни неопходан минимум читалачких компетенција.

На основу анализе питања на којима је постигнут најслабији успех, може се закључити да ученици 3. разреда средње школе имају озбиљних проблема у разумевању и анализи прозних и научних текстова. Тешкоће у процесуирању се нарочито запајају уколико информације нису експлицитно дате, уколико је текст слојевит и садржи скривена значења и стилске фигуре, ако су информације исказане кроз одређене услове или уз низ других ирелевантних информација, те је потребно извршити анализу и процену важности. Проблеми су били запаженији и уколико је текст дужи или информација дата на визуелно неупадљив начин (у фусноти, на пример), што је вероватно последица презаступљености кратких и једноставних форми у свакодневном читању и писању савремених тинејџера које су засноване на модерној технологији и захтевају само ограничену пажњу.

У сваком случају, ниво компетенција који је запажен у овом истраживању је, у просеку, недовољан за ученике који се ближе крају свог средњошколског образовања и упућује на потенцијалне проблеме на терцијарном нивоу образовања, тржишту рада, у професионалном усавршавању, али и у свакодневном животу у којем треба вршити процене информација у бројним ситуацијама као што су услови подизања кредита код банака, политичке кампање или мере за очување здравља и животне средине.

ЗАКЉУЧЦИ И ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Резултати овог истраживања показују да читалачка писменост просечног ученика трећег разреда средње школе у Новом Саду није довољно развијена, што указује на одређене проблеме у нашем школском систему.

Узроци лошег стања темељно су анализирани након извршених PISA истраживања када су дате бројне препоруке за низ системских и посебних мера усмерених на унапређење квалитета образовног система и подизање нивоа функционалне писмености [Baucal i Pavlović-Babić 2009; 2010, 2012]. Многе предложене мере су већ реализоване или је њихова реализација у току, али бројни проблеми су још увек присутни [Pilipović i sar. 2015], а овде бисмо истакли оне који проистичу из самог наставног процеса.

Наш образовни систем је, и поред низа промена и тежњи за унапређењем квалитета, у пракси и даље оријентисан на развијање знања која се налазе на нивоу репродукције као што је то оцењено и у извештају пре десет година [OECD 2007: 9]. Од ученика се не траже озбиљнија интелектуална ангажовања од пуког репродуковања чињеница и не стварају се услови да се развију интелектуални капацитети којима ученици располажу. Доминантан образац активности у оквиру наставног процеса састоји се од предавања, а слабије су заступљени активно учење, учење засновано на истраживању и пројектно учење [Pavlović-Babić i Baucal 2010: 256]. Читалачке компетенције се не развијају у оквиру свих наставних предмета, што би било неопходно, а чак ни на часовима матерњег језика у нашој школи нису адекватно подржане различите врсте читања – разумевање различитих типова текстова, разумевање различитих типова налога или разумевање података који су репрезентовани на различите начине.

Наведени проблеми упућују на неопходност промене приступа у самом наставном процесу у којем се може учинити пуно, а овде ћемо се концентрисати на неколико кључних промене које се могу извршити без великих улагања и системских решења. У првом реду, неопходно је инсистирање на функционалном, а не репродуктивном знању, у складу са савременим образовним препорукама везаним за развој кључних компетенција. Функционална знања нису производ традиционалне наставе, па у наставном процесу интензивније треба радити на развоју критичког мишљења и примени савременијих метода читања.

У модерном концепту целоживотног образовања, централни фокус није на садржају, већ на самом процесу учења. Ученици првенствено треба да науче како да приступе материјалу који треба научити или прочитати, уместо да буду пасивни примаоци информација које треба репродуковати. Критичко мишљење представља неодвојиву компоненту функционалне писмености која, у савременом поимању, подразумева читаву скалу когнитивних операција које се градирано развијају и примењују у процесуирању података. Постоји више техника којима се код ученика може градити критичко мишљење, али једна од врло ефектних и лако примењивих је – постављање питања [Glušac i Pilipović 2016]. Приликом постављања питања којима се проверава разумевање, подстиче на анализу, синтезу или вредновање, могу се уочити потешкоће у процесуирању информација, а постепено и успешно решавати.

Друга промена која може знато допринети унапређењу читалачких компетенција тиче се метода и облика наставе примењених у развоју вештине читања. Фронтална настава у бројним одељењима каква је у нашим школама даје врло слабо ефекта, јер највећи број ученика у таквом облику наставе не успе активно да се укључи, а наставник нема адекватан увид у проблеме који су присутни код појединих ученика. Техника колаборативног стратегијског читања, показала је одличне резултате у развоју читалачких компетенција на матерњем и страном језику, али и у контексту других наставних предмета, па чак и у раду с ученицима с потешкоћама у учењу [Bremer et al. 2002]. Колаборативно стратегијско читање

је усмерено на развој читалачких компетенција у оквиру групе у којој ученици сарађују и заједнички, у интеракцији, долазе до разумевања текста или врше анализу, док наставник надгледа рад група, помаже у разумевању и примени стратегија и кооперативних техника [Торалов 2015]. Применом овог облика наставе, развијају се код ученика стратегије читања које укључују иницијални преглед текста, надгледање разумевања, сумирање делова текста и завршну евалуацију [Торалов 2016].

На крају, битно је напоменути и да је, уз промене приступа самој настави, један од основних предуслова успешнијег развоја читалачких компетенција ученика адекватан одабир текстова различите форме и садржине који ће бити равноправно заступљени.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру пројекта „Развој функционалне писмености” (бр. 114-451-1279/2014-01) одобреног од стране Покрајинског секретаријата за науку и технолошки развој.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Baucal, Aleksandar и Драгица Павловић-Бабић (2009). *Квалитет и праведност образовања у Србији: образовне шансе сиромашних. Анализа података PISA 2003 и 2006*. Београд: Министарство просвете Републике Србије. Институт за психологију, Филозофски факултет у Београду.
- Baucal, Aleksandar и Dragica Pavlović-Babić (2011). *Nauči me da mislim, nauči me da učim: PISA [Programme for International Student Assessment] 2009 u Srbiji: prvi rezultati*. Београд: Институт за психологију Филозофског факултета у Београду, Центар за применјену психологију.
- Baucal, Aleksandar (2012). *Кључне компетенције младих у Србији у PISA 2009 огледалу*. Београд: Институт за психологију, Филозофски факултет, Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије.
- Bloom, Benjamin S.; Max Dissette Engelhart, Edward J. Furst, Walker J. Hill, David R. Krathwohl (1956). *Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain*. New York: David McKay Co Inc.
- Bremer, Christine D.; Sharon Vaughn; Ann T. Clapper and Kim Ae-Hwa (2002). *Collaborative Strategic Reading (CSR): Improving Secondary Students' Reading Comprehension Skills. Research to Practice Brief* (Vol. 1). Minneapolis, MN: University of Minnesota, National Center on Secondary Education and Transition.
- EU (2007). *Key Competencies for Lifelong Learning*. Brussels: EU Directorate General for Education and Culture. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2001). *European report on the quality of school education: Sixteen quality indicators*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Глушач, Татјана; Весна Пилиповић и Душанка Поповић (2015). Степен документацијске писмености ученика трећег разреда средњих школа: практичне и педагошке импликације. У Н. Савковић (ур.), *Прозна и документацијска писменост ученика трећег разреда новосадских средњих школа*. Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије др Лазар Врковић, 39–57.

- Glušac, Tatjana i Vesna Pilipović (2016). Developing Critical Thinking in Teaching EFL through Asking Questions. In: Ivana Živančević-Sekeruš (ed.): *English Studies Today: Prospects and Perspectives*. Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, 401–414.
- Kirsh, Irvin; John de Jong, Dominique Lafontaine, Joy McQueen, Juliette Mendelovits and Christian Monseur (2002). *Reading for Change: Performance and Engagement across Countries*. Paris: OECD Publications.
- OECD and Statistics Canada (STATCAN) (1997). *Literacy Skills for the Knowledge Society: Further Results from the International Adult Literacy Study*. Paris and Ottawa: OECD.
- OECD (2000). *Literacy in the information age. Final report of the International Adult Literacy Survey*. Paris: OECD.
- OECD (2001). *Knowledge and skills for life: first results from PISA2000*. Paris: OECD.
- Pavlović-Babić, Dragica i Aleksandar Baucal (2010). Čitalačka pismenost kao mera kvaliteta obrazovanja: procena na osnovu PISA 2009 podataka. *Psihološka istraživanja XIII 2*: 241–260.
- Pavlović-Babić, Dragica and Aleksandar Baucal (2011). The big improvement in PISA 2009 reading achievements in Serbia: improvement of the quality of education or something else? *CEPS Journal*, 1(3): 53–74.
- Pavlović-Babić, Dragica i Aleksandar Baucal (2013). *Inspiriši me, podrži me, PISA 2012 u Srbiji: prvi rezultati*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Centar za primenjenu psihologiju.
- Pilipović, Vesna; Tatjana Glušac i Nataša Ninić (2015). Dokumentacijska pismenost kao segment čitalačke pismenosti učenika srednjih škola u Novom Sadu. U: Nada Savković (ur.): *Prozna i dokumentacijska pismenost učenika III razreda novosadskih srednjih škola: mapiranje problema*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić”, 21–38.
- Rychen, Dominique Simone and Laura Hersh Salganik (2003). A holistic model of competence. In: D. S. Rychen and L. H. Salganik (Eds.): *Key Competencies for A Successful Life and a Well-Functioning Society*. Cambridge: Hogrefe & Huber Publishers, 41–62.
- Rychen, Dominique Simone and Laura Hersh Salganik (2001). *Defining and selecting key competencies*. Seattle: Hogrefe & Huber.
- Salganik, Laura Hersh; Dominique Simone Rychen, Urs Moser and John W. Konstant (1999). *Projects on competencies in the OECD context – analysis of theoretical and conceptual foundations*. Neuchâtel: OECD.
- Savković, Nada (2015). *Prozna i dokumentacijska pismenost učenika III razreda novosadskih srednjih škola – Mapiranje problema*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije „Dr Lazar Vrkatić”.
- Topalov, Jagoda (2015). „Metakognicija i kognitivne strategije u razumevanju teksta u univerzitetskoj nastavi engleskog jezika” (doktorska disertacija). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Trier, Uri Peter (2001). *12 Countries contributing to DeSeCo – a summary report*. Neuchâtel, Switzerland: Swiss Federal Statistical Office.
- UNESCO (1978). Revised Recommendation concerning the International Standardization of Educational Statistics. *Resolutions*, Paris: UNESCO, 1: 18–23.
- UNESCO (2006). *Literacy for life. Education for all*. Paris: UNESCO Publishing.
- Wagner, Daniel A. (2011). What happened to literacy? Historical and conceptual perspectives of literacy in UNESCO. *International Journal of Educational Development*, 31: 319–323.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- OECD (2007). PISA 2006, Program međunarodnog ispitivanja postignuća učenika. Srbija – rezultati. Доступно на: <http://pisa.rs/old/images/stories/pdf/PISA2006%20PRVI%20IZVESTAJ.pdf>. Приступљено: 30. 5. 2017.

READING LITERACY OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS –
CURRENT REQUIREMENTS AND ACHIEVEMENTS
(Example of the third grade of Novi Sad secondary schools)

by

VESNA PILIPOVIĆ
vesna_pilipovic@yahoo.com

TATJANA GLUŠAČ
tatjana.glusac@gmail.com

Union University, Faculty of Law and Business Studies “Dr Lazar Vrkatić”
Department of English
Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Reading literacy, consisting of prose and document literacy, is an integral part of functional literacy that has become one of the key goals and success criteria of contemporary educational systems around the world. Lower level of functional literacy limits not only the opportunities of an individual, but also the development and successful functioning of the whole society. This paper analyzes the average degree of prose and document literacy of the third grade secondary school students (N=703) in Novi Sad who are nearing the end of their secondary education. Their literacy rate is therefore likely to determine their forthcoming chances related to academic education or success in the labor market. The instrument employed in this research was a questionnaire consisting of 20 extracts from a variety of texts, 10 of which were related to prose and 10 to document literacy. The analysis of the results focused on average achievements in different types of schools as well as on specific problems observed in text processing and potential solutions. The findings indicate that the level of reading literacy of an average third grade student is relatively low, which might lead to their limited professional opportunities in the future. The analysis of the results also shows that students have serious difficulties in processing prose and scientific texts, particularly if the information is not displayed explicitly. Skills that were found to be insufficiently developed involve comparing, integrating or synthesizing information.

KEYWORDS: functional literacy, reading literacy, document literacy, prose literacy

ДРОВЊАК А НЕ ДРОБЊАК – ВИДЉИВ ПРИМЕР ИСКРИВЉИВАЊА ТОПОНИМА СА СРПСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ОСНОВОМ

МИРЧЕТА ВЕМИЋ

Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
mvemic@eunet.rs

САЖЕТАК: У раду се, на једном изразитом примеру искривљавања имена једног познатог географског предела *ДРОВЊАК* на Дурмитору (Стара Херцеговина – данас Црна Гора) у *ДРОБЊАК*, разматра дуготрајни процес мењања топонима са српском језичком основом, под западним, латинским, католичким, културним утицајем, а посебно у последњих 100 година са успостављањем српскохрватске језичке заједнице.

Овде је старословенско (српско) географско име *Дровњак*, које потиче од речи *дрво* (дрѣво), узето као грчки витацизам и промењено у бетацизам *Дробњак*. Замењена је фонема „в” (вита) фонемом „б” (бета). Исто као у случају имена Византија у Бизантија, Вавилон у Бабилон, (Аравија) Аравијско море у (Арабија) Арабијско море итд. У раду су наведени и други примери процеса искривљавања топонима промененом фонема „н” у „н” (Тушиња у Тушина, Петњица у Петница) или „љ” у „л” (Пљевља у Плевља) итд. Нису поштоване ни јасне правописне норме заједничког стандардног језика које су захтевале писања топонима у онаквом облику какав је у употреби у локалном говору.

Рад може да послужи као подстицај за слична истраживања на територијама где сада живе или где су већински живели Срби, како би се такви конкретни искривљени топоними могли вратити у изворни облик, у поступку нове стандардизације географских имена коју води државна Комисија за стандардизацију географских имена Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: географска имена, топоними, локални говор, Дровњак, Дробњак, витацизам, бетацизам

Географско име (топоним) *Дровњак* или *Дровњаци* које се односи на територију познатог историјског племена Дровњаци, живело је, а и данас се може чути, у говору становништва на Дурмитору (у Старој Херцеговини, данашњој Црној Гори), док се одавно у службеној употреби, у књижевној и научној литератури, као и речницима, користи име „Дробњак” или

„Дробњаци”. Разлика је видљива у једном слову „в” или „б”, што мења етимологију и значење овог топонима. По својој суштини ради се о географском имену првог реда, хорониму (имену за предео, просторну целину), односно макро хорониму, јер се односи на већи простор па је самим тим и од ширег друштвеног значаја. У научној литератури, преко 100 година разматрано је питање настанка и значења овог топонима, али се расправа вртела само око имена са словом „б”, „Дробњак”, јер је предност дата његовом помињању у историјским изворима, највише у писаним документима из Дубровачког и Которског архива, на које су се истраживачи примарно ослањали. Имена „Дробњак” и „Дробњаци” стоје у Вуковом, Даничићевом као и свим савременим речницима српског језика.

Поједини аутори, а најпре Остојић [1996], разматрали су и „искривљена имена” „Дромњак, Дромињак и Дромјаци и сл.” која су такође преузета из неких историјских извора. Међутим, занимљиво је да ниједан аутор до сада није пошао у разматрању или бар поменуо име овог предела из народног говора *Дровњак* или *Дровњаци*, иако је већина њих пореклом из тог краја, и ту реч морали су чути приликом прикупљања грађе на терену, јер је она у народном говору до сада сачуван једини облик имена. Поред тога, ово име може да се пронађе у књижевности, као нпр. у неким народним песмама забележеним из овога краја. Али језичка правописна норма, која је постојала и још увек важи у стандардном језику, а која предвиђа писање облика какав је у употреби у народу ове области, није испоштована у случају писања овог топонима, а да јесте овај проблем не би до сада остао отворен.

Географско име *Дровњак* настало је од старословенске речи „дрѣво” (*дрво*) а не од речи „дроб” (стомак) како је протумачен један од искривљених облика овог топонима (*Дробњак*), нити од геолошког значења речи „дробњак” (сивац, врста крупног пешчара), као ни и од грчке речи „дромос” (друм или пут) повезано с обликом имена „Дромњак” о чему се расправљало више од једног века. То је лако доказати, јер се ради о шумовитом пределу, пределу богатом дрветом, што је био један од тражених услова за време насељавања Старих Словена на ову територију. Сама реч *дровњак* је у језичком творбеном смислу настала исто као реч *шравњак*, *шљивњак* или *кољивњак*.

До искривљивања овог топонима дошло је због старог и дуготрајног латинског културног утицаја на изговор и писање ове речи, које је остало забележено у страним историјским изворима, а одатле пренето у нашу књижевну и научну литературу и савремену службену употребу језика чиме је изворно име потиснуто и готово нестало. Ово је видљив пример искривљивања топонима у том крају и окружењу као и на ширем, старом и садашњем српском говорном подручју.

ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА

У домаћој географској и етнографској литератури за овај предео може се издвојити неколико тематски везаних монографија, које чак у наслову садрже наведени топоним, а то су: Светозар Томић (1902): *Дробњак: анипро-*

йозеографска исийиивања; Андрија Лубурић (1930): *Дробњаци йлеме у Херцеговини*. *Порекло, йрошлосй и ейничка улога у нашем народу*; Ђорђије М. Остојић (1996): *Дробњак, народни живоий и обичаји*; Стојан Караџић и Вук Шибалић (1997): *Дробњак, йородище у Дробњаку и њихово йоријекло*; Ђорђије М. Остојић (2000): *Дробњак, йлеменски живоий и йтрадиција*; и Ђорђије М. Остојић (2003): *Тойонимија Дробњака*; и сл. У већини њих је анализиран настанак овог топонима и сваки од аутора обратио је пажњу на тумачења претходних, у извесној мери их поправљао, допуњавао или критиковао, али ниједан до краја није успео да расветли проблем који је и даље остао нерешен.

Највећи утицај на тумачење настанка имена *Дровњак* (*Дробњак*) имао је наведени рад С. Томића [1902] који је урадио „Према ’Упуствима за проучавање села у српским земљама’ од Др. Ј. Цвијића...” Он није посебно забележио како је становништво изговарало име свог племена или племенске територије, него је одмах изнео да „у народу постоји једна прича како је племе добило име” из које се види да је по „дробу погинулог паше, који је закопан у племену, оно ... добило име ’Дробњак’”. Међутим, одмах је нагласио да се „ово народно предање не слаже са историјским изворима” и позвао се на Константина Јиречека¹ [1923] који је „претресајући по дубровачкој архиви, нашао у канцеларским књигама из године 1392. до 1436. много уговора с поносиоцима, највише Дробњацима, који су на коњима возили стоку дубровачку путем Дубровник – Брсково у Србију”. Он је закључио да је име које се налази у изворима старије од времена за које га народно предање везује, и додао врло вероватну претпоставку да је „народ можда неко предање из ранијих времена пренео у турско доба, као што то има обичај чешће да чини”.

По истој методологији и настављачи истраживања о настанку имена *Дровњак* (*Дробњак*) највише су обратили пажњу на приче, легенде, народна предања, о племенском прваку који је „разбучио дроб” вођи непријатељске војске. У том правцу, веома детаљну анализу изложио је Андрија Лубурић² [1930] истичући да постоје више таквих предања а он је издвојио два карактеристична: једно, које је типично за турско време а друго пре њихове владавине: „А данашње име су добили по томе што је њихов војвода Лапац Косовчић разбучио дроб сину кричког војводе

¹ У *Исийорија Срба*, књ. 3, стр 56 Јиречек помиње Дровњак (Дробњак) у контексту поткиивања староседеоца, племена Крича, у пределу Језера на обронцима Дурмитора, на следећи начин: „С помоћу градива дубровачког архива у стању смо да контролишемо поменуту причу. „Micien Clarcich, Vlachus de Drobgnach” обавезао се, 12. авг. 1390, у Дубровнику Јакову Гундулићу и Прибилу Мирковићу спатару „pro uno equo, qui fuit furatus in Jesera” Прибилу и његову другу (socius) Павлу, те је положио 12 перпера. 21. авг. 1433 поднесена је тужба да је неки Влах Drobgnach украо неком Дубровчанину „in Jeseregh” три шкопца (castratos); 19. авг. 1454 забележено је, опет, како су Дробњаци „a Jesera” украли неку свиту (panni) 7. Дробњаци су, дакле, седели већ 1390–1454 у Језерима”. (7 Div. Rag. 1390. Liber lamentationum de foris 1433. Lamenta de foris 1454 лист 48. Дубровачки архив).

² Лубурић је своју књигу *Дробњаци йлеме у Херцеговини* посветио „своме учитељу и добротвору, великом научнику, Д-ру Јовану Цвијићу, пореклом Дробњаку, за побожну успомену”, који му је најавио али није успео да прегледа књигу „пошто би јој претходно додао многе необјављене податке и своја лична испитивања о Дробњаку” јер га је смрт претекла.

Калокe код Чесме у Буковичкој Гори, када је овај ишао у тазбину у Дробњак” због чега су их околна племена из „поруге” прозвали Дробњацима. На тај начин Лубурић је потврдио Томићеву претпоставку да постоји старије предање које је касније могло да се пренесе у турско доба.

Међутим, и Лубурић [1930] је слично као Томић, ово друго предање повезао са једним историјским извором, документом из Которског архива (Div. Sanc. II fol 64) у којем се налази како наводи „најстарији помен имена Дробњак”. У том документу стоји: „да су се 3 децембра 1285 године обавезали платити десет перпера Јовану Пиченегу Власи: Братиња Дробњак, Бранислав Његомиров и син му Добросав, Радомир брат попов, Боривоје Видаковић, Мирослав Глеђанин, Владо Пипер и Радомир Видаковић”. На тај начин он је показао могућност да се догађај из овог предања десио много раније, чак пре него што је име *Дровњак* (*Дробњак*) поменуто у документу из овог архива, а то је опет око 100 година пре у односу на помињање Дровњака у документима из Дубровачког архива које је пронашао Јиречек. При том је Лубурић [1930] свестан да својим налазом није сигурно доказао да име племена потиче од народног предања, већ је само тачније померио старосну границу помињања имена, јер се одмах иза тога јасно оградао и личним ставом: „А у мени познатим изворима ова територија се назива Дробњаком први пут 1500 год. и то у извештају Марина Санудија. Тамо се каже, да предео Дробњак, који је раније био у Херцеговој држави, броји 1500 кућа и да је његов војвода син Радосина Јунца”. Поред наведеног Лубурић [1930] је изнео и податак да „у нашим покрајинама” постоји више места с именом Дробњак и навео таква четири места, која се налазе у Рађевини (Западна Србија), у Општини Ђенерал Јанковић (Косово и Метохија), код Босанске Крупе (Босанска Крајина) и у Зупцима (Херцеговина). Сматра да су исељеници из овог племена понели са собом и његово име које су давали местима нових насеобина, као и да су многе породице промениле своје презиме у презиме Дробњак, Дробњаковић и сл.

И Ђорђије Остојић [1996], после више од пола века, поново је разматрао „порекло” овог топонима, наводећи све што је претходно о томе написано, а посебно Томића и Лубурића. У настојању да дâ своје ново тумачење, закључио је: „поријекло имена мора се тражити призивајући етимологију те ријечи”. Али као и претходници, он је узео у обзир само облик имена *Дробњак* које је записано у поменутиим историјским изворима, и додао му нека слична, позвавши се на Јиречека, да „постоје записи гдје се користе и искривљена имена као што су Дромњак, Дромињак, Дромјаци и сл.” Али и та „искривљена имена” Остојић је такође узео из писаних извора, а да ниједно од свих наведених имена није унео с терена, из окружења, које је обрађивао. Поред тога није обратио пажњу на име *Дровњак* из народног говора, нити на разлику у словима „в” и „б”, иако је тамо рођен и дуго службовао у том крају. Међутим, Остојић [1996] је из значења свих тих искривљених имена изнео став да је „рођено тумачење да су поједини називи постали од грчких ријечи, што се доводи у везу са именом Дробњак”, и „тако се тумачи да је име ’дромњак’ изведено од грчке речи ’дромос’, која означава пут који се у нашем рјечнику често употребљава као друм

'широк друм', 'стоји на друму', 'подигао кућу на друму' и сл." а да управо „кроз племе Дробњак води пут који је наслеђен од старог римског пута ... Дробњак означава простор око друма (пута), или Дробњаци људи који живе око пута”.

На тај начин он је направио отклон у односу на тумачења Томића и Лубурића и изразио сумњу да су становници овог племена „по просутом дробу названи 'дробњаци', 'дромњаци' а временом су и званично назвали племе Дробњак”, јер та „легенда” је, како каже, „недостojна дробњачком јунаштву”, које је иначе историјски шире познато³ и осведочено. Поред наведене хипотезе о „друму” као корену речи и као географској одредници овог топонима, Остојић [1996] је изнео још једну хипотезу, за коју је узео геолошко значење речи *дробњак* из *Речника САНУ*, а која означава једну врсту кречњака (камена), крупног пешчара, који је „лако ломљив и дроби се у разним приликама”. С обзиром да такав терен, који се „дроби” захвата већи део ове територије, он сматра да „није искључено да се могло и тим путем доћи до назива Дробњак” као и да „ова претпоставка није ништа мање логична од оне да је грчка ријеч 'дромос' о којој је већ било ријечи”. Коначно Остојић ово питање оставља и даље отворено јер је показао да је име могло да настане „на више начина али право поријекло још није утврђено” као и да није утврђено ни то „да ли је име територије изведено из имена његовог становништва или је становништво добило име по простору”.

Аутори још једне обимне монографије на тему испитивања порекла становништва овог племена, Карацић и Шибалић [1997] такође су расправљали о настанку или значењу његовог имена. Они су изнели претходна тумачења, где су посебно похвалили⁴ „књигу” Ђ. Остојића, и на сличан начин, имперсонално, као и Остојић [1997] изнели и свој став да: „има и мишљења да појам и име Дробњак потиче од грчке речи 'дромос' која значи пут”, чиме су се сложили са Остојићевом претпоставком.

Име племена и топоним *Дробњак* (са **б**) налази се и у свим речницима српског језика: *Српском рјечнику* Вука Стефановића Карацића; *Рјечнику из књижевних сџарина српских* од Ђуре Даничића; затим *Речнику САНУ* као и другим савременим речницима који су потекли из Вуковог речника. Нико од претходних аутора, у својим радовима, ту чињеницу није наводио нити је коментарисао речнике као изворе, највероватније због тога што се тај облик (са **б**) и пре њих био значајно проширио ван локалног говорног подручја. Такође је познато и да је Вук Стефановић Карацић са поносом истицао своје порекло из овог племена, али он никада, није био у постојбини својих предака, у Дробњаку (тада у Старој Херцеговини), што је и сџам забележио, те никада није могао да чује изворну реч његовог имена⁵.

³ У *Српском рјечнику* Вука Стефановића Карацића стоји: Дробњаци су безумни јунаци.

⁴ Истакли су да је његова књига „први примјер озбиљног истраживачког рада с темом о Дробњаку ... незаобилазно штиво за сваког ко се у научном и истраживачком раду бави питањима Дробњака, његових људи, историје, живота и обичаја”.

⁵ „Откако сам почео купити наше народности, једнако сам жељео да обиђем ове југо-источне крајеве народа нашега, и Босну и Херцеговину, али се до данас никако не даде, и по свој прилици ћу ову жељу однијети са собом на они свијет” [Карацић 1849].

ТОПОНИМ ДРОВЊАК ИЛИ ДРОВЊАЦИ У НАРОДНОМ ГОВОРУ

Али на Дурмитору и његовом ближем окружењу у народном говору још увек нису изгубљена географска имена *Дровњак* и *Дровњаци*⁶ (са **в**). Аутор овог рада их је чуо још као дете у родном крају од својих родитеља и мештана, а понекад их и сада чује од старијих људи⁷. Међутим, парадоксално, са школовањем и иселавањем становништва из овог краја ова имена као и све изведенице из њих, полако нестају и из говора. Кроз опште, све шире образовање, посебно у 20. веку, постепено су прихваћена другачија, наоко слична, имена *Дробњак* и *Дробњаци* (са **б**), јер су као таква ушла у стандардни (књижевни и научни) српскохрватски језик, који је био службени језик претходних и садашњих југословенских држава на Балкану. Иако је у *Правопису српскохрватског књижевног језика* [1960] установљено правило писања топонима „у онаквом облику какав је у употреби у народу дотичног краја” из чега произлази да је локални говор од пресудног значаја за писање географских имена, ова правописна норма није поштована у случају имена *Дровњак* и *Дровњаци* (са **в**), изгледа највише под утицајем научног ауторитета Светозара Томића и Андрије Лубурића као Цвијићевих следбеника. Они су ова имена некритички преузели из докумената Дубровачког и Которског архива, а да при томе облике какви постоје у употреби у народу нису ни разматрали, иако су били на том терену и у прилици да их чују.

Како то сада контроверзно изгледа може да се види на примеру објављивања једне народне песме⁸ из дурмиторског краја у два броја *Гласника Етнографског музеја* из Београда, чији је уредник тада био др Боривоје М. Дробњаковић. Наиме, у књ. 11 и 12, Новица Шаулић [1936; 1937] објавио је две верзије једне епске песме: „Смрт Смаилаге Ченгића”, са својим мањим приказима, узете од два локална казивача⁹. У првој верзији песме, са поднасловом „Народна песма са терена погибије Смаилагине, из Дробњака”, која има 999 стихова, топоним *Дровњак* (са **в**), етноним *Дровњаци* (са **в**) и присвојни придев *дровњачки* помиње се 48 пута, а у другој песми с 476 стиха помиње се 43 пута¹⁰, управо онако како се у то време говорило у народу овога краја. Контроверза се састоји у томе да су у часописима,

⁶ Оба ова имена се употребљавају и као топоними и као етноними.

⁷ Неки од тих људи су: Драгољуб В. Вуковић из Добрих Села, Јован Р. Шушић из Доње Буковице, Живорад А. Церовић из Тушиње, Тодор Касалица из Комарнице, Драго Булатовић из Тимара итд.

⁸ Таквих и сличних епских песама још се може пронаћи, како у литератури тако и усменом казивању, како у оно време тако и данас. Многи појединачни стихови из тих песама данас слове и као својеврсне сентенције, узречице, у непосредној комуникацији људи, као нпр.: „Није Дровњак згазило вријеме, Дровњаци су устаничко племе”.

⁹ Казивачи песама били су: Мирко Срдановића из Косорића; и Радован Обрадовић из Јунча Дола, коју је чуо од оца Шабана (право име Глигорije) а који је преминуо 1910. године.

¹⁰ Као нпр. А ага се шеће у Дровњаку,

И зулуме чини по Дровњаку,... или

Е се вома бојим од Дровњака,

Дровњаци су зенђили јунаци,... или

чији се уредник презивао „Дробњаковић” (са **б**), изворно објављене песме донете с терена из *Дробњака* (са **б**) у чијим стиховима стоје само облици имена *Дровњак* и *Дровњаџи* (са **в**) а не *Дробњак* и *Дробњаџи* (са **б**). Подача која тамо стоји, да је други казивач наведену песму чуо од свог оца, који је умро 1910. године, значи да је син, да би запамтио песму, могао имати најмање 10–15 година, што показује да је и Светозар Томић [1902] у то време био на терену Шаулићевих казивача и морао чути такве песме и друга казивања у којима стоје имена *Дровњак* и *Дровњаџи*, а такође, касније и Андрија Лубурић.

Из истраживања претходника сигурно се може утврдити само да ова имена датирају из времена насељавање Словена у ове крајеве, па ако коначно променимо приступ и пођемо од локалног говора, онда постаје јасно да је топоним (хороним) *Дровњак* или *Дровњаџи* настао од старословенске речи **дрѣво** (**дрво**). Како се ова реч са старим вокалом „Ѣ” (јат) чита и као *дрово* онда су се у топоним *Дровњак* могла лингвистички слити још три формацијска фактора као последица језичких навика народног говора месног становништва: *дровь + њь + јак = Дровњак* (*дровь* као хипокористик Божји дрвак, дрвце). Овај топоним (хороним) има опште значење „предео под дрветом”, „земљиште обрасло дрвећем” или „шумовити предео”. Слично су грађене и речи „травњак” са значењем „земљиште обрасло травом” или стара реч „шљивњак” за „шљивик”, „копривњак” за „место где расту коприве и много их има” итд. Поред топонима (хоронима) *Дровњак*, на овој територији постоји и низ других места с биљним именима и то највише дендронима. Тако нпр. постоје најмање два места с именом *џвозд* (село између Шавника и Никшића и један врх 1.408 м изнад села Мљетичка), а то је према *Речнику САНУ*, стара словенска реч са значењем „велика, густа, стара шума, прашума”. Поред овог топонима *џвозд*, постоји и већи број дендронима села и засеока [Остојић 2003; 2010] чије значење не би требало посебно објашњавати, а то су: Мала Црна Гора, Подгора, Надгора, Теранића Гора, Јелина Гора (гора), Шумановац, Омар, Скочки Омар, Омарићи, Чечари, Подчечарје (шума), Папратница, Папратишта (папрат), Ковраг (коров), Чајетина (чај), Борје, Боровац, Борак, Борова глава (бор), Крња Јела (јела), Клек (клека), Г. и Д. Буковица (буква), Дубровско (дуб – храст), Јаворје, Јаворак, Јаворовача (јавор), Јасен (јасен), Јасиковац, Јасике (јасика), Цер (цер), Грабовица (граб), Липова Раван (липа), Орашац (орак), Јабука, Јабуковац (јабука), Зуква (дивља јабука), Крушевице (крушка), Тепца (тепка – дивља крушка), Шљиванско (шљива),

„Смаилага, царев капилија,
Али чујеш, па абера немаш,
Ал’ ти, аго, нико не кажује,
Ђе се бутум Дровњак одметнуо,
Сва царева раја по Дровњаку,
На цара су пушку обрнули,...” или

Чета ми се подигнула мала
Од невоље и турског данка,
Са крајине од села Дровњака, ... итд.

Малинско (малина), варошица Шавник (шавица – врбов прут) итд. Слични дендроними постоје за рељеф и воде овога краја.

Исто тако, шире географски је познато да је предео *Дровњак* био и остао покривен „дрветом” тј. дрвећем разних врста и заједница, највише шумских заједница, што се може видети на савременим аеро- и сателитским снимцима као и на разним географским, топографским и тематским (посебно вегетацијским) картама. Објављен је и већи број биогеографских научних, стручних и популарних радова који обрађују то значајно шумско богатство. Шумовитост овог предела свакако утиче на његов изглед¹¹ због чега је и добио такво име, али је увек имао и велики економски значај за домаће становништво. Поред воде и пашњака, дрво је као заклон, материјал за градњу, огрев и др. био један од најважнијих услова за насељавање старих словенских (српских) племена на ту територију, разлога за отимање око ње са староседеоцима (племеном Кричи), као и за њихову борбу касније и с турским властима. Познато је да су Турци у походу на Дровњак у августу 1877. године спалили све шуме на Језерима до Ивице, како би уништили значајан заклон побуњених Дровњака и економски их ослабили, а те шуме се ни до данас нису обновиле.

Из претходних налаза логички произлази да је прво настало географско име предела (*Дровњак*) по којем је становништво добило име (*Дровњаци*). То се слаже с наводима претходних аутора о вишеслојном насељавању ове територије, посебно Лубурића [1930] који помиње племе Кути а затим и племе Новљани који су се организовано населили у Дровњак, као „група разних породица (родова) повезаних општом племенском организацијом” с војводом и кнежевима на челу, али они нису задржали своје племенско име већ су га променили и узели ново, управо од предела у који су дошли, и назвали су себе *Дровњацима*. Једино је, по племену Кути, на целој територији Дровњака остао један топоним *Кушња Њива*, а од племена Новљана изворно ниједан, осим по Радосину Јунцу, поменутом оцу дровњачког војводе, остао је топоним *Јунча До*. Лубурић (1930) је у својој монографији, све усељене породице у Дровњак сврстао у три групе: *Новљане*, *Усељенике* и *Ускоке*. Само је најмлађа насељеничка група задржала своје име и данас у оквиру Дровњака постоји ужи топоним „Ускоци”. Караџић и Шибалић [1997] су у оквиру племенске територије издвојили четири уже просторно гравитационе целине: *Дробњак*, *Језера*, *Ускоци* и *Шаранци* у којима, како су навели, станују „данашња братства”, и то: *сшаринци*, *новљани*, *усељеници* и *ускоци* а посебно су издвојили *изумрле* и *исељене породице из Дробњака*. Очигледно је да се овде, старија настала имена, *Дровњак* и *Језера* користе као предеона имена (хороними), а млађа имена *Ускоци* и *Шаранци* и као хороними и као етноними.

Тумачења постанка имена (топонима) *Дробњак* (са **б**) од речи „дроб” (стомак) која су повезана са народним предањем о јунаку који убија тира-

¹¹ Остојић [1996] на следећи начин описује један део тамошњег крајолика: „Дробњачка Језера, источно од падина Дурмитора, су зелена оаза са просторствима смрчевих, јелових и борових шума, правих и витких стабала. Садржаји вегетације Дурмитора и Језера обогаћују алпску панораму, какав изгледа Дурмитор са падинама”.

нина (освајача) распоривши његов стомак, већ су претходни аутори с разлогом довели у сумњу, с чиме се можемо сложити. Томе треба додати и најважнију чињеницу да је на ширем српском говорном подручју опште познато предање, везано за Милоша Обилића који је на такав начин усмртио турског цара Мурата у Боју на Косову, па је тај образац могао да се припише и јунацима у другим локалним срединама за време турске владавине. Друго је питање да ли је то предање о Милошу Обилићу, које је опевано у народним епским песмама, исто тако могло бити преузето из још старијих времена.

Ако прихватимо да је топоним *Дровњак* настао као творбени израз (продукт) видне сензације предела богатих дрветом (с придодатим религијским значењем као дар од Бога), онда запажање Лубурића да постоји „у нашим покрајинама” више места са именом *Дровњак*, врло је могуће да су та имена настала у сличним пределима и независно једно од другог. А та позната четири места које је он навео су управо у шумовитим пределима, што се може проверити на снимцима и картама. Тако се по истом принципу, на српском говорном подручју, на више места може наћи и топоним *Слајина* за место са неплодним земљиштима, а које има супротно значење од топонима *Дровњак*.

Када је у питању презиме *Дровњак* (не *Дробњак* или *Дробњаковић*), занимљиво је да оно постоји на словенском истоку, у Украјини близу границе с Пољском. Тамо је рођен сликар наивац, Никифор Епифан *Дровњак* (Никифор Епифаній Дровняк) (1895–1968) који је постао славан оставивши свету око 30.000 акварела, врло високе уметничке вредности. Преко презимена које је до нас дошло путем уметничке славе овог сликара, може се закључити да је његово презиме као такво независно настало у језику неког другог словенског народа. Ако се ипак ради о некој могућој сеоби становника у прошлости, из херцеговачког *Дровњака* на словенски исток, то презиме се тамо и сачувало, јер није било изложено другим културним утицајима као што је то случај на словенском југу.

УЗРОЦИ ИСКРИВЉИВАЊА ТОПОНИМА „ДРОВЊАК” И „ДРОВЊАЦИ” И СЛ.

Основни узроци искривљивања ових топонима леже: прво, у начину на који су записани у појединим историјским документима; затим у њиховом некритичком преношењу у научну и другу литературу; а у новије време у непоштовању важећих правописних норми нашег књижевног језика који недвосмислено предвиђају примат локалног говора при писању топонима. Изворна имена (топоними) *Дровњак* и *Дровњаџи* записани су у документима Дубровачког и Которског архива у складу с језичком и културном оријентацијом записивача, искривљено као *Дробњак* и *Дробњаџи*. Потом су их Томић и Лубурић директно преузели из извора, и унели их у домаћу научну литературу. Касније они нису исправљени и поред постојања правописне норме стандардног језика, што је довело да ови искривљени топоними готово сасвим потисну изворне топониме. Записивачи су

једноставно, у духу свог начина изговора и писања старих грчких имена, записали и ова словенска (српска) имена. Заменили су фонему „в” (вита) фонемом „б” (бета), и „витаизме” променили у „бетацизме” исто као у случају писања имена Византија – Бизантија, Вавилон – Бабилон, (Аравија) Аравијско море¹² – (Арабија) Арабијско море итд., или појма символ – симбол. У руском језику и даље су у употреби имена неких држава, која су у српском промењена, као нпр. Аравија – Арабија, Ливан – Либан, Ливија – Либија.

То није била грешка већ системско правило уношења страних имена у свој језик и културу, што је требало имати у виду, и обрнуто, приликом њиховог преузимања из архивске грађе. Међутим, наведена разлика уочена је изгледа тек почетком четврте деценије 20. века, много после изласка Томићеве монографије, односно истовремено с изласком Лубурићеве монографије, а обе су писане бетацизмима. Суштина проблема, према М. Тривунцу [1930], односи се на разлику изговора „грчких слова η и β (ита и вита према новијем, ета и бета према старијем грчком изговору)... у вези с нашим књижевним језиком, у вези с речима које су постале саставни, нераздвојни део нашег језика”. Ова разлика понајпре је везана за изговор и писање религијских имена и појмова, где су итацизми и витацизми карактеристични за источњачки грчковизантијски културни утицај а етацизми и бетацизми за западни, латински, католички културни утицај на словенске језике. При свему томе треба имати у виду, како је истакао Тривунац [1930], да су итацизми и витацизми „постали ... у грчком изговору правило много пре но што су наши претци дошли у додир са Византијом, а њихов почетак пада још у векове пре Христа...”, тако да нису творевина „модерних Грка” како се понегде приказује.

Ако поставимо питање зашто ова разлика није окончана у новије време појавом званичног правописа књижевног језика у којем је јасно нормирано писање топонима према изговору локалног становништва, него је ушла у стандардни језик, то се може објаснити само непримењивањем или једностраном применом тог формално усклађеног српскохрватског правописа у пракси. Зарад очувања двојне језичке (српскохрватске–хрваткосрпске) заједнице у заједничкој држави, на српском говорном подручју, константно је деловао непромењени западни, латински, католички утицај који по инерцији и данас има дејство на српски језик. На овом примеру видљив је утицај и на искривљивање топонима а за обрнуто не постоје примери. Тако на територији Дровњака и у окружењу постоје и други топоними који су били или се налазе у процесу искривљивања као нпр. заменом слова „њ” у латинско „н” ојконими: Тушиња – Тушина, Петњица – Петница, Пушиња – Пушина или заменом „љ” у латинско „л” код ојконима Пљевља – Плевља, и сл. Наведени утицај је уочљив и на ширем српском говорном подручју. На неким територијама, искривљивањем (променом) топонимима са српском језичком основом нестали су и Срби,

¹² У седмом и осмом стиху Његошевог *Горског вијенца* стоји:
„Францускога да не би бријега,
аравијско море море све потопа!”

као нпр. у Далмацији у долини реке Цетиње сада Цетине, или у граду Сплџету¹³ сада Сплиту, заменом слова „њ” и „љ” у латинско „н” и „л”. У том смислу може се поставити питање, да ли ће убудуће под истим утицајем град Цетиње (у Црној Гори) бити преименован у Цетине или Требиње (у Херцеговини) у Требине, или јадранско острво Мљет близу Дубровника на обали бити замењен латинским именом Меледа и сл. Много тежи случај је с микротопонимима¹⁴.

ЗАКЉУЧАК

*Дровња*к а не *Дробња*к. Овај видљиви пример искривљивања (мењања) топонима са српском језичком основом, који је настао под дуготрајним западним, латинским, католичким, културним утицајем, као и слични примери других топонима који су наведени у овом раду, треба прво, да скрену пажњу научној, књижевној и друштвеној јавности на трајање и последице тог процеса. Друго, да послужи као подстицај за слична истраживања на територијама где сада живе и где су већински живели Срби. Треће да покаже и разјасни узроке искривљивања конкретних топонима како би се могли вратити у изворни облик, у поступку нове стандардизације географских имена коју води Комисија за стандардизацију географских имена Србије у складу са стандардима Организације уједињених нација – Групе експерата Уједињених нација за географска имена (United Nations Group of Experts on Geographical Names – UNGEGN), а који полазе од изворних имена из локалног говора.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Лиречек, Константин (1923). *Историја Срба* (прев. Радоњић, Ј.). Београд: Издавачка књижница Геце Кона. књ. 3.
- Караџић, Вук Стефановић (1849). *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч: У штампарији јерменског манастира.
- Караџић, Стојан и Вук Шибалић (1997). *Дробња*к, *йородице у Дробњаку и њихово йориджекло*. Београд: ИШ „Стручна књига”.
- Лубурић, Андрија (1930). *Дробња*ци *йлеме у Херцеговини. Порекло, йрошлосиј и еињичка улога у нашем народу*. Београд.
- Његош, Петар II Петровић (1847/2003). *Горски вијенац*. Београд: Граматик.
- Остојић, Ђорђе М. (1996). *Дробња*к, *народни живоиј и обичаји*. Пљевља – Београд: Чигоја штампа.

¹³ Најстарија штампана неглагољска хрватска књига према Т. Маретићу (1885) је: *Лекционариј Бернардина Сиљећанина* из 1495. године, из које се види да се тај град на Јадранском мору од 15. до 20. века очигледно звао Сплџет а не Сплит. Топоним Сплџет уписан је у *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића као и *Рјечник из књижевних сйарина срйских* Ђуре Даничића. Налази се на картама Јована Цвијића, Јевта Дедијера и многим другим, на прелазу из 19. у 20. век.

¹⁴ Тако нпр. у Славонији, код Подравске Слатине, аутор овог рада је приликом теренске обнове топографских карата (1978), утврдио да су промењени називи села Врањешевци у Вранешевци, и Нови Сењковац у Нови Сенковац („њ” у „н”), у којима су тада живели Срби и изворно говорили имена својих села.

- Остојић, Ђорђе М. (2000). *Дробњак, ѿлеменски живоѿи и ѿтрадиција*. Београд: Чигоја штампа.
- Остојић, Ђорђе М. (2003). *Тоѿонимија Дробњака*. Београд: Драганић.
- Остојић, Ђорђе М. (2010). *Поријекло назива дробњачких села и заселака*. Шавник: Скупштина општине.
- Правоѿис срѿскохрваѿскоѿ књижевноѿ језика* (1960). Нови Сад – Загреб: Матица Српска и Матица Хрватска.
- Речник САНУ (1959–2014). *Речник срѿскохрваѿскоѿ књижевноѿ и народноѿ језика*. Београд: САНУ, Институт за српски језик, књ. 1–19.
- Томић, Светозар (1902). *Дробњак, антироѿоѿеоѿграфска исѿиѿивања*. Београд: Српска краљевска академија, СЕЗб, књ. 4.
- Тривунац, Милош (1930). Вита или бета? Итацизам или етацизам? *Срѿски књижевни ѿласник* XXIX: 239–347.
- Шаулић, Новица (1936). Смрт Смаилаге Ченгића. *Гласник еѿноѿграфскоѿ музеја у Беоѿраду*. Београд: Штампa државне штампарије Краљевине Југославије. XI: 107–117.
- Шаулић, Новица (1937). Смрт Смаилаге Ченгића. *Гласник еѿноѿграфскоѿ музеја у Беоѿраду*. Београд: Штампa државне штампарије Краљевине Југославије. XII: 192–197.
- Maretić, Toma /ur./ (1885). *Lekcionarij Bernardina Spljećanina po prvom izdanju od god. 1495*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DROVNJAK NOT *DROBNJAK* –
AN OBVIOUS EXAMPLE OF DISTORTING TOPONYMS
WITH SERBIAN LINGUISTIC BASIS

by

MIRČETA VEMIĆ

Associate of Geographical Institute “Jovan Cvijić”, SASA
Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia
mvemic@eunet.rs

SUMMARY: The paper presents a distinct example of how the name of a well-known geographical area in the Durmitor Mountain (Old Herzegovina, today Montenegro) became distorted from “Drovnjak” to “Drobnjak”, to illustrate and discuss an enduring process of altering toponyms with Serbian linguistic basis, under Western, Latin, and Roman Catholic cultural influences, particularly in the last 100 years along with the establishment of Serbo-Croatian linguistic community.

Here, the Old Church Slavonic (Serbian) geographical name “Drovnjak”, which comes from the word “tree” (дрѿво), is considered as a Greek vitacism and changed to betacism “Drobnjak”. Phoneme “v” (vita) is replaced by phoneme “b” (beta), the same as it is in the case of names: Byzantium (Vizantija, Serb.), Babylon (Vavilon, Serb.), Arabia and Arabian Sea (Aravija, Aravijsko more, Serb.), etc. The paper also presents other examples of the process of distortion of toponyms where the phoneme “nj” (pronounced /ɲ/) changes to “n” (pronounced /n/) (as in Tušinja-Tušina, Petnjica-Petnica) and “lj” (pronounced /ʎ/) to “l” (pronounced /l/) (as in Pljevlja-Plevlja), etc. Clear orthographic norms of common standard language that required writing toponyms in the form used in the local dialect were not respected.

This paper can be an incentive for similar researches in territories where Serbs predominantly live or used to live, so that such distorted toponyms could be restored to their original forms, as part of the process of new standardization of geographical names led by the Commission for the Standardization of Geographical Names of the Republic of Serbia.

KEYWORDS: geographical names, toponyms, local dialect, Drovnjak, Drobnjak, vitacism, betacism

НЕПОШТОВАЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ БИЛАТЕРАЛНИХ ПОРЕСКИХ УГОВОРА ОД СТРАНЕ ДРЖАВА

СНЕЖАНА Р. СТОЈАНОВИЋ

Универзитет УНИОН – „Никола Тесла”, Пословни и правни факултет
Кнез Михаилова 33, Београд, Србија
snezanastojanovic27@gmail.com

САЖЕТАК: Међународни правни поредак почива на сагласности воља држава и принципу *pacta sunt servanda* због чега непоштовање уговором преузетих обавеза представља посебан проблем. Када држава-уговорница унилатералним мерама дерогира одредбе међународног уговора могуће је применити једино мере предвиђене Бечком конвенцијом о уговорном праву: раскид уговора или суспензију, а код дерогирања пореских уговора може се применити и поступак узајамног споразумевања. Државе могу приступити и поновним преговорима ради закључења протокола уз постојећи порески уговор или ради закључења новог уговора, што се углавном избегава због дуготрајности процеса. У раду се посматра дерогирање пореских уговора у државама с монистичким и дуалистичким системом и у оквирима Европске уније, што доводи до закључка о непостојању чистих решења, због чега се предлаже глобални приступ решавању проблема. Проналажење глобалног решења за проблем непоштовања пореских уговора имало би значајан (позитиван) утицај на економску активност и привредни раст појединачних држава, али и на глобалну економију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: међународно право, национални закони, монизам, дуализам, порески уговори, дерогирање уговора

Иако се порески уговори закључују с основном сврхом отклањања међународног двоструког опорезивања, као препреке размени добара и услуга и кретању капитала и људи, често се дешава да се уговор не поштује [ОЕСД 2014]¹. Непоштовање је могуће и од стране пореских обвезника на које би уговор требало да се примени, али и од стране самих држава – уговорних партнера. У случају непоштовања уговора од стране пореских

¹ ОЕСД (2014). *Income and Capital Model Covention and Commentary* (Commentary on Article 1, Paragraph 7)

обвезника, државе предузимају унилатералне и/или међународне мере. Ипак, реакције појединачних држава зависе од уставноправног система и приступа који свака од држава примењује на однос између националног и међународног права, тј. да ли су у питању државе с монистичким или дуалистичким системом (да ли се непоштовање међународно преузетих обавеза сматра нелегитимним или допуштеним). Непоштовање уговора од стране држава теже је санкционисати у односу на непоштовање од стране пореских обвезника, јер порески уговор представља сагласност воља, а у међународном праву санкције за неиспуњавање обавеза на које је држава пристала нису као у националном праву где постоје устав и закони и где држава стоји изнад појединаца и правних лица. Иако се на пореске уговоре, као и на све друге међудржавне споразуме, примењује Бечка конвенција о уговорном праву, често мере њоме предвиђене нису довољно ефикасне за решавање проблема непоштовања пореских уговора. Ситуацију додатно компликује околност да је у оквирима Европске уније (ЕУ) дерогирање међународних уговора ЕУ нормама легитимно.

ПОЈАМ НЕПОШТОВАЊА ПОРЕСКИХ УГОВОРА

Међународни уговори (конвенције) представљају међународне споразуме које државе закључују у писаној форми у складу с међународним правом, независно од тога да ли су садржани у једном документу или два, односно више повезаних докумената, и независно од њиховог назива и предмета уређивања [Бечка конвенција 1969]². У складу с овиме, порески уговори представљају међудржавне споразуме закључене између две или више суверених држава с примарним циљем спречавања и/или отклањања међународног двоструког опорезивања дохотка и капитала, али и ради спречавања двоструког неопорезивања и избегавања плаћања пореза. Да би се отклонило двоструко (не)опорезивање, пореским уговорима предвиђају се механизми којима се оно спречава, односно ако до њега неминовно мора доћи – предвиђају се методе за његово отклањање или ублажавање. Иако се о непоштовању пореских уговора најчешће говори имајући у виду непоштовање од стране оних на које би уговорне одредбе требало да се примене (порески обвезници), треба имати у виду да и саме државе – уговорни партнери често не поштују договорене услове. Непоштовање уговора од стране држава производи знатно веће последице у односу на непоштовање од стране пореских обвезника, при чему посебно треба имати у виду дипломатске и економске билатералне односе.

НЕПОШТОВАЊЕ ПОРЕСКИХ УГОВОРА ОД СТРАНЕ ПОРЕСКИХ ОБВЕЗНИКА

Порески обвезници, коришћењем разлика у пореском законодавству држава, на различите начине покушавају да своју пореску обавезу избегну

² Чл. 2, ст. 1 Бечке конвенције о уговорном праву (*Vienna Convention on the Law of Treaties*) (1969).

или сведу на минималну, односно да легално избегну плаћање пореза. У овом случају, ради се о злоупотребама од стране лица на која се порески уговор примењује. Међутим, у данашњем свету свеопште глобализације све више су присутне ситуације када се погодности предвиђене пореским уговором искоришћавају од стране лица на која се конкретни уговор не примењује, и то на начин да се повољнији порески режим на њих посредно примени (енг. *treaty shopping*) [Van Weeghel 1998: 119]. Државе се против оваквих злоупотреба боре предузимањем унилатералних и међународних мера. Мера којој се у савременом свету придаје све већи значај јесте побољшање међудржавне сарадње на плану размене информација у пореске сврхе. У том смислу, 2014. године *аутоматска размена информација* усвојена је као глобални стандард: када државе дођу у посед информације која може бити од значаја за опорезивање у другој држави, аутоматски ту информацију прослеђују пореској управи те (друге) државе [OECD 2016: 3–4]. Размена информација, као узајамна обавеза држава, предвиђа се и међудржавним пореским уговорима, независно од тога који модел државе следе у својим преговорима и закључивању уговора (модел Организације за економску сарадњу и развој /енг. *Organization for Economic Development and Cooperation, OECD*/, модел Уједињених нација /УН/, модел Сједињених Америчких Држава /САД/, итд.).

Мере које једна држава једнострано предузима (унилатералне мере), најчешће, обухватају уношење у национално законодавство опште одредбе о спречавању злоупотреба и/или посебних одредби које се односе на спречавање специфичних видова пореских злоупотреба. Државе у своје пореске законе уносе одредбе које се односе на: контролисане стране корпорације; трансферне цене, тј. утврђивање праве цене трансакције између повезаних лица и спречавање злоупотреба употребом трансферних цена; утврђивање одговарајућег односа између сопственог и позајмљеног капитала компаније, итд. Усвајањем оваквих норми, државе често долазе у ситуацију кршења одредби претходно закључених међународних пореских уговора, што може имати значајне последице по њихов међународни углед и, нарочито ако су у питању мање и неразвијене државе, на умањивање пожељности за улагање у њихове привреде. Као крајња последица наступило би опадање привредне активности, а тиме и економског раста.

НЕПОШТОВАЊЕ ПОРЕСКИХ УГОВОРА ОД СТРАНЕ ДРЖАВА

У пракси, непоштовање или дерогирање пореских уговора (енг. *tax treaty override*) подразумева усвајање домаће норме која је у очигледној супротности с одредбама пореског уговора [De Kock 2014: 21]. Ова ситуација различито се третира од стране теоретичара пореског права, али и од стране самих држава. Углавном, разликовање се чини с обзиром на то да ли држава приликом имплементирања међународних уговора у свој национални правни систем користи систем монизма или дуализма. Према монистичком приступу, међународно и унутрашње право део су истог

правног система, због чега се међународни уговори непосредно примењују у унутрашњем правном поретку, без потребе предузимања претходне (законодавне) активности државе. За разлику од монистичког, дуалистички приступ међународно и унутрашње право посматра као два различита система права: док међународно право регулише односе између суверених субјеката (држава), докле унутрашње право регулише питања релевантна за једну (конкретну) државу. У складу с оваквим ставом, међународни уговори примењују се тек након што држава предузме одређене активности ради њиховог инкорпорирања у унутрашње право: изврши ратификацију уговора или одредбе уговора унесе у домаће законе. Повезано с тим, дерогирање међународних уговора ствар је уставног система једне државе, тј. околности да ли је уставом изричито предвиђена обавеза поштовања међународно преузетих обавеза или не. Могло би се закључити да се у првом случају дерогирање међународних уговора сматра недопуштеним, док је у другом случају усвајање националне нормe супротне норми међународног уговора мање-више прихватљиво [Elliffe 2016: 66; De Pietro 2015: 74].

Дерогирање се може вршити и доношењем судских пресуда којима се поништава ефекат који би међународна норма требало да произведе у унутрашњем правном поретку. У том смислу, од значаја је класификација коју је извршила *OECD* у својој студији о непоштовању пореских уговора [OECD Council 1989: 3]. Према овој студији, до дерогирања може доћи у три ситуације: 1) када суд донесе одлуку којом конкретну одредбу пореског уговора тумачи супротно намери коју су државе изразиле приликом потписивања уговора, 2) када, након закључења уговора, држава промени дефиницију термина коришћеног у самом уговору, при чему се не води рачуна о томе да ли је промена у складу с контекстом самог уговора, и 3) када, новоусвојено домаће законодавство, није усклађено с одредбама пореског уговора, без сазнања или намере надлежних органа да изврше дерогирање. Наведено указује да код одређивања да ли је у конкретном случају извршено дерогирање међународних норми, треба водити рачуна о тумачењу уговора, при чему се посебно имају у виду одредбе Бечке конвенције о уговорном праву које се односе на тумачење међународних уговора уопште, што значи и међународних пореских уговора. Реч је о примени правила *pacta sunt servanda*, односно поштовању уговора и њиховом извршавању у доброј вери, предвиђеног чланом 26 Бечке конвенције; затим чланом 27 ове конвенције, према којем унутрашње право не може представљати правно валидно оправдање за неиспуњавање међународно преузетих обавеза, као и чланом 31, којим се од држава захтева да тумаче уговоре у складу с њиховим предметом и сврхом. Од посебног значаја је и члан 60 којим се предвиђа да кршење битних одредби међународног уговора може представљати повод за раскид уговора, односно за његову потпуну или делимичну суспензију. Осим Бечке конвенције о уговорном праву, код држава које у закључивању својих међународних пореских уговора следе *OECD* или УН Модел конвенцију о опорезивању дохотка и капитала, приликом утврђивања да ли је у конкретном случају извршено

дерогирање пореског уговора, посебан значај има одредба члана 3, става 2 ових конвенција, у складу с којом контекст уговора има предност над тумачењем изведеним из националног права. У складу с тим, циљ тумачења је координисана примена уговора у обе државе-уговорнице, како би се избегло двоструко опорезивање или двоструко неопорезивање [OECD Council 1989: 7]. Управо, међународни споразум закључен између држава одређује обим до кога национално законодавство може да се измени, а да то не представља дерогирање пореског уговора [De Pietro 2015: 75]. Овиме се, у ствари, омогућује другачије тумачење чланова 27 и 31 *Бечке конвенције*, тј. уколико између држава-уговорница постоји сагласност вршења измена националних норми којима се битније не утиче на одредбе претходно закљученог билатералног пореског уговора, накнадне измене законодавства неће се сматрати дерогирањем уговора, независно од тога да ли се ради о монистичком или дуалистичком систему. С друге стране, ако таква сагласност не постоји, а накнадним изменама закона утиче се на контекст уговора, сматраће се да постоји дерогирање, и то како у дуалистичком, тако и у монистичком систему.

Иако, посматрано из угла једне државе, многи теоретичари сматрају да до дерогирања пореских уговора долази искључиво код држава које у односу међународног и унутрашњег права примењују дуалистички систем, пракса указује да до дерогирања може доћи у оба система. Разлика је у томе што се у монизму усвајање националне норме супротне претходно закљученом међународном уговору сматра нелегитимним, што је последица става да међународно право има примат над унутрашњим. Међутим, у дуализму се усвајање касније националне норме супротне норми којом је претходно закључени међународни уговор инкорпориран у унутрашње право не сматра кршењем међународно преузетих обавеза [De Pietro 2015: 74].

Имајући у виду да је основна сврха закључивања пореских уговора спречавање двоструког опорезивања, али и других облика злоупотреба (нпр. двоструког неопорезивања), то државе-уговорнице нису у обавези да признају погодности предвиђене пореским уговором у ситуацији када је очигледно да се ради о злоупотреби, тј. да је конкретни аранжман сачињен искључиво ради примене повољнијег пореског третмана утврђеног уговором [OECD 2014; Narayan and Mala 2014]. Међутим, као што је предвиђено чланом 27 *Бечке конвенције о уговорном праву*, усвајање националних мера (против злоупотреба) не може представљати оправдање за дерогирање одредби претходно закљученог међународног (пореског) уговора. Углавном, сматра се да уколико је неопходно предузимање оваквих мера, потребно је да постоји сагласност обе уговорне стране. Ни усвајање измена пореских закона, којима се мења дефиниција термина употребљеног у претходно закљученом пореском уговору, неће представљати дерогирање уговора у мери у којој се та дефиниција користи у сврхе примене уговора и без излажења из његовог контекста [OECD 2014; De Pietro 2015: 79].

Независно од тога да ли је реч о непоштовању одредби међународног уговора актом законодавца или судском одлуком, да би се сматрало да је извршено дерогирање, потребно је да постоји *намера* да се то учини и

да се ради о *кршењу бијиних (материјалних) одредби уговора*, што значи оних које су од суштинског значаја за остваривање предмета или сврхе уговора. Једино у том случају, у складу с *Бечком конвенцијом о уговорном праву*, могуће је предузимање одређених (међународно допуштених) мера од стране оне државе-уговорнице која испуњава своје уговорне обавезе. Кршењем битних одредби уговора нарочито се сматра усвајање тзв. *ретроспективних измена актуелних закона* којима се, између осталог, уређује и материја која је регулисана пореским уговором [Dkhar and Agarwal 2015: 8–9]. Реч је о изменама које се примењују на будуће последице опорезивог догађаја који се десио пре њиховог усвајања, при чему се не предвиђа прелазно решење за постојећу ситуацију [Поповић и Илић Попов 2015: 8]. Посматрано из угла међународних пореских уговора, ретроспективне измене учињене у националном праву државе-уговорнице која примењује дуалистички приступ, а без претходно постигнуте сагласности са другом уговорном страном, представљају дерогирање одредби уговора. Такође, имајући у виду да се пореским уговорима врши расподела пореске надлежности између држава-уговорница, односно ограничавање пореских права држава утврђених националним законима, то би свака измена (проширивање) пореске надлежности којом се директно утиче на расподелу надлежности предвиђену пореским уговором представљала његово дерогирање. Из наведеног би се могло закључити да свака измена националних закона која производи ефекте по односе између држава-потписница пореског уговора представља кршење и дерогирање уговорних одредби, ако је измена учињена унилатерално и без претходно постигнуте сагласности с другом уговорном страном [De Pietro 2015: 80].

МОНИСТИЧКО ИЛИ ДУАЛИСТИЧКО РЕШЕЊЕ ИЛИ ...?

Независно од тога да ли је основни став државе у погледу односа између међународног и унутрашњег права монистички или дуалистички, однос између међународних пореских уговора и унутрашњег пореског права је специфичан и надилази ову стриктну поделу. Тако се и у државама монизма могу пронаћи елементи дуализма, као што се и у државама с дуалистичком концепцијом могу пронаћи елементи монизма. Ово је последица помињаног става који су заузели ОЕСД и УН у коментарима својих модел конвенција, које државе углавном следе у закључивању билатералних пореских уговора.

МОНИСТИЧКЕ ДРЖАВЕ

Међу државама у којима се нормама међународних уговора даје правна снага као и националним законима, истичу се САД. Међутим, и поред тога што ова држава заступа монистичку концепцију, она често долази у ситуацију кршења својих међународно преузетих обавеза, нарочито у области пореских уговора. Ово је посебно занимљиво јер САД у преговорима и закључивању пореских уговора инсистирају на коришћењу соп-

ственог модела, а не неког од модела међународних организација. Своје понашање углавном оправдавају позивањем на правило „каснији у праву”, према коме се усвајањем каснијег закона поништава ефекат претходног с којим је у колизији (*lex posterior derogat lege priori*), односно „каснија норма – јача правна снага”. Разлоге за често дерогирање међународних уговора треба тражити у америчком уставу, према којем су међународни уговори и домаћи закони једнаке правне снаге, тако да касније усвојена норма може поништити претходну када су у супротности [Нан 2011: 45]. Уставом САД прописана је и *клаузула супремације*, према којој су устав и међународни уговори највише право држава (*the Supreme Law of the Land*)³, али сам статус међународних уговора у америчком правном систему прилично је нејасан. Иако су они једнаке правне снаге као и закони, у случају да дође до колизије уговора са савезним (федералним) законом или уставом, предност се даје националној норми; међутим, у случају колизије уговора са законом неке од држава (федералних јединица), предност се даје уговорној норми. Ситуацију додатно компликује и флексибилна примена ове клаузуле од стране Конгреса, који има овлашћење да у случају да дође до сукоба између норме пореског уговора и норме садржане у Законику о порезима на доходак САД (*Internal Revenue Code*), може одустати од примене правила „каснији у праву” и предност дати уговорима. [Ku 2005: 334, 319–390; Femia и Aksakal 2010: 343].

Усвајање законских измена којима се директно утиче на примену режима предвиђеног претходно закљученим пореским уговорима, САД углавном оправдавају околношћу да се ради о мерама усмереним на спречавање злоупотреба и искоришћавање уговорних бенефиција од стране лица којима оне нису непосредно доступне и позивају се на члан 22 својих пореских уговора којим се предвиђају ограничења у коришћењу уговорних бенефиција (енг. *Limitations on Benefits, LOB*). Ипак, ово не утиче на осуду и оштру критику упућену од стране других држава и међународне заједнице. Вероватно је то и разлог због чега су САД у свој последњи модел конвенције о порезу на доходак (из 2016. године) унеле нови члан 28 о накнадним изменама у законодавству (енг. *Subsequent Changes in Law*). Овим чланом предвиђају се мере које државе уговорнице могу предузети у случају да, након што је порески уговор закључен, у пореском законодавству једне државе уговорнице наступе значајније промене (најчешће, значајно умањење пореске стопе): уколико државе не могу да отклоне проблем договором (нпр. закључивањем протокола уз постојећи уговор или применом поступка узајамног споразумевања), држава која поштује одредбе уговора и у којој накнадне измене закона не утичу на примену уговора, може престати с применом одређених уговорних одредби, о чему обавештава другу уговорну страну [Модел конвенција САД 2016].

Специфичан пример дерогирања постојећих америчких пореских уговора представља Закон о опорезивању средстава које амерички грађани држе на својим рачунима у иностранству (*Foreign Account Tax Compliance*

³ Клаузула супремације садржана је у члану VI Устава САД.

Act, FATCA), чије је усвајање 2010. године праћено критиком већине америчких грађана и светске јавности. Углавном, критике су биле усмерене на проширивање америчке пореске јурисдикције ван територије САД, док се мање пажње обрађало на чињеницу да се ради о закону којим се дерогирају раније закључени порески уговори. Овим законом од страних финансијских институција захтева се достављање података о новчаним средствима која прелазе одређени износ, а која амерички држављани држе на рачунима у овим институцијама и о ентитетима у којима је присутно одређено учешће америчког капитала [Calveti 2013: 184]. Да би стране финансијске институције доставиле податке, потребно је да САД с конкретном државом претходно закључи посебан међудржавни споразум. У случају недостављања потребних података, предвиђено је да се сваки одлив капитала из држава, где се финансијске институције налазе, према САД опорезује порезом по одбитку по стопи од 30% (што је супротно већини америчких пореских уговора). На овај начин, спорним законом не мењају се постојећи услови садржани у пореским уговорима, већ им се додаје нови услов у виду повећања стопе пореза по одбитку као „санкције” за непоштовање међудржавног споразума (у случају да се споразум поштује до повећања стопе неће доћи). Карактеристично је да САД поменуте међудржавне споразуме не третирају као нове уговоре, већ као тумачење постојећих пореских уговора, и то посебно имајући у виду члан о размени информација (члан 26 пореских уговора САД), чиме у ствари покушавају да избегну „признање” да се ради о дерогирању [Christians 2013; Christians 2014].

Решење слично америчком заступљено је у Јужној Кореји, у којој је уставом прописано да међудржавни уговори који су закључени и објављени у складу с уставом и општеприхваћеним правилима међународног права имају исто дејство као и домаћи закони. Додатно објашњење доноси допуњујућа одредба устава према којој закони и међународни уговори производе правна дејства само ако нису у супротности с уставом, као и да, када су уговори у колизији с домаћим законима, предност у примени одређује се према правилу „каснији у праву” [Han 2011: 45].

За разлику од САД и Јужне Кореје, у Француској, у којој је такође заступљен монистички приступ, дерогирање одредби међународних уговора националним законима изричито је забрањено. Уставом је прописано да не постоји хијерархија између међународних уговора [Raingeard 2009: 3], али такође и да се међународни уговори морају поштовати. У овој држави усвајање националних норми које су у колизији с претходно закљученим пореским уговором представља кршење међународно презетих обавеза, и као такво није допуштено: међународни уговори имају предност над националним нормама [Han 2011: 44; Pistone 2002: 5].

ДУАЛИСТИЧКЕ ДРЖАВЕ

Међу ваневропским државама с дуалистичком концепцијом односа између међународног и унутрашњег права, посебно се истиче Индија. У овој држави уставом је извршено разграничење надлежности за закљу-

чивање међународних уговора и њиховог имплементирања у националним правним системима. Прва надлежност додељена је извршној власти, док је друга у рукама законодавне власти (парламента). Иако, генерално гледано, уговори имају предност над националним правом, у случају сукоба између домаћег закона и пореског уговора, изрази употребљени у закону сами по себи могу се применити и на тумачење уговора. Одредбе уговора примењиваће се од стране домаћих судова само ако у односу на конкретно питање нема националног законског решења или као допуна овом решењу, али уз услов да нису у међусобној колизији. Решавање конфликта посебно компликује одредба Закона о порезу на доходак којом је уведено „правило о примени повољнијег режима” према којем, у случају сукоба између уговора и националног пореског закона, државни орган примењује решење које је повољније за пореског обвезника⁴. Овакав став у великој мери доприноси да се пред индијским судовима често решавају спорови у вези с кршењем међународних пореских уговора, што потврђује и богата судска пракса у овој области [Desai et Sethi 2015; Sanghvi 2010]. Додатно, у Индији се порески закони често мењају усвајањем измена с ретроспективним дејством, о чему је ова држава заузела посебан став. Комитет установљен 2012. од стране Министарства финансија Индије предложио је да „порески закони имају ретроспективну примену у изузетним или најређим од ретких случајева”. Разлози зашто би требало усвојити измене пореских закона с ретроспективним дејством сврстани су у три групе: 1) исправљање очигледних грешака (аномалија) у законима, 2) потреба да се изврши разјашњавање различитих техничких питања (посебно у области пореског поступка) и 3) потреба да се заштити пореска основица од високо ризичних облика пореског планирања чија је основна сврха избегавање плаћања пореза, при чему се не врши проширивање пореске основице. И поред оваквог разјашњавања у Индији се, као што је поменуто, често усвајају измене закона с ретроспективном применом, које садрже решења очигледно супротна решењима из претходно закљученог пореског уговора. У томе се посебно истичу измене из поменуте друге групе, и то пре свега она разјашњења којима се онемогућава да погодности предвиђене пореским уговором између Индије и друге државе искористи лице које је резидент треће државе, односно на које се уговор непосредно не примењује. То је и разлог зашто је Министарство финансија ове државе заузело став да се такве измене не сматрају дерогирањем пореских уговора [Dkhar et Agrawal 2015: 21–24]. Могло би се закључити да оваква пракса индијског законодавца има негативан утицај на уговорне партнере, посебно када компаније и други власници великог капитала доносе одлуку о инвестирању у ову државу. Ипак, то није случај: будући да је Индија држава с великим бројем становника и великом географском површином, у којој је пољопривреда посебно развијена, а становништво

⁴ У питању је решење које се најчешће среће у међународном пореском праву. Занимљив је пример Холандије у којој се, у случају сукоба уговорне и националне норме, примењује уговорна, чак и када то значи неповољније решење за пореског обвезника [Pistone 2002: 20].

сиромашно, велики инвеститори и поред поменуте негативне праксе улажу капитал и развијају своје пословање на територији Индије (јефтина радна снага, велико тржиште и прилично неуређени административни систем имају већи утицај на инвеститоре од непоштовања услова утврђених пореским уговорима).

И код европских држава које примењују дуалистички приступ уставима предвиђено је поштовање међународно преузетих обавеза, што у области пореског права значи да у случају колизије националне и међународне норме, предност има она утврђена пореским уговором. Специфичан је пример Италије у којој је уставним изменама из 2001. године уведено правило према којем међународно преузете обавезе представљају ограничења законодавној регулативи централне и регионалних власти. У складу с тим Уставни суд ове државе заузео је изричит став да дерогирање међународних уговора није допуштено, односно да домаћи закон којим се уговор инкорпорира у национални правни систем не може бити измењен доношењем накнадног закона који је исте правне снаге у оквиру хијерархије националних правних норми. У случају да се ипак изврши дерогирање, уставни суд је у обавези да такав поступак прогласи нелегитимним, а спорни закон неуставним. Међутим, Законом о порезу на доходак предвиђено је правило примене повољнијег режима за пореског обвезника, па тако ако је примена националне норме за пореског обвезника повољнија од норме утврђене пореским уговором, домаћа норма има предност над међународном [De Pietro 2015: 88–89].

У Немачкој је Основним законом (уставом) предвиђено да уговори о избегавању двоструког опорезивања стичу снагу закона након одобравања путем посебне законске процедуре. Међутим, уговори немају предност над националним нормама, чак и када им се додели статус федералног закона. Ово значи да након што порески уговор буде инкорпориран у национални правни систем, он у хијерархији законских аката има снагу као и остале законске норме. Могло би се закључити да је кршење пореских уговора усвајањем накнадних законских решења у складу са уставом, независно од међународно прихваћеног принципа *pacta sunt servanda*. Наведено мишљење, заступљено међу бројним теоретичарима немачког пореског права, заснива се на чињеници да инкорпорирањем уговорних норми у национално право уговори не стичу правну снагу уставног закона.⁵ С друге стране, у тумачењу одредби пореских уговора немачки судови користе приступ према којем међународне уговоре треба тумачити тако да буду што више у складу са уставом, а сâм устав треба тумачити у складу с међународним правом [De Kock 2015: 13–15]. Чини се да је такав (помало збуњујући) приступ допринео да се често пред немачким судовима решава о пореским питањима и дерогирању пореских уговора.

⁵ Ипак, познати немачки професор пореског права Клаус Фогел (Klaus Vogel) био је изричито критичан према дерогирању пореских уговора и заступао став да уговори дерогирају национални закон који је на снази у време њиховог имплементирања [Dkhar et Agarwal 2015: 15–16].

СЛУЧАЈ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Однос између права ЕУ и међународног права од посебног је значаја у разматрању проблема непоштовања међународних пореских уговора. Посматрано са становишта пореског права, иако је пореско право ЕУ настало под утицајем међународног пореског права, о чему сведочи и постојање сличних принципа, концепата и израза, ипак се ради о два различита система, што посебно потврђују њихова примена и тумачење, где велики значај има тумачење од стране Суда правде ЕУ.

С обзиром на то да у ЕУ највише правне изворе представљају оснивачки уговори, то се и сâм однос између права ЕУ и међународног права посматра у светлу норми ових уговора. Уговором о функционисању ЕУ (УФЕУ) у члану 351⁶ предвиђено је да на права и обавезе који произилазе из међународних споразума закључених пре јануара 1958. године,⁷ а који су закључени између једне или више држава-чланица и једне или више трећих држава пре него што су државе приступиле ЕУ, одредбе УФЕУ неће имати утицаја. Ипак, уколико одредбе ових споразума нису усклађене с оснивачким уговорима, државе-чланице су у обавези да предузму одговарајуће мере и заузму заједнички став. Ради се о томе да су државе-чланице, приступањем ЕУ, приступиле посебном правном систему и прихватиле обавезу његовог поштовања. Правни систем ЕУ заснива се на супремацији ЕУ права над националним правом, што долази до изражаја и у расподели надлежности између ЕУ и држава-чланица. Када су у питању непосредни порези, који су предмет регулисања међународним пореским уговорима, надлежност је препуштена државама-чланицама ЕУ. Ипак, у појединим областима, а позивањем на отклањање препрека неометаном функционисању унутрашњег тржишта, ЕУ је усвојила директиве које су државе дужне да поштују и своје законодавство ускладе с њима. Реч је о директивама о односу матичних и зависних компанија, статусним променама компанија и опорезивању камата и ауторских накнада, што су питања која се регулишу и пореским уговорима. Имајући у виду да често имплементирањем директива у своје национално законодавство државе-чланице усвајају одредбе супротне одредбама претходно закључених пореских уговора, поставља се питање међународне правне сигурности, посебно када се имају у виду уговори закључени с трећим државама. Иако је уставима највећег броја држава-чланица предвиђена обавеза поштовања међународно преузетих обавеза, ступањем у чланство ЕУ прихвата се обавеза поштовања ЕУ норми и чињенице да ЕУ право има примат над међународним правом. Уколико су ЕУ право и међународни уговор у супротности, а поједина држава-чланица уместо да примени ЕУ норму, одлучи да испоштује своју међународно преузету обавезу и

⁶ Члан 351 УФЕУ је, у ствари, некадашњи члан 307 Уговора о Европској заједници (УЕЗ).

⁷ Потписивањем два уговора у Риму, 1957. године, створене су Европска заједница за атомску енергију (Еуроатом) и Европска економска заједница (ЕЕЗ), од којих је с претходно формираном (1956) Европском заједницом за угаљ и челик (ЕЗУЧ) у наредним годинама створена Европска заједница, а затим и Европска унија [Coles 2005].

примени норму из уговора, наћи ће се у ситуацији да буде тужена и да о њеном поступку одлучује Суд правде ЕУ. Тако је овај суд, позивајући се на своју улогу „чувара” и заштитника основних права и слобода утврђених оснивачким уговорима, својом праксом легитимизовао дерогирање одредби пореских уговора (и међународно преузетих обавеза) у оквиру ЕУ [De Pietro 2015: 92–97]. Поставља се питање како тумачити норму међународних уговора и како поступити у ситуацији када треба опорезовати доходак или капитал ако је обвезник лице на које се примењује порески уговор закључен између државе-чланице ЕУ и државе-нечланице. Уколико првопоменуто одлучи да примени норму уговора која је у колизији с ЕУ правом, као што је наведено, излаже се ризику да буде тужена и да јој се суди пред Судом правде ЕУ; уколико одлучи да поступи према ЕУ праву – излаже се ризику да уговор буде раскинут или суспендован од стране друге уговорне стране. Очигледно је да решење проблема треба тражити и пронаћи на глобалном нивоу: потребно је ускладити ЕУ решења с онима уграђеним у модел конвенције о избегавању двоструког опорезивања, а то значи ускладити ставове и решења ЕУ и *OECD*-а, односно УН. Уколико би се такав договор или компромисно средње решење могло постићи, то би значило постизање глобалне економске и правне сигурности – компаније и појединци који улажу и/или остварују приходе и поседују имовину у једној од држава која је потписница пореског уговора, имали би сигурност да ће на њихову правну и економску ситуацију увек бити примењен режим утврђен пореским уговором. Ово би аутоматски значило и подизање привредне активности и глобални економски раст како у појединачним државама, тако и на општем, глобалном плану. Када се има у виду ЕУ, глобални договор и, евентуално уношење одговарајуће одредбе у УФЕУ, путем којих би државе-чланице ЕУ имале већу слободу (у односу на ЕУ законодавство), али и обавезу (у односу на уговорне партнере) да поштују обавезе преузете међународним пореским уговорима, значили би бољитак како за конкретне ЕУ државе, тако и за само Унутрашње тржиште. Поштовање уговора обезбедило би већи прилив капитала у појединачне државе, а имајући у виду да је слобода кретања капитала једна од основних уговорних слобода у ЕУ, то би се тај капитал могао слободно кретати унутар ЕУ и прелазити националне границе. Уопште, поштовање уговора обезбедило би сигурност инвеститорима и појединачним власницима капитала, а тиме и привредни раст, што јесте у складу с главним циљем коме ЕУ тежи – да њено (унутрашње) тржиште постане међу најконкурентнијим тржиштима на глобалном плану.

МЕРЕ ПРОТИВ НЕПОШТОВАЊА ПОРЕСКИХ УГОВОРА ОД СТРАНЕ ДРЖАВА

Имајући у виду да непоштовање пореских уговора представља нарушавање међународног правног поретка и стварање несигурности код држава које своје уговорне обавезе испуњавају, неопходно је предузимање одговарајућих мера како би се ова нежељена појава предупредила и/или

отклонила. Као што је поменуто, у складу са чланом 60 *Бечке конвенције о уговорном праву*, у случају када једна уговорна страна не испуњава обавезе које је уговором преузела, друга страна може реаговати раскидом уговора или његовом потпуном, односно делимичном суспензијом. Поред овога, још је тежа осуда међународне јавности и нарушавање међународног угледа конкретне државе: уколико макар само једном нека држава одлучи да једнострано усвоји меру којом дерогира одредбу из претходно закљученог пореског уговора (без претходног обавештавања и постизања сагласности с другом уговорном страном), не само друга држава-уговорница, него и остале државе, убудуће ће бити знатно опрезније у доношењу одлуке о закључивању било каквог међудржавног аранжмана с њом. Најприхватљивије решење је да се државе суздрже од усвајања мера којима се дерогирају порески уговори, као и да национални судови уговорне одредбе тумаче у складу са смислом који су обе уговорне стране имале у виду приликом преговора и закључивања уговора. Ипак, уколико је усвајање законске норме супротне уговорној неизбежно, најприхватљивија решења (како би се спречио раскид уговора или његова суспензија) су: 1) закључивање протокола уз већ постојећи уговор (чиме, у ствари, тај уговор поново ступа на снагу), 2) закључивање новог уговора (што државе углавном избегавају због дуготрајности поступка преговарања), али и 3) примена поступка узајамног споразумевања који је углавном предвиђен чланом 25 међудржавних пореских уговора. Овде се поставља питање, а шта ако уговорне норме дерогира држава попут САД – како да се тада понашају њени уговорни партнери? Међу развијеним државама САД представљају највећег инвеститора. Највеће светске мултинационалне компаније долазе из ове државе и, најчешће, улажу капитал у неразвијене државе и државе у развоју. Као економски неразвијене и у којима је животни стандард често испод просека, када се ове државе нађу у позицији да им уговорни партнер буду САД и да баш оне не поштују обавезе које су преузеле претходно потписаним пореским уговором, конкретне државе углавном ништа не предузимају. Разлог томе јесте зависност од страног капитала, јер управо он омогућује какав-такав економски раст и развој поменутих држава.

Наведено указује на потребу за размишљањем и предузимањем глобалног решења, евентуално на усвајање одговарајућег мултилатералног инструмента или уношење одговарајућих измена у постојећу *Бечку конвенцију*, којом би се за непоштовање уговорних обавеза увеле строже санкције од поменутих, нпр. немоћност да компаније из (осуђене) државе послују на тржишту друге државе и да капитал из прве државе који се већ налази у другој држави буде блокиран, односно да компаније из прве државе буду протеране с тржишта друге. Оваква или друга санкција сличне врсте могла би имати веома „болне” економске последице по државу која не поштује уговорне обавезе, посебно ако би друга уговорна страна била нека од држава-чланица ЕУ, када би сакционисање могло значити и немогућност приступа унутрашњем тржишту које обухвата 28 држава. Крајња последица била би умањивање буџетских прихода остварених

наплатом пореза на глобални доходак који остварују компаније-инвеститори из санкционисане државе, односно опадање њеног бруто дохотка и привредног раста. Слично се дешава и када одредбе уговора не поштује нека од држава у развоју, која због свог пространства, броја становника и богатства природним ресурсима представља веома атрактивно тржиште за инвеститоре. Типичан пример представља поменута Индија, у којој се законодавац често „оглушује” о уговорне одредбе и усваја националне норме које представљају очигледно кршење претходно договорених услова.

ЗАКЉУЧАК

Непоштовање међународних (пореских) уговора феномен је којим се међународна правна сигурност озбиљно нарушава, а тиме и конструкција међународног права заснована на сагласности воља држава и принципу *pacta sunt servanda*. САД представљају пример државе којој се највише замера због дерогирања уговорних одредби усвајањем накнадних законских норми, због чега се често покрећу судски спорови. Државе које су се нашле у ситуацији да САД не испоштују оно што је договорено пореским уговором имају на располагању неколико могућности: да уговор раскину или да суспендују његову примену у целини или делимично (што су мере предвиђене *Бечком конвенцијом о уговорном праву*) или да „ћутке” наставе да примењују уговор, односно да и саме одлуче да не поштују уговор. Међутим, имајући у виду економски и политички утицај и снагу САД, државе које су њени уговорни партнери углавном се одлучују на упућивање протестне ноте дипломатским путем, а ако је могуће приступају примени поступка узајамног споразумевања (када углавном прихватају америчко решење, посебно ако се ради о економски знатно слабијим државама).

Посебан случај представља ЕУ у којој је дерогирање пореских уговора легитимизовано. То потврђује не само члан 351 УФЕУ, него и пракса Суда правде ЕУ који је, позивајући се на своју улогу „чуvara” и заштитника основних права и слобода утврђених оснивачким уговорима, честим решавањем о неусклађености законодавства држава-чланица с ЕУ правом, легитимизовао дерогирање одредби пореских уговора у оквирима ЕУ. С обзиром на то да овакво поступање ствара несигурност код лица на које се примењује порески уговор чије су одредбе у колизији са ЕУ нормама, неопходно је ускладити ставове и решења ЕУ и *OECD*-а, али и ЕУ и УН (јер се модели ових међународних организација углавном примењују у закључивању пореских уговора). Питање је посебно актуелно данас када и ЕУ и *OECD* интензивно раде на усвајању решења о мерама против пореских злоупотреба и избегавања плаћања пореза. Док се с једне стране *OECD* залаже да решења буду глобално примењена, с друге стране ЕУ се залаже за посебан приступ. Неопходно је постићи договор не само у погледу мера које државе треба да предузимају против пореских злоупотреба и избегавања плаћања пореза, него и у погледу мера којима се спречава дерогирање пореских уговора. Глобални приступ значео би и

бољитак како за привреде појединачних држава, тако и за светску привреду. Ово је од посебног значаја и за Републику Србију, која иако није чланица ОЕСД-а (чији модел следи у закључивању пореских уговора), ипак је у току процеса преговарања за чланство у ЕУ. Мада се до сада Србија није нашла у позицији да националним нормама дерогира одредбе претходно закључених пореских уговора⁸, уколико се ставови ЕУ и остатка међународне заједнице не усагласе, и Србија се може наћи у великом проблему када једнога дана постане део заједнице европских држава. Србија, као мала држава која се још увек налази у фази транзиције настоји да привуче што више страног капитала. Због тога је за њу од посебног значаја да обавезе које је преузела пореским уговором и испоштује, јер то ствара сигурност код страних инвеститора и њихову спремност да свој капитал пласирају на српско тржиште. У том погледу Србија, иако се налази на траси значајних путева у Европи и релативно је богата природним ресурсима, не може се понашати као велике државе чије кршење уговорних одредби нема велики утицај на инвеститоре који долазе из држава-уговорних партнера. Србија данас на снази има укупно 58 пореских уговора [Министарство финансија Републике Србије 2017], што је уз пореске и друге погодности предвиђене националним законима чини посебно атрактивном дестинацијом за улагање. Долазак капитала и инвеститора из држава с којима су потписани порески уговори, значи и њихов повољнији порески третман у односу на онај предвиђен националним законима, а што се више капитала улаже повећава се привредна активност и економска ситуација у држави-домаћину, тј. Србији, што у крајњој линији значи повећање животног стандарда и добробит за читаву државу и друштво.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Поповић, Дејан и Гордана Илић Попов (2015). Ретроактивност закона у пореском праву, *Анали Правног факултета у Београду*. 1: 5–22.
- Устав Републике Србије (2006). *Службени гласник Републике Србије*, 98/06.
- Calveti, Luzius U. (2013). Automatic Information Exchange versus the Withholding Tax Regime Globalization and Increasing Sovereignty Conflicts in International Taxation, *World Tax Journal*, June: 172–214.
- Coles, Joanna (2005). *Law of the European Union*, London: Old Bailey Press, Halborn College.
- De Kock, Kathrin (2015). *Treaty Override in German Domestic Law – In Line with the Constitution?*, Lund University, School of Economics and Management: Department of Business Law, HARN60 Master Thesis, Master's Program in European and International Tax Law 2014/2015.
- De Pietro, Carla (2015). Tax Treaty Override and the Need for Coordination between Legal Systems: Safeguarding the Effectiveness of International Law, *World Tax Journal*, February: 73–97.

⁸ Чланом 16 Устава Републике Србије прописано је да општеприхваћена правила међународног права и потврђени међународни уговори представљају саставни део правног поретка Републике. Да би се уговори и примењивали, неопходно је да буду у складу са Уставом. Устав Републике Србије (2006) [Службени гласник РС, 98/06].

- Dkhar, Badapbiang T. and Tanya Agarwal (2015). *Tax Treaty Override: A Comprehensive Analysis with Special Reference to India*, National Law University, Jodhpur, India.
- Elliffe, Craig (2016). The Lesser of Two Evils: Double Tax Treaty Override or Treaty Abuse?, *British Tax Review*, 1: 62–88.
- Femia, Rocco V. and Layla J. Aksakal (2010) The Use of Tax Treaty Status in Legislation and the Impact on U.S. Tax Treaty Policy. *Tax Analysts*, April 26: 341–350.
- Han, Sung-Soo (2011). The Harmonization of Tax Treaties and Domestic Law, *Brigham Young University International Law & Management Review*, 29: 29–50.
- Ku, Julian G. (2005). Treaties as Laws: A Defense of Last-in-Time Rule for Treaties and Federal Statutes. *Indiana Law Journal*, 2: 319–390.
- OECD (2014). *Income and Capital Model Convention and Commentary*. Paris, OECD.
- OECD Council (1989). *Tax Treaty Override*. Paris. OECD.
- OECD Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes (2016). *Automatic Exchange of Financial Account Information*. Paris. OECD.
- Pistone, Pasquale (2002). *The Impact of Community Law on Tax Treaties: Issues and Solutions*. London: Kluwer Law International.
- Van Weeghel, Stef (1998). *The Improper Use of Tax Treaties – with Particular Reference to the Netherlands and the United States*. London. Kluwer Law International.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Бечка конвенција о уговорном праву (Vienna Convention on the Law of Treaties) (1969).
Доступно на: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf. Приступљено: 6. 6. 2017.
- Министарство финансија Републике Србије (2017). Уговори о избегавању двоструког опорезивања Републике Србије. Доступно на: <http://mfin.gov.rs/pages/issue.php?id=7063>. Приступљено: 8. 5. 2017.
- Модел конвенција САД о порезу на доходак (United States Model Income Tax Convention), 2016. Доступно на: <https://www.treasury.gov/resource-center/tax-policy/treaties/Documents/Treaty-US%20Model-2016.pdf>. Приступљено 6. 6. 2017.
- Christians, Allison (2013). *Why FATCA is a Tax Treaty Override?* Доступно на: <https://www.lexisnexis.com/legalnewsroom/tax-law/b/fatcacentral/archive/2013/01/21/why-fatca-is-a-tax-treaty-override.aspx?Redirected=true>. Приступљено: 18. 5. 2016.
- Christians, Allison (2014). „Tax Cooperation, Past, Present & Future”, *IFC Review* 2014: 1. 3. Доступно на: <http://www.ifcreview.com/restricted.aspx?articleId=7479#>. Приступљено: 18. 5. 2016.
- Desai, Pria and Sethi, Devanshi (2015). *Tax Treaty Overrides – A Global Perspective*, February 14, 2015. Доступно на: <http://www.lawtopus.com/academike/tax-treaty-overrides-a-global-perspective/>. Приступљено: 29. 5. 2016.
- Narayan, Adith V. and Mala, B. (2014). *Tax Treaty Override: A Detailed Study*. Chennai, India. Subbaraya Aiyar, Padmanabhan and Ramamani, Advocates, Mzlapore. 2014. 26 March. Доступно на: http://www.saprlaw.com/taxblog/tax_treaty_override-A_detailed_study.pdf. Приступљено: 31. 5. 2016.
- Raingear, Emmanuel (2009). *The Relationship between EC Law and International Tax Law – New Perspectives*. Doctoral thesis summary. University Paris I. Sorbonne. Доступно на: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/conferences/raingear_summary.pdf. Приступљено: 1. 6. 2016.
- Rashmin Chanulal Sanghvi C.A. (2010), „Treaty Override”, paper presented at *Conference on International Taxation – Recent Developments*, 22-23 January, 2010, Mumbai, Доступно на: http://www.rashminsanghvi.com/downloads/taxation/international-taxation/Treaty_Override-paper_by_Rashmin.pdf. Приступљено 25. 5. 2016.

INTERNATIONAL TAX TREATIES OVERRIDE

by

SNEŽANA R. STOJANOVIĆ

Union – „Nikola Tesla” University, Faculty of Business and Law

Knez Mihailova 33, Belgrade, Serbia

snezanastojanovic27@gmail.com

SUMMARY: International order is based on the consent of states and the principle *pacta sunt servanda*, thus making the treaty override a serious problem. When one party unilaterally overrules treaty provision(s), other party may undertake measures prescribed in the Vienna Convention on the Law of Treaties: termination or suspension. It is also possible to apply mutual agreement procedure. Usually, states avoid entering into re-negotiation of the treaties because it is time-consuming. The author differentiates between treaty override in monist and dualist states, and within the European Union, then makes conclusion about the absence of pure solutions and proposes global action for solving treaty overriding problem, which could have further impact on economic activity and wealth on national and global level.

KEYWORDS: international law, national laws, monism, dualism, tax treaties, treaties override

ПРИРОДА И ЉУДСКО У ДОБА БИОТЕХНОЛОГИЈА

ГОРДАНА В. СТОЈИЋ

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Тирила и Методија 2, Ниш, Србија
gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

САЖЕТАК: Брз развој биотехнологије последњих деценија покренуо је расправе о последицама генетских модификација живих организама и биотехнолошког побољшања човека. Савремене дистопије кроз уметничку форму пружају убедљиву и разрађену слику последица примене биотехнологија по природу, човека и друштво. Предмет рада је проблем границе природно/неприродно, људско/животињско у свету раширене примене биотехнологија. Циљ рада је да се, на основу анализе дистопијског романа Маргарете Атвуд *Аниилоја и Косац*, покаже аргументација за и против генетског инжењеринга и побољшања човека. Основна претпоставка рада је да се кроз однос главних јунака према последицама примене биотехнологије изражава немоћ хуманистичког (биоконзервативног) гледишта у односу на биолошки редукционизам и инструментални, прагматични приступ животу и човеку. Ова претпоставка се проверава кроз анализу односа природно-неприродно, људско-животињско, постхумани људи и бивши човек.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: биотехнологија, дистопија, природа, људско, животињско

Брз развој биотехнологије последњих деценија покренуо је расправе о последицама генетских модификација живих организама. Комерцијална употреба генетски модификованих организама у пољопривреди подржавана је као средство за повећање производње хране, смањење проблема глади у свету и профитабилности пољопривредне производње, а оспоравана како из еколошких (нарушавања екосистема), медицинских (нежељених последица по људско здравље) и економских разлога (монопола и пословне политике најзначајнијих корпорација).

Супротстављена гледишта посебно су изражена кад је реч о могућностима биотехнолошког побољшања човека. Заступници трансхуманизма истичу побољшање као даљи корак у еволуцији којим се решавају

проблеми с којима се човек суочава (болести, опадање функција у старости) истичући да се већ сада користе различита средства којима се побољшава људска природа (од вакцина до пејсмејкера) и да је развој технологије иреверзибилан процес, да чак и ако желимо, не можемо да га ограничимо. Биоконзервативно гледиште противи се побољшању човека заснивајући то на разноврсним разлозима – од религијских (да човек преузима улогу Бога мешајући се у божанско стварање света) до политичких и хуманистичких (да ће то довести до нових облика неједнакости, произвести моралну обавезу побољшања, да се мења људска природа). Најзад, средишња струја покушава да пружи гледиште које узима у обзир последице примене различитих технологија и сходно томе могућности друштвеног усмеравања и контроле побољшања човека. Више у: [Mitrović 2012].

Књижевна форма много убедљивије од теоријских расправа успева да „дочара” последице развоја друштва тиме што приказује свакодневни живот уклопљен у целовиту слику друштва. Поред тога, она је, како истиче Кумар (Kumar), и метод анализе јер пружа „потпуно развијену и разрађену слику” света чије се стварање очекује применом одређених начела. „Нити једна теорија тоталитаризма, нити једно свјесно упозорење на знанствену охолост или технолошку угрозу, није се утиснуло у машту двадесетог столећа попут 1984 или *Врло̄ ново̄ свијет̄а*. Једнако као и утопија, антиутопија треба књижевну машту за обзнањивање своје поруке” [Kumar 2001: 76–77].

Дистопија полази од постојећих тенденција у друштву настојећи да покаже њихове крајње последице. Избор тенденција је одређен ауторовом оценом шта је оно што је важно или потенцијално угрожавајуће у постојећем развоју друштва. Тоталитаризам и неконтролисана примена науке и технологије најчешће су теме дистопија, али се током 20. века тежиште мењало: док су класичне дистопије биле усредсређене на угрожавање слободe и потискивање индивидуалности од стране државе, дистопије друге половине 20. века у први план истичу последице развоја науке и технологије и неограниченог капитализма вођеног профитом.

Дистопијски роман Маргарет Атвуд (Margaret Atwood) *Анџилоџа и Косац* [Atvud 2004] приказује последице трендова који већ данас угрожавају, или би, уколико се развој одвија на одређени начин, у будућности могли да угрозе човека, друштво и природу: климатске промене, моћ и злоупотреба науке, комодификација и потрошачко друштво, моћ корпорација, раст друштвених неједнакости и уништење човечанства. Кук наводи митове који су садржани у роману: мит о Франкенштајну (стварању ван материце), Прометеју, забрањеном знању и техници ван контроле, мит о последњем човеку као једином преживелом и мит о апокалипси као прочишћењу света иза кога следи нови почетак [Cooke 2006: 105].

У средишту романа су последице примене биотехнологија које воде уништењу човечанства и угрожавању еколошке равнотеже. Промењена клима као последица глобалног загађења доводи до поплава, ширења пустиња, уништавања усева, подизања нивоа мора, опасног сунчевог зрачења. У роману је приказано потрошачко друштво опште комодификације

руковођено биотехнокорпорацијским комплексом који модификује постојеће и ствара нове облике живота ради остваривања што већег профита. „Пол, сексуална оријентација, висина, боја коже и очију, све иде по порубини, све се може направити и поправити (...) Овде се наша роба претвара у злато” [Atvud 2004: 309]. Комодификација је подстакнута свеприсутним маркетингом који подстиче илузију неограниченог побољшања. „Нада и страх, жудња и одвратност – то су била његова средства за рад...” [Atvud 2004: 269].¹ Биотехнолошке корпорације имају не само економску већ и политичку моћ, преузимајући монопол над средствима принуде.

Основа профита јесу биотехнолошка истраживања из чега произилази и социјална стратификација и просторна сегрегација друштва.² Људи су подељени у две категорије – људи бројева, научна елита која ради за биотех корпорације и живи у просторно издвојеним Комплексима, и људи речи, пуки потрошачи који живе у Плебејама, некадашњим великим градовима. Комплекси су опремљени средствима која омогућавају релативно угодан живот, изоловани од загађења, криминала, тероризма, болести, пренасељености и несигурности које царују у Плебејама. Одвојени су зидовима и чувани Корполицијом јер је изван зидина Комплекса „сувише хардвера, сувише софтвера, сувише непријатељских облика живота, сувише свакојаког оружја. И сувише зависти, фанатизма и дволичности” по речима Џимијевог оца, генографа, за кога су Комплекси налик средњовековним дворцима, за краљеве и војводе, из којих се може сипати врео катран на непријатеља [Atvud 2004: 40]. За Џимијеву мајку, бившу научницу, у Комплексима је све вештачко, све је забавни парк, а стари начин живота се не може вратити.

Последице развоја информационах технологија су у другом плану али, заједно са биотехнологијом и маркетиншким слоганима, допуњују слику постмодерног друштва симулакрума. Храна је биотехнолошка симулација хране („је ли ово прави путер”), а куће и намештај су репродукција. Главни јунаци, Косац и Џими (који касније постаје Снежни) проводе време играјући видео игре и сурфујући интернетом. Граница виртуелне реалности и стварности је порозна – Џими гледа погубљење своје мајке у ријалити програму, видео игрица Изумиратон постаје мрежа екотерориста, Антилопа из порнографског филма и интернет вести улази у живот Џимија и Косца. Врхунац урушавања стварног у симулакрум, губитак границе између виртуелног и стварног, остварује се тиме што људска врста прелази у Изумиратон, уништена од стране Косца.³

¹ Кук истиче да је то друштво које одликује моћ капиталистичких корпорација над њиховим потрошачима и научника над „природом”. „Приказујући свет тако оштро сведен на брендове, слогане и технонаучне панацеје, Атвудова приказује ’маскараду’ савременог западног друштва, у коме су брендови постали моћне ознаке идентитета и у коме фармацијске компаније стварају болести и лекове у исто време” [Cooke 2006: 117].

² О анализи друштвене структуре и друштвене покретљивости у генетски и кибернетски модификованом друштву (на примеру три научнофантастичне приче, међу којима је и роман *Анџилоа и Косац*) видети: [Mitrović 2012a].

³ О примени Бодријарове теорије симулакрума и симулације на романе *Анџилоа и Косац* и *Година њош* Маргарет Атвуд опширније у: [Labudova 2010].

Апокалипса настаје као резултат деловања једног научника (Косца) који биотероризмом уништава људску популацију и замењује је групом, генетским инжењерингом створених, трансгених „нових” људи ослобођених свих људских несавршености. Коначни резултат неограниченог развоја биотехнологије јесте да се „читав свет претворио у један огроман неконтролисани експеримент (...) а доктрина о нежељеним последицама у пуном је замаху” [Atvud 2004: 246].

Мноштво је монструма у књизи [Davis 2008: 238]: Косац је „људи научник”, Кошчићи су нешто између човека и животиње, Снежни је после апокалипсе дехуманизован; мноштво је животињских облика који су резултат генетског инжењеринга и хибридизације, као и монструозних чинова у плебејама (дечја проституција, трговина људима). Ку у роману такође истиче танку границу између човека и монструма [Ku 2006].

ПОЗИТИВИСТИЧКО VS ХУМАНИСТИЧКО: ЉУДИ БРОЈЕВА И ЉУДИ РЕЧИ

Предмет рада јесу дихотомије природно/неприродно и људско/животињско у роману *Антилопа и Косац*. Кроз своје главне ликове – Косца и Снежног – Атвудова излаже различите аргументе за или против побољшања човека и генетског инжењеринга. Они су представници поделе карактеристичне за друштво – Косац је научник, високо вреднован човек бројева, „елегантан ум”, део елите, а Снежни је човек речи који нема велику вредност у друштву у коме се профит заснива на биотехнолошким истраживањима. Косац изражава природонаучно, техничко мишљење, прагматични приступ решавању проблема. И када жели да промени свет (мада је његове мотиве могуће различито тумачити) и када изражава противљење деградацији природе, недостаје му емпатија, а средство које примењује за решавање проблема је уништење читаве људске популације, укључујући и самог себе. За Косца свет се може бесконачно прилагођавати и уређивати; свет је саграђен од дискретних елемената који су међусобно повезани узроком и последицом [Cooke 2006: 119]. Кошчев инструментални приступ заснива се на „насиљу над природом у име науке и профита” [DiMarco 2005: 182], а етичко просуђивање замењено је биолошким редуccionизмом који у средиште ставља прилагођеност окружењу.

Снежни (Џими) је неприлагођен, „осредњи ђак, добар с речима али лош с бројевима”, „неуротипични” – без гена за генијалност [Atvud 2004: 190, 211], подређен у тој комуникацији с Косцем. Он осећа да нешто није у реду у томе шта Косац и њему слични стварају, човек и природа су за њега вредност,⁴ али су његова аргументација и деловање неуверљиви. Тај подређени положај хуманистичког у односу на природонаучно и техничко најбоље је осликан кроз причу о „Марти Грејам” – запуштеној школи

⁴ Џимијева љубав према природи и животу провлачи се кроз читав роман, чак и после апокалипсе: док посматра нестварно зелену гусеницу „осећа изненадан, необјашњив налет нежности и усхићења. Јединствена је, помишља. Никад више неће постајати иста оваква гусеница. Никад више неће постојати овакав тренутак, овакав стицај прилика” [Atvud 2004: 53].

окуженој плебејама коју похађају студенти који не могу да се упишу на неки „научни” факултет. Некад чувени колеџ уметности и друштвених наука подсећа на некадашње изучавање латинског – активности пријатне саме по себи, али без икакве суштинске важности. Зато се студенти обучавају из вештина које се могу уновчити, а бивши мото *Ars longa vita brevis* допуњен је реченицом „Наши студенти уче се послу” иако су могућности добијања посла с њиховом дипломом врло суморне. Насупрот њему је „Вотсон-Крик”, центар биотехнолошких истраживања, уређен, опремљен најсавременијом и најскупљом опремом, с јаким обезбеђењем и генијалним студентима који стварају производе за тржиште. Хуманистичко и техничко, прошло и садашње/будуће су просторно и друштвено потпуно сегрегирани: „Шта један такав сељак има да посећује племство?” [Atvud 2004: 215].

Ову супротност изражава и дијалог између Цимија и Косца о уметности. Док први истиче да иза нестале цивилизације остаје уметност, имагинативне структуре којима се дефинише људско значење, Кошчев одговор је изједначавање по значају уметничких дела и других материјалних остатака људског постојања и свођење уметности на њену биолошку сврху, борбу за биолошку предност приликом парења, заљубљености на „хормонално узроковано стање измењене свести”, а секса на „веома незадовољавајуће решење проблема међугенерациског генетског трансфера” [Atvud 2004: 210].

Посета „Вотсон-Крику” показује осећање кривице и нелагодности присутно код Цимија због осећаја ниже вредности. Један од аргумената у расправама о трансхуманизму јесте да би се на тај начин створила друштвена обавеза да се буде „бољи, лепши, паметнији” која би се као норма наметала свима у друштву, укључујући и оне који не желе из неког разлога да се побољшају. Иако јунаци романа нису генетски побољшани, норма обавезности је успостављена на основу улоге науке и технологије у друштву. Управо Цими показује ту врсту „кривице” зато што у свету у којем постоји подела на људе бројева и неуротипичне, он спада у ову другу групу.

Основна претпоставка рада је да се кроз однос Косца и Снежног према последицама примене биотехнологије изражава немоћ хуманистичког (биоконзервативног) гледишта у односу на биолошки редукционизам и инструментални, прагматични приступ животу и човеку. Ова претпоставка се показује на анализи два проблема: питања шта је природно и границе човек–животиња.

ПРИРОДА (НИ)ЈЕ ПРИРОДНА

Обилазећи комплекс у којем су изложене разне трансгене и друге генетским инжењерингом створене врсте, Цими осећа нелагодност – нешто није у реду, али шта то није у реду он не може јасно да артикулише. Кошчев одговор на питање да ли су прави или лажни лептири (тј. дело природе или људске руке) јесте: ако лептири лете, паре се, полажу јаја из којих излазе гусенице, онда су стварни, прави. Цимијево одустајање од

расправе шта је стварно, шта је природно („Није желео да се с Косцем упушта у расправу *шта је њраво*” [Atvud 2004: 217]), изражава немоћ коју данас исказује хуманистичка мисао пред позитивистичким и инструменталним приступом. „Хибридација, мутација и симулација су примарне, најзначајније карактеристике, а ова логика као нит прожима културу и науку на свим нивоима” [Cooke 2006: 109].

У сцени с лептиром, Атвудова истиче још једну карактеристику природонаучног и техничког мишљења: кад се једном заврши, сâм процес више није важан, није важно како је нешто настало. „По завршетку процеса, Косац одбацује историју и порекло. Он своди читаво искуство на оно што је чисто емпиријско и што се може квантификовати” [Davis 2008: 241].⁵ Кошчева узречица („Талас будућности”) потврђује то одсуство историјске и доминацију проактивне футуристичке оријентације.

Пример са кококуглама⁶ (органиска платформа, увећано бело месо пилета, из које су отклоњени сви сувишни органи и нервни систем) наводи на питање: ако се противимо генетски модификованим организмима, коју природу бранимо, колико је природна природа коју бранимо? Однос друштва према природи може се представити као низ историјских секвенци – Природа према Природи, Култура према Природи, Култура према Култури [Castells 2000: 501]. Природа која данас окружује човека већим делом је модификована његовим деловањем. Да ли се данас противимо средствима, али не и циљевима? Или је пак реч о преласку са фитургијског на демијуршко деловање на организме живих бића [Fink 1984: 208–211]. Насупрот аргументима науке и економије, шта можемо да предложимо као алтернативу: пиле из инкубатора – шта је у томе да се створи што више меса за што краће време у вештачком окружењу подстицање тенденције коју је у њему усадила природа; по чему је то пиле природније од кококугле? Зато је данас тешко јасно дефинисати аргументе „против” који могу да издрже логичку проверу. „Зашто осећа да је нека граница прекорачена, нека мера превршена? Шта је тачно *превише*, шта је тачно *предалеко*?” [Atvud 2004: 223].

Кококугла не доживљава бол, па су тиме отклоњени приговори бораца за права животиња. Маргарет Атвуд тиме иронично показује да се аргумент хуманости може преокренути у своју негацију.

Осећај одвратности који Џими осећа кад гледа кококугле такође задржава за себе. У свету у којем доминира позитивистичко мишљење, тржишна ефикасност и рентабилност производње, осећање као што је морална одвратност је ирелевантно, неисказиво.⁷ Слично је и са естетским

⁵ Овај однос према историји може се видети и из статуса хуманистичких и друштвених дисциплина приказан раније на примеру „Марте Грејам” као и из Џимијевог узалудног покушаја да спаси књиге и оживи старе речи.

⁶ Роман *Анџилоја и Косац* карактерише специфичан језик – употреба мноштва техничких израза и латинских назива и стварање великог броја нових речи које одступају од уобичајених лексичких правила. О специфичностима творбе речи у роману као и о њиховом преводу на српски језик опширније у: [Jovanović 2007].

⁷ Нововековни развој довео је до постепене победе декартовске логике ума над (паскаловском) логиком срца „па је тај срчани, осећајни део људског бића постао другозначајан,

проценама – Цими треба да замисли кококуглу као морску сасу, а не као огромну брадавицу, а то што Кошчићи једу сопствени измет треба да посматра само као „средство за максимално искоришћење расположивих хранљивих материја” [Atvud 2004: 175]. Један од присталица трансхуманизма, Николас Ејгар (Nicholas Agar) истиче да „свака одвратност будући да је произвољна, односно ирационална, не уклапа се у објективно научно мишљење” [Agar, нав. пр. Mitrović 2012: 44].

Трансгене врсте и животиње с измењеним генетским материјалом стварају се с циљем да уз максималан профит задовоље људске потребе произведене/подстакнуте снажним рекламним кампањама. Неограничена моћ над природом у основи је логике да се новостворене врсте могу контролисати. Међутим, Атвуд указује на проблеме који настају управо зато што потпуна контрола није могућа. Нарушавање еколошке равнотеже посебно долази до изражаја у постапокалиптичном свету у којем се ослобођене трансгене врсте неконтролисано множе и угрожавају друге облике живота.

ФЛУИДНЕ ГРАНИЦЕ ЉУДСКОГ: ИЗМЕЂУ САВРШЕНОГ И ЧУДОВИШНОГ

Питање шта је природно у пуном смислу долази до изражаја кад је реч о човеку имајући у виду јединственост човека и антропоцентризам као доминантни поглед на свет кроз готово целу људску историју. Атвуд у роману проблематизује ово питање на неколико нивоа који ће у наставку рада бити анализирани: животињско/људско, постхумани људи, бивши човек.

Животињско/људско: свињони. Посебан облик трансгених врста настаје комбиновањем људских и животињских гена. Свињони су пројектовани да би се у телу свиње узгајали људски органи који се лако пресађују и могу се прилагодити помоћу ћелија индивидуалних људских давалаца што је „много јефтиније него да се ради резервних делова клонира читав човек” [Atvud 2004: 35]. У свињонима се касније узгаја неокортекс човека за ксенотрансплантацију.

Питање које може да се постави јесте: колико људског се може придодати животињи, а да она остане животиња, односно колико људског се може додати животињи, а да она више није животиња? Генетика је показала да су генетске разлике између човека и животиње много мање него што би се помислило чиме је, уз Дарвинову теорију еволуције, већ на извешан начин пољуљана јединственост човека. Могућност размене органа између свињона и човека негира јединственост људског тела – да ли човек постаје мање човек, а постаје и делом свиња [Ки 2006: 113]. Не доводи се у питање само људско тело већ и оно што се сматра специфичном одликом човека – интелигенција. Истраживања наравно показују да и животиње могу да уче, неке и да решавају проблеме, и свиње спадају

потиснут. А од ума се лако, са његовом прагматичношћу, могло да западне у безумље, што би срце својом логиком, да није било потиснуто, тешко допуштало” [Милосављевић 2008: 352].

међу интелегентније животиње, али ако се људски неокортекст узгаја у свињама, онда се граница између човека и животиње ублажава – људи са свињским ткивом у главама и мислеће свиње. После апокалипсе ослобођени и подивљали интелегентни свињони угрожавају последњег човека – „да имају прсте, владали би светом” [Atvud 2004: 287].

Узгајање свињона доводи до још једног проблема – канибализма. Упркос тврдњама да се свињони не користе за људску исхрану („ниједна особа не би јела животињу чије су ћелије макар делимично истоветне с њеним”), несташница меса услед климатских промена и безобзирна трка корпорација за профитом чине сумњу прилично оправданом. Џими не жели да једе свињонско месо „јер је свињоне доживљавао као бића прилично налик себи” [Atvud 2004: 36]. Ако једу свињоне и не знајући то, једу ли људи сами себе, да ли је то канибализам? Ланац исхране се после апокалипсе преокреће па свињони посматрају Снежног као потенцијално укусни оброк.⁸

Посљуди: Кошчићи. Да би био предмет природних наука, човек мора да буде сведен на организам и ослобођен свега што не може да буде предмет егзактног истраживања.⁹ Ако су емоције, снови и веровања последица хемијског баланса, неуронских активности, онда су побољшања питања технолошких могућности и мере се корисношћу. Овакав начин размишљања изражава Косац: човек је једна од ретких врста која не ограничава своје размножавање кад се суочи са несташницом хране. Решење за тај проблем јесте ограничавање раста становништва (пилула Екстрадост) и стварање нове, побољшане врсте човека.

Генетским манипулацијама ствара се врста потпуно прилагођена околини. Кошчићи се хране биљкама којих има у изобиљу; потпуна искоришћеност хране остварује се цекотрофима, обележавају територију мирисом из свог урина који одбија грабљивице; преду у циљу залечивања повреда; убрзано расту и sazревају јер „ниједна врста не троши на подизање деце 16 година” и умиру с 30 година без болести и старости. Бесмртни су јер немају свест о смрти. Њихова недефинисана природа ће током читавог романа бити изражена и кроз њихово различито именовање – деца, људи и жене, Деца Кошчева, Кошчићи, експонати. Кошчићи и Снежни, мада из потпуно других разлога, постављају изазов границе тога шта значи бити човек.

Косац ствара савршену расу, Кошчиће, тако што оно што се традиционално сматрало „људским” посматра као слабост и технички проблем. Он каже да смо као врста несавршено моногами, зато је најбоље да све буде и циклично и неизбежно, као код осталих сисара: свести секс на репродукцију и генетски програмирати као периодично хормонско спаривање. Побољшање иде даље од репродукције и сексуалности. Потребно

⁸ Идеја канибализма је даље развијена у другом делу трилогије [Atvud 2013].

⁹ „Кад је тело први пут само пошло у авантуру? пита се Снежни; „након што је одбацило старе сапутнике – ум и душу (...), а одрекавши се душе и ума, одрекло се и културе: музике, сликарства, поезије, позоришта. Све је то сублимација; ништа осим сублимације, са становишта тела. Зашто не погледати истини у очи?” [Atvud 2004: 100].

је променити све оно што научник сматра извором проблема у људској природи, све што је кроз историју стварало сукобе – расизам, религија, уметност. Ово се решава биотехнологијом и социјализацијом. Религија се укида деловањем на одређене нервне центре („Бог је скуп неурона”), а расизам се решава уклањањем способности опажања боје коже. Територијалност, својина, хијерархија – следећи извори сукоба – такође су генетским инжењерингом укинута: комбинација људских и животињских гена омогућила је да Кошчићи буду потпуно прилагођени средини па зато неће имати подстицај да стварају оруђа, стичу својину, подјармљују једни друге; ако су потпуно опремљени биолошким средствима опстанка, нема, како би Тојнби рекао, изазова који би захтевао напор за одговор као извор цивилизације.

Друго средство које Косац користи јесте њихова изолација од људи. Символичко општење (осим редукованог језика), уметност, религија, апстрактни појмови треба да буду за њих недоступни („Чим почну да се баве уметношћу, у невољи смо”). Било какав облик симболичког мишљења довео би до тога да почну да измишљају „идоле, сахране, гробне дарове, онај свет, грех, писмо, краљеве, ропство, рат” [Atvud 2004: 382]. Изоловани су од контакта с другим људима и по замисли свог творца изложени су строго контролисаној социјализацији у Куполи као врсти вештачког раја у којем су „ови нови Адами и Еве држани у принудном стању невиности” [Snyder 2011: 475].

Кошчићи су ослобођени људског, али се оно враћа на различите начине. Прво, несавршеност генетског инжењеринга (не може се укинути центар у мозгу за снове); друго, потпуна прилагођеност природи не решава све проблеме – они се пријатељски односе према другим бићима, али зато не могу да увиде опасност од грабљиваца. Још важније, „несавршено људско” враћа се преко Снежног чији су мотиви различити: освета Косцу и, много значајније, његова немогућност да у комуникацији с њима искључи све људско. Да би остао логичан и доследан у својој причи, мора да уноси све више симболичког и културног у односу с Кошчићима. Комуникација Снежног са Кошчићима управо показује да се оно што је људско – биолошко, социјално (мотиви друштености, норме, колективи, хијерархије, брак, сродство), културно (симболи, језик, религија, временска оријентација, морал, идентитет) стално враћају. Атвуд иронично показује да сâм Косац, упркос својој генијалности и техничком савршенству, подрива сопствени пројекат и то на два начина: дајући Кошчићима језик и остављајући Снежног да о њима брине (Снежног којем су увек боље ишле речи него бројеви, Снежног који је студирао језик и уметност). Свако његово обраћање Кошчићима доноси нова културна значења. Живот у групи, језик, изазови природе, неочекивани догађаји (дуго одсуство Снежног) подстичу „еволуцију” Кошчића у правцу који је Косац желео да избегне (издвајање вође, развијање односа према светом).

Побољшање људске природе одвија се кроз њено враћање на анимални ниво – побољшања су укидање „типично” људских особина и додавање адаптабилних особина животињских врста. Парадоксално, Косац

употребљава природу на неприродан начин за стварање неприродних бића потпуно прилагођених природи. „Замисли неко прилагођење, било какво прилагођење, и наћи ћеш неку животињу која се тога досетила пре тебе” [Atvud 2004: 180].¹⁰ Ако дистопија показује до крајњих последица доведене развојне тенденције, Кошчићи упечатљиво осликавају крајњи резултат побољшања човека – савршено прилагођено окружењу, ослобођено „људских слабости”, лепо, распевано, оптимистично биће. За застареле људе, заробљене у својим категоријама човека, религије, уметности, историје, остаје питање: јесу ли свињони и Кошчићи животиње, хуманоиди или чудовишта [Ку 2006: 111]?

Бивше људско: Снежни. Снежни је последњи човек, преживели у два смисла: он је једини који је преживео уништење човечанства, али је у исто време и једини представник „људског” као врсте коју треба да замене биогенетски створени постљуди [Cooke 2006: 106].

Роман показује да се не може остати човек чак ни ако се сачува биолошка анатомија и физиологија. Услови постапокалиптичног живота своде живот Снежног на пуко биолошко преживљавање. Губљење особина људског одвија се на неколико ниво. У светлу младих савршених Кошчића, Снежни подсећа на Дивљакову мајку из *Врлог новог свејта*. Парадоксално, у односу на њих који јесу/нису људи, он постаје (због услова живота и трауме коју преживљава) нељудски, дехуманизован, „гнусан”, монструм који изгледа страшно, не води рачуна о хигијени, облачењу. Опширније о Снежном као другом у: [Ку 2006]. И он сâм себе тако доживљава: „Он је хуманоид, он је хомонид, он је дефект, он је грозан; постао би легенда да је преостао ико ко би легенде преносио” [Atvud 2004: 328].

Амбивалентни статус човека/нечовека изражава се у његовом избору имена за себе. Некадашњи Џими постаје Снежни. Избор је израз пркоса према Косцу (забрањен је избор митолошких животиња и животиња чије постојање није доказано), као и његовог доживљаја сопствене монструозности. „Снежни човек – постоји и не постоји, трепери на рубовима међаве, мајмунолики човек или човеколики мајмун, мистериозан, неухватљив” [Atvud 2004: 20]. У исто време, скративши име на Снежни, „(р)еч човек сачувао је за себе, као какву тајанствену поткошуљу” [Atvud 2004: 20].

Реченице на почетку романа: „Часовник му показује своје празно лице: нулти сат. Прострелила га је ужасом та спознаја да званично време не постоји. Нико нигде не зна колико је сати” [Atvud 2004: 15], указују на трећу димензију угрожености људског код Снежног: сат који је престао да ради говори о укидању технике. Механичко време које координира и синхронизује активности већег броја људи, непотребно је у свету у којем нема организоване активности, у коме владају природни ритмови (сунчеве жеге, ноћне опасности). За разлику од Робинзона Крусое, Снежни је

¹⁰ Атвудова наводи и друге могућности побољшања човека – бирање генетски усклађених партнера, „наручивање” беба одређених карактеристика из каталога, лечење наследних болести, промене физичких особина и успоравање старости; она помиње клонирање које је скупо, а и још нису решени сви проблеми: „ту је требало дотерати још неке шавове” [Atvud 2004: 35–36].

одустао од технике – он нема складиште оруђа, не гради склониште, одустаје чак и од одела, не бележи дане... Људско је функција материјализоване меморије, језика и техничке инфраструктуре, како истиче Кук; са њиховим нестанком, статус људског је угрожен [Cooke 2006: 123, 124]. Настанак и нестанак човека, језика и технике су истовремени. Ако оруђа нису потребна Кошчићима јер су прилагођени околини, а нису потребна ни свињонима јер су опремљени за опстанак, да ли то значи да „(е)питет homo faber, 'човек који производи оруђа', постаје застарео јер је мало оруђа доступно чак и Снежном” [Ку 2006: 114]? Знања која је сакупљао током живота изгубила су значење, а знања која није прикупљао (о јестивим биљкама и бубама и слично) му недостају. „Ерудитија. Безнадежна реч. Шта су све те ствари које је некад наводно знао, и куда су нестале?” [Atvud 2004: 164].

И најзад, последњи аспект губитка људског је друштвено. Кошчићи не могу да замене потребу за другим људима. На крају романа јављају се назнаке да има још преживелих људи. „Шепа од дрвета до дрвета, неухватљив, бео, напола легендаран. У потрази за сопственом врстом” [Atvud 2004: 392].

Иако му је живот концентрисан на биолошко преживљавање, иако је само остатак несталог света у пустоши без људи, људско се у њему испољава кроз језик, сећања и бригу о Кошчићима. Он брине о Кошчићима јер је то обећао Антилопи, али и зато што нема никог другог ко би бринуо о њима који „немају појма ни о чему”. Његово се људско највише огледа у језику – кроз причање прича Кошчићима и кроз чување старих речи, реминисценција на уништenu културу. То је подсећање на оно што је био, човек, али и покушај да се сачува нестала култура. Језик је његова копча с људском врстом, али у исто време и његова дехуманизација. Његов говор Кошчићима је редукован, сиромашан јер су они програмирани за такав говор. Најзначајнија функција језика, комуникација с другим људима, укинута је, јер нема другог човека с којим би размењивао речи. Немогућност да се сети значења неких речи, да заврши реченицу, да комуницира са Кошчићима, показује како му тај драгоцен аспект људског за који се грчевито држи, клизи кроз прсте. Реченице које одјекују у његовој глави, за које не може да се сети ко му их је некад говорио, где их је прочитао, и посебно слогани и правила из приручника самопомоћи, бесмислене из контекста извучене фразе („нирвана за будале”) само су симулакруми говора.

Свињони и Кошчићи који имају људске гене, приморавају Снежног да поново размотри шта значи бити човек у свету трансгених врста [Ку 2006: 109]. Генетски, анатомски и физиолошки Снежни је човек, али истовремено се показује да, или биологија није довољна да човек остане човек, или, у вештачком свету који је његова творевина, човеку прети застарелост – у односу на своје лепе, способне творевине лишен културног омотача човек је атавизам. То опет релативизује проблем побољшања човека – можда је боље побољшати се него бити еволуционо превазиђен, што је још једна од теза трансхуманиста, а што изражава један од Кошчевих

магнета на фрижидеру: „Остати човек значи пробити границу” [Atvud 2004: 322].

Пре апокалипсе људи се деле на људе бројева и људе речи (супериорне и обичне), а после апокалипсе на биотехнологијама побољшана и непобољшана бића. „Тако замишљена, подела на (људско) ја / (не-људски) други заправо је преокренута: генетичар Косац и његови суперљудски Кошчићи сада имају приоритет као фаворизовани људски субјекти на овој страни великог 'ја'; биотехнолошки непобољшан Снежни, чак иако је 'људскији' у традиционалном (органичком) смислу, сада постаје 'други'” [Ку 2006: 112]. На исти начин се мења и хијерахија човек–животиње. Генетски супериорни, природи прилагођени трансгени организми заузимају више позиције на лествици живих бића у односу на рањивог ружног Снежног. Штавише, како истиче Ку иронично, он је чудовиште зато што је генетски инертан, односно због тога што му недостаје генетска „покретљивост нагоре”; он пада на хијерахији живих бића зато што морфолошки остаје човек, али по свом статусу и самопоимању клизи од људског преко животињског до чудовишног [Ку 2006: 118].

(НЕ)МОЋ КУЛТУРЕ И ЈЕДИНСТВЕНОСТ ЖИВОТА

Романом *Анџилоџа и Косац* Маргарет Атвуд је изградила слику будућности у којој су до изражаја дошле крајње последице једног тренда развоја који постоји од настанка модерног друштва – спој науке, технологије и капитализма подржан идеологијом прогреса. Свака дистопија комбинује у себи елементе утопије и дистопије – наука која решава проблеме човековог постојања, техника која омогућава човеку бољи живот и производња која служи задовољавању човекових потреба доводе на крају до уништења људске врсте.

Да ли Атвудова балансира негативне и позитивне последице биотехнологија? Низ живих облика створених биотехнологијом су корисни за човека, посебно кад је реч о решавању проблема исхране; Кошчићи упркос свему буде симпатије; Снежни у њихове „неподношљиве” особине убраја „наивни оптимизам, отворену љубазност, смиреност и ограничени речник” [Atvud 2004: 169]. Осим тога, уништење човечанства и Кошчићи су нежељена, непланирана последица деловања једног научника. Тиме се имплицитно може сугерисати да није проблем у развоју науке и технологије и деловању корпорација већ у њиховој контроли.¹¹ С друге стране, деградација животне средине, трансгене животињске врсте, анимална природа Кошчића и уништење човечанства снажно поткрепљују технопесимистични став.

Неколико аргумената се може навести против свођења проблема примене технологије на њену контролу. Техника се не може одвојити од упо-

¹¹ Сама Атвудова такође говори у својим текстовима и на сајту посвећеном књизи да технологија није опасна по себи, да је само оруђе, а да је ми употребљавамо на одређени начин; „Није биотехнологија оно што је опасно... То су људски страхови и жеље” [Atvud, нав пр. Сооке 2006: 107].

требе, човек који ствара оруђа није одвојен од оруђа [Ку 2006; Cooke 2006]. Ако су страхови, интереси, страсти и жеље иманентни човеку, како се може спречити злоупотреба науке и технологије (посебно у свету у којем се страхови и жеље стално изнова подстичу и производе да би се повећала потражња, а тиме и профит)? Потпуна контрола на светском нивоу – систем који у сваком тренутку на сваком месту може да контролише државе, корпорације, терористичке групе и похлепне појединце није могућа. Друго, постоје одређене карактеристике науке и технологије које усложњавају проблеме контроле: могућности примене и последице нових технологија нису одмах видљиве. За разлику од нуклеарног оружја на пример, биотехнологија „комбинује очигледне добре стране с једва приметним штетним последицама – све у једном лепо увијеном пакету” [Фукијата 2003: 17, 207]. Технолошки развој је иреверзибилан – једном откривено не може се вратити назад, не може бити неоткривено. Аутори који се баве побољшањем човека (било да су за или против) често истичу да ће развој биотехнологија бити тако брз да појединци и друштва неће стићи да се припреме да одговоре на то. Трансхуманисти сматрају да је то управо разлог да се људи побољшају да би могли да остану укорак с напредном технологијом.

Која могућност ограничења, усмеравања и контроле науке и технологије остаје? Култура, систем вредности друштва и етика научника који затим могу да се преточе у законске и друге прописе. Колико оне могу да буду делотворне? Одговор на то питање лежи у мотивима научно-технолошког развоја – профит, моћ и сазнање. Атвудова указује у роману на ове мотиве. Најснажнији мотив је стицање профита великих корпорација и контрола становништва. Друга група мотива су инхеренти науци – сазнање, решавање проблема, одговор на изазове природе, игра [Atvud 2004: 63]. Пример Косца указује и на друге могуће мотиве научног стварања – „људи научник” који манифестује моћ стварања и уништавања и чије деловање не ограничава морал ни емпатија или екоутописта који, желећи да превазиђе хијерархију човек–друга жива бића уништава човечанство и тако прелази у екотероризам.

Где наћи културу и вредности које ће се одупрети неконтролисаном продору биотехнологија? Нововековни мит о науци и технологији свео је природу (укључујући и човеку) на ресурс и објект манипулације.¹² Конт објашњава прелазак на позитивну фазу развоја људске интелигенције тиме што човек одустаје од „великих питања” чије је истраживање „апсолутно недокучиво и бесмислено за нас” – шта је суштина и сврха света, први и последњи узроци, унутрашња природа бића [Kont 1962]. Тиме одустаје од питања шта је стварност, природа, живот, шта је човек. С „рашчаравањем света” наука се ослободила пређашњих илузија – да је пут истинском бићу, истинској уметности, истинској природи, истинском божанству, истинској срећи [Weber 1986: 264]. Ако живот није оно што изазива наше чуђење или дивљење, као чудо природе, божанска

¹² „Не верујем ни у Природу”, рече Косац. „Бар не с великим П.” [Atvud 2004: 223].

творевина или просто јединствена комплексна појава, онда се може свести на хемијске процесе. „Реч је само о протеинима, знаш то! Нема ничег светог у ћелијама и ткивима...” [Atvud 2004: 69]. Ако нема посебне суштине живота, границу промене, стварања/уништења поставља степен развоја науке и технологије и процена користи за човека и/или интерес корпорације. Бодријар истиче да „сегменту није потребно имагинарно посредовање” да би се репродуковао: ако се информација о целини налази у свакој ћелији (ДНК) и може се из ње репродуковати, онда је то крај посебности која се назива тело чија се тајна састоји управо у томе да је „јединствена недељива конфигурација” која не може бити издељена на збирне ћелије [Bodrijar 1991: 101–102].

А нема ничег јединственог ни светог ни у човеку.¹³ Као што живот није остао чудо природе или Божја творевина, већ је сведен на размену материје и енергије, тако и човек, ако нема свести о посебности човекове природе, остаје само биолошки организам. „Природи је, било да су у питању људи или не, ’одузета суштина’, одузето јој је нешто од њене недодирљиве сржи, од онога што Хајдегер назива ’земља’” [Žižek 2007: 104]. Аргументе на основу људске природе тешко је артикулисати, могу се само набрајати особине и способности које тако међусобно одвојене губе ону заводљивост „хуманог” а многе од њих, издвојене из целине, показују се као дисфункционалне. Овај проблем је видљив у Фукујамином покушају да управо на аргументу људске природе (такозвани фактор X – „суштински људски квалитет који је вредан извесног минималног нивоа поштовања”) брани биоконзервативно становиште [Fukuјama 2003: 172]. Ако између доминантног редукционизма природних наука и концепта људске природе постоји непремостива препрека, како успоставити дијалог између непреводивог – хуманистичког и природонаучног?

МОЖДА ГРАНИЦЕ И НИСУ ВАЖНЕ?

Имплицитна претпоставка овог текста јесте да је постојање суштинске разлике између природног и неприродног и између човека и животиње вредност по себи коју треба бранити. То је једно биоконзервативно схватање одбране *природног* као моралне категорије [Mitrović 2012: 57]. Међутим, ово становиште се може довести у питање, не само у смислу тешкоћа у дефинисању људске природе већ и у смислу оправданости антропоцентризма, таксономија, хијерархије, конструисања „других” и страха од њих, као и човековог страха од сопствених творевина. Кроз читаву историју људског рода постојао је посебан однос према „интелигентном Другом” (Богу, демонима, странцима, ванземаљцима, андроидима, киборзима) која су одликовала амбивалентна осећања – страха и надања, страхопо-

¹³ Ако прихватимо историјску поделу друштва на традиционално, модерно и постмодерно/касни модернитет, можемо приметити да одређивање људског у традиционалном друштву даје религија, у модерном ту улогу предузима политика заснована на науци, рационалности и плурализму, а у постмодерном друштву биотехнологија заснована на споју науке, технологије и економије [Nikodem 2008: 211].

штовања и мржње, љубави и презира [Nikodem 2008: 209]. Латур (Latour) говори о „Великој подели” на људско и нељудско као једној од пракси модерности која је довела до раздвајања људи и животиња, људи и ствари, људи и машина, друштва и природе [Srafić 2007: 47], а Дона Харавеј о три кључна слома граница: човек–животиња, човек–машина и физички–нефизички свет [Narraway 1985].

Последњих деценија присуствујемо различитим облицима релативизације некада чврсто успостављених идентитета (родних, расних) па је тако могуће да се ова, човековом руком вођена убрзана „еволуција” заврши мноштвом трансгених облика живота (као и различитих комбинација постојања човек–рачунар) у свету у којем никоме неће бити важно да их разврстава, дефинише и вреднује на скали људско–нељудско. С тог становишта, наша данашња разматрања односа природно/неприродно, људско/нељудско била би посматрана на исти начин као што ми данас анализирамо како су првобитни народи као неприродно, прљаво и опасно доживљавали оно што се није уклапало у њихове чврсто дефинисане културне категорије, оно што је нарушавало њихову „општу схему универзума” [Daglas 1993: 80].

Најзад, на један парадоксалан и ироничан начин, роман *Антилопа и Косац* може да се чита и као победа природе: биљке и животиње које освајају урбане пределе и уништавају трагове вештачких грађевина и предмета, успостављање равнотеже у екосистему међу врстама без човековог мешања, ослобађање „људи” од свега културног и друштвеног и цивилизацијског и њихово опремање природним средствима за опстанак, постанак нове врсте која је ослобођена страсти, интереса и сукоба (остварење утопије?) и најзад, уништење врсте која је управо својом цивилизацијом и културом угрозила природу и климу и учинила готово неподношљивим живот на земљи и себи и другим врстама.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је припремљен у оквиру пројекта ИИИ 43011 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Милосављевић, Љубинко (2008). *Под/свицање слободе. Нововековна мисао о друштву*. Ниш: Филозофски факултет.

Atvud, Margaret (2004). *Antilopa i Kosac*. Beograd: Laguna (prev. Goran Kapetanović).

Atvud, Margaret (2013). *Godina potopa*. Beograd: Laguna.

Bodrijar, Žan (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

Castells, Manuel (2000). *Uspun umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

Cooke, Grayson (2006). Tehnic and the Human at Zero-Hour: Margaret Atwood's *Oryx and*

Crake. *Studies in Canadian Literature*, XXXI, 2: 105–125.

Daglas, Meri (1993). *Čisto i opasno*. Beograd: Plato.

- Davis, Roger (2008). 'A White Ilusion of a Man': Snowman, Survival and Speculation in Margaret Atwood's *Oryx and Crake*. In: *Hosting the Monster*, H. L. Baumgartner and R. Davis (eds.). Amsterdam: Rodopi, 237–258.
- DiMarco, Danette (2005). Paradise Lost, Paradise Regained: Homo Faber and the Making of a New Beginning in *Oryx and Crake*. *Papers on Language and Literature*, XLI, 2: 170–195.
- Fink, Eugen (1984). *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*. Beograd: Nolit.
- Fukujama, Frensis (2003). *Naša posthumana budućnost: Posledice biotehnoške revolucije*. Podgorica: CID.
- Jovanović, Vladimir Ž. (2007). *Oryx and Crake: A Lexicotopia Translated*. In: *Images of Canada: Interiors and Exteriors*, J. Novaković and R. Vukčević (eds.). Niš – Belgrade: Faculty of Philosophy of Niš – Yugoslav Association for Canadian Studies, 195–208.
- Kont, Ogist (1962). *Kurs pozitivne filozofije: dva uvodna predavanja*. Beograd: Kultura.
- Ku, Chung-Hao (2006). On Monster and Man: Transgenics and Transgression in Margaret Atwood's *Oryx and Crake*. *Concentric: Literary and Culture Studies*, XXXII, 1: 107–133.
- Kumar, Krishan (2001). Utopija i antiutopija u dvadesetom stoljeću. *Diskrepancija*, II, 4: 75–94.
- Labudova, Katarina (2010). Power, Pain and Manipulation in Margaret Atwood's *Oryx and Crake* and *The Year of the Flood*. *Brno Studies in English*, XXXVI, 1: 135–146.
- McQuire Scot (2006). Technology. *Theory, Culture & Society*, XXIII, 2–3: 253–265.
- Mitrović, Veselin (2012). *Iskorak bioetike: nove biotehnologije i društveni aspekti 'poboljšanja' zdravih*. Beograd: Čigoja štampa – Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Mitrović, Veselin (2012a). 'Poboljšanje', sociologija i naučna fantastika. U: *Horizont bioetike: moral u doba tehničke reprodukcije života* (prir. R. Drezgic, Ž. Radinković i P. Krstić). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 307–348.
- Nikodem, Krunoslav (2008). Ljudsko – konačna granica. Biotehnologija (ra)stvaranja i dolazak posleljudskog. *Filozofska istraživanja*, XXVIII, 1: 209–221.
- Snyder, Katherine V. (2011). 'Time to go': The Post-apocalyptic and the Post-traumatic in Margaret Atwood's *Oryx and Crake*. *Studies in the Novel*, XLIII, 4: 470–489.
- Spasić, Ivana (2007). Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo*, 2: 43–72.
- Weber, Max (1986). Znanost kao poziv. U: *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus, 253–282.
- Žižek, Slavoj (2007). Daj mi moju 'Filips Mental jaknu'. Filozof pozdravlja mogućnost biogenetske intervencije. U: *Tehnoskepticizam: mala čitanka tehno delirijuma* (prir. Vladimir Kopicl). Novi Sad: Orpheus, 103–117.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Haraway, Donna (1985). *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. Доступно на: <https://wayback.archive.org/web/20120214194015/http://www.stanford.edu/dept/HPS/Haraway/CyborgManifesto.html>. Приступљено: 29. 3. 2017.

NATURE AND HUMAN IN THE AGE OF BIOTECHNOLOGIES

by

GORDANA V. STOJIC
University of Niš, Faculty of Philosophy
Ćirila i Metodija 2, Niš, Serbia
gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

SUMMARY: The rapid development of biotechnology in recent decades has brought about the debate over the consequences of genetic modification of living organisms. Opposing views are particularly pronounced when it comes to the possibilities of biotechnological human enhancement. Margaret Atwood's dystopian novel *Oryx and Crake* shows the final outcome of a development trend that has existed since the emergence of modern society – a combination of science, technology and capitalism supported by the ideology of progress. The paper deals with the problem of boundaries between natural/unnatural, human/animal in the future world which turned into “one vast uncontrolled experiment” by the application of biotechnologies. Based on the analysis of the Atwood's novel, the paper aims to present arguments for and against genetic engineering and human enhancement. Two problems are analyzed: what is natural and what is human uniqueness. The problem of the human in the novel is shown on several levels: animal and human hybrids, the posthuman people and former human. Atwood shows that the arguments in defense of nature are powerless against the logic of profit and deep-rooted human domination over nature. When it comes to man, the uniqueness of human nature is disrupted by reducing the man to the object of study of natural sciences which makes social, cultural and emotional characteristics of man unnecessary and obsolete. If there is no idea of the uniqueness of life and of human nature, it is difficult to answer the question – “how much is too much, how far is too far” when we interfere with nature, life and human.

KEYWORDS: biotechnology, dystopia, nature, human, animal

РУБИКОН, НЕМАЧКА ПРЕД ОДЛУКОМ

(Karlheinz Weißmann, *Rubikon, Deutschland vor der Entscheidung*,
Junge Freiheit Verlag, Berlin 2016, 267 стр.)

Рубикон Карлхајнца Вајсмана – кога *Ноје* *цирише цајџунџ* сматра водећом фигуром немачког конзервативизма¹ – без сумње представља једну од најзанимљивијих и најинтригантнијих књига која се појавила у оквиру десне мисли у последњих десетак година. По свом духовном хабитусу Вајсман припада оној школи немачког конзервативизма чије порекло води од Ничеа, раног Томаса Мана, преко Артур Мелер ван ден Брука, Карла Шмита, Ернста Јингера и Освалда Шпенглера, до Арнолда Гелена и Армина Молера. Припадност овој школи мишљења осећа се кроз читаву књигу. Наиме, када би тему књиге требало сажети у неколико речи, онда је то

криза државе на Западу и структурни проблеми „отвореног друштва” оличени у дисфункционалности Европске уније, проблемима мултикултуралног друштва, старењу становништва, претећем демографском колапсу, презадужености, растућој корупцији и јачању организованог криминала, те покушају формулације одговора на ове проблеме, односно потрага за алтернативама владајућим нарацијама. При томе је Вајсману јасно да се без државе, односно у тренутку када она запада у кризу, не може очекивати ништа добро, већ једино пад у хобсовско преддржавно стање рата свих против свих. У том смислу, аутор не покушава да понуди некакву општу теорију конзервативизма, него више настоји да пружи могуће одговоре на актуелна питања. Имајући у виду традицију из које аутор потиче, и његов одговор долази из немачке, националне, пруске и протестантске перспективе.

Вајсман књигу започиње подсећањем на 31. децембар 2015. године, вече после кога у Немачкој више ништа није исто. Реч је, наравно, о нападима имиграната на жене на улицама Келна у Новогодишњој ноћи и очевидној неспособности државе да реагује. Користећи извештаје водећих медија и изјаве већине политичара аутор упућује на расцеп који постоји између јавног мњења, односно оних ставова које форсирају елите, и реалности. Реч је о дубокој разлици између онога што с једне стране говоре медији и политичари, а с друге стране већина немачког становништва. Међутим, Вајсман не остаје на овој констатацији, нити се његов циљ своди на истицање процепа и недоследности унутар демократског политичког процеса. Напротив,

¹ Вајсман је аутор преко двадесет књига, редован колумниста недељника *Јунге фрејхајџ* (*Junge Freiheit*) и сарадник више конзервативних (и не само конзервативних) часописа.

његово полазиште је знатно дубље. Према Вајсману реч је само о симптому много озбиљније појаве. Тако он без двоумљења тврди да је Немачка, односно читава данашња Европа, запала у декаденцију. При томе се декаденција своди на „напуштање објекта” односно на радикални скептицизам, с једне, и радикални субјективизам, с друге стране, што за последицу има неспособност да се прихвати било какве вредности, да се заснују одлуке, те напослетку води повлачењу из заједнице (29). Речју, декаденција је одустајање од политичког и занемаривање значаја конфликта и моћи. У том смислу, аутор себе не види само као заговорника ове или оне политичке опције, него у првом реду као борца против декаденције у било којем појавном облику.

Само по себи се разуме да се након овако озбиљне дијагнозе нужно постављају два питања. Прво, како су се Немачка (и Европа) уопште нашле у таквом стању, и друго, може ли се по том питању нешто учинити? Да ли је реч о некаком усуду, делу „гвоздених закона повести”, нечему против чега се не може ништа учинити, осим да се, као на Титанику, потоне уз музику? Аутор који је књигу посветио онима који се чврсто држе уверења „да Немачка треба да буде спасена”, наравно, не прихвата фатализам као могућност. Повест за њега није ни неповезани след појединачних догађаја, али ни некако нужно понављање увек истих корака из кога се не може искорачити. Дакле, нема разлога ни за безнадежни песимизам, нити за претерани оптимизам. Напротив, да би се некако пронашао излаз из овог стања декаденције потребно је претходно имати јасну представу како се у њега доспело. Да би одговорио на ово питање, Вајсман се окреће историји (од историчара се друго и не може очекивати), покушавајући да одреди место нашег времена у току повести.

Према ауторовом мишљењу, живимо у време убрзаних историјских процеса. Наиме, након окончања Хладног рата, човек није искорачио из историје. Напротив, историја се убрзала. Ратови, миграције и револуције су постале свакодневица и оно што је јуче изгледало као саморазумљиво, већ данас се посматра испод ока, да би сутра било предмет подсмеха. Вајсман последњих двадесет и пет година сматра фазом „велике трансформације” и то трансформације која не само да је разорила стари свет Хладног рата, него је та-

које амерички свет превела у „постамерички” (59–60). Речју, пројект новог светског поретка је пропао. У том смислу, аутор наводи пророчанске речи Маргарет Тачер (али и других конзервативаца) која је још 1993. године казала да тако нешто нити постоји, нити ће икада постојати. Стање света у којем доминира само једна сила једноставно није нормално, нити је пожељно.

Није реч само о крупним променама на плану међународних односа, него и значајним ломовима на унутрашњем плану. Тако аутор прецизно указује на растуће линије подела у западним земљама. Реч је о вертикалним поделама између домаћина и дошљака, идентитераца и оних који су опседнути различитостима, религиозних и секуларних, муслимана и немуслимана, односно о хоризонталним поделама између елите и народа, које су све уочљивије након берзанског слома из 2008. године. За Вајсмана нема сумње да се Европа налази у предреволуционарном периоду, а најозбиљнији кандидат за улогу револуционарног субјекта је оно становништво неевропског порекла, које је већ променило етничку слику Европе. Реч је о старом шпенглеровском мотиву савеза између унутрашње и спољне револуције.

Када говори о „спољној револуцији” Вајсман тврди да се пред нашим очима, били ми тога свесни или не, одвија нова сеоба народа. Чак и међу онима који су свесни да је тај процес у току, мало је оних који схватају озбиљност ситуације. На примеру Рима Вајсман показује које све катастрофалне последице са собом доноси сеоба народа. Најважнија паралела с Римом је, међутим, она која се тиче самих Римљана. Наиме, као и ми данас и Римљани су пред своју пропаст били сигурни да ће свет вечно остати такав какав је. Ако су самозадовољство и лакомисленост, односно одбијање да се види стварност дошли главе Римљанима, зашто се то не би десило и данашњим Европљанима? Није ли оно чиме се одликује однос великог броја Европљана према мигрантима управо безгранична сентименталност и хроничан недостатак чак и просте жеље да се размишља политички? Не огледа ли се то нападном саосећање и у томе да се избеглицама називају сви, па чак и они који не беже од рата? Заправо, сентиментални однос према мигрантима је још један доказ тезе о европској декаденцији. Ипак, потребно је имати на уму да досељавање великог

броја странаца у Европу није нешто што је почело тек 2015. године. Тако аутор убедљиво показује да је отварање граница почело већ након Другог светског рата у време деколонизације, те да су се политичке елите још тада оглушиле на бројна упозорења. Штавише, исти процеси се могу пратити како у бившим колонијалним државама (Британија, Француска) тако и у онима које никада нису контролисале велика, прекоморска, царства (Немачка, Шведска).

Међутим, шта ће се десити ако Европа заиста постане црна? Према Вајсману у том случају не долази само до једноставне замене носилаца културе, него се додатно увећавају већ познати проблеми мултикултуралног друштва. Тада долази до општег рата разних група, раса, класа и нација односно до радикалног *или-или* (96), при чему се поново може позвати на римски пример. Као што је познато из историје, период након сеобе народа није био период напретка и мирољубиве коезистенције. Како се онда може очекивати да би сада могло бити другачије? Ако искуство каже да из свега тога не може доћи ништа добро, одакле онда сав онај оптимизам везан за отварање према различитостима? Шта је то што Европљане наводи да славе „обрнути империјализам” и сопствену пропаст?

Вајсман указује да поред слабости, сентименталности и слепила делује још једна, моћнија сила која објашњава зашто естаблишмент чини то што чини, то је жеља за нестајањем, наравно не као појединца, него као дела колектива (97). Реч је о нечему што није ни специфично немачко, нити превише ново. Познат је феномен јеврејске самомржње, као и оно што је код Срба Мило Ломпар назвао духом самопорицања. Увек је, дакле, било народа код којих се јавља осећај мање вредности и идентификације с агресором. Ипак, оно што је специфичност код данашњих Европљана је да за то нема објективних разлога, у смислу да Европа није ни побеђена, ни окупирана да би се могло говорити о таквој врсти комплекса ниже вредности. Напротив, Европа ужива у високом животном стандарду, миру и политичкој стабилности. Корен тежње за самоуништењем Вајсман проналази у первертираној традицији која је од Европе створила то што јесте, а то је тежња за објективношћу и претераном праведношћу. Одатле долазе понизност, мањак поноса и одлучности. Реч је о кључном месту, на коме се јасно уочава

Вајсманов дуг Шмиту (иако га не помиње). Наиме, ова неодлучност и „слабост форме” изводи се заправо из западног либерализма. Као и код Шмита и код Вајсмана либерал је онај који није способан да донесе одлуку и који суочен с избором између Исуса и Вараве једино уме да формира истражну комисију. Код Вајсмана (као и код Шмита и Кортеса), либерал је онај који вечно дискутује. Управо је у томе његов проблем, јер се тиме игнорише чињеница да људски поредак треба фундаменте о којима се не може дискутовати (Мелер ван ден Брук). При томе, аутор сматра да се не може говорити о једном либерализму, него о његових пет различитих верзија. У том смислу, њему је мање стало до критике класичног либерализма и његових принципа, а више до питања везаних за либерализам верзије 0.5. Међутим, без обзира на различите верзије, три елемента која се свугде јављају су, према Вајсману: рационализам, индивидуализам и универзализам. Идући за Мелером ван ден Бруком, може се рећи да су ове три тачке разлог зашто у либерализму народи пропадају.

У својој критици либерализма и његових основних поставки Вајсман не претендује на оригиналност, него мање или више понавља стандардна места из конзервативне залихе критике либерализма. Заправо, његов циљ и није обрачун с либерализмом као таквим, као ни детаљно објашњавање развоја либералне мисли. Читава прича је припрема за обрачун с „последњом мутацијом” у којој је нестала сва скепса у погледу изводљивости ствари. „Са запрепашћујућом саморазумљивошћу његови носиоци данас не само да користе сва средства моћи која им дођу под руку, него и систематски потискују друге позиције и заступају програме друштвеног одгоја, које у крајњем имају колективистички карактер и разлике у мишљењима поравнавају до непрепознатљивости” (109). Та последња мутација је „либерализам избављења” који се за свој тријумф може захвалити војном, економском и идеолошком утицају САД. Реч је дакле о ономе што се најчешће подразумева под речју американизација. Америка је своју судбину везала за либерализацију света, односно његово „поправљање” помоћу социјалног инжењеринга. Међутим, тај процес је превазишао оквире Америке. Није, дакле, више реч о америчким носиоцима, него о оном слоју који је Хантингтон означио као „мртве душе”, а који

се још назива и „људи из Давоса” или „златни картел” – паралелном друштву састављеном пре свега од привредне елите, које више није везано ни за једну нацију, државу или традицију и не признаје никакве везе осим оних унутар сопственог круга. Овај слој посматра свет као јединство у којем важе само њихови транснационални интереси. На овом месту се поново осећа Вајсманов дуг Шмиту, јер се циљ ове интернационалне либералне елите види у фактичком укидању политике и стварању светског поретка. То је слој који националну свест види као нешто застарело, опасно и расистичко, који захтева замену националног суверенитета индивидуалним, те на крају крајева који упорно ради на стварању једне светске државе. Тако је фактички дошло до спајања либералне привреде и левичарске политике. Космополитизам је измирио капитал који нема отаџбину, оличен у светској привредној елити и једнако обескорене левичарске интелектуалце. Плод те љубави је тоталитарна идеологија која почива на антирасизму, мултикултурализму и моралном релативизму (чија је крајња консеквенца уверење да стварност не постоји, него да је измишљена и конструисана од стране оних који покушавају да је обухвате), а која се још назива и „политичка коректност”.

Та политичка коректност је, према Вајсману, централни елемент данашњег либерализма. Она је свугде присутна и нигде не наилази на отпор. Укратко, према Вајсману, циљ ове идеологије је сламање нације, националне државе и традиције, штавише сламање сваке идеје нормалности. У том смислу, аутор посебну пажњу поклања стратегији редефинисања појмова. Наиме, на језику политичке коректности толеранција не означава трпељивост, него захтев за респектом и поштовањем. Тако релативизам није резултат изневерених очекивања, него идеолошки оквир који уједињује две претпоставке либерализма – с једне стране крајњи индивидуализам оличен у праву на самоодређење, с егалитаризмом оличеним у вери у једнакост свих људи, с друге стране (164). Тада, дакле, све културе и све праксе морају бити једнако вредноване, те не постоји онај који може тврдити да је нешто „боље” или „горе”, мање или више морално. Све је просто различито. Наравно, пропаганда по којој сваки животни стил треба „прихватити”, одушевљење „плюрализмом” и „постмодерном” у којој *anything*

goes је још један од доказа који подржавају тезу о општој декаденцији.

Штавише, Вајсман је уверен да иза читавог програма политичке коректности не стоји заправо изворна вера у плурализам, него управо обрнуто – жеља за укидањем свих разлика и општим униформисањем, хибридизовањем и креолизовањем планете. Речју, идеологија једног света без граница у којем нестаје све оно што раздваја људе, и једне светске републике, треба и један јединствен светски народ. Такође, за релативисте је култура нешто сасвим спољашње и ма колико говорили о њој, они је никада не узимају озбиљно. Како Вајсман примећује, релативизам и није вођен моралним импулсима, него естетским, те он није у стању да спозна другачије мишљење, јер га у основи носи само нарцистичка жеља за уживањем. Релативиста не зна ни шта чини појединца, нити шта чини групу, а култура о којој толико говори је за њега само украс. Чак и кад слави различитост, она му је страна (168). Тако Вајсман против левих либерала практично окреће њихово сопствено оружје. Њихова толеранција је празна, хуманизам лажан, а различитост и култура само пригодне лозинке. Њихов антирасизам је самомржња, а релативизам побуна против нормалности.

На плану државне политике – пише Вајсман – либерализам оставља катастрофалне последице, пре свега зато што либерализам не може да се помири с постојањем моћи и државе. Либерал не разуме и није у стању да прихвати значај државе или чињеницу да сила и агресија представљају неизбрисив део човекове природе. Он није у стању да схвати истину да држава у свим околностима мора бити организација моћи те да јој је, како је то говорио Херман Хелер, увек потребна потпора моћи, а то ће рећи снажне институције, као што су војска, управа, суд, школа... Да би институције могле да трају није довољно само да добро обављају свој посао, оне морају имати и извесну „идеју водилу” која им омогућава континуитет. Све институције које су успеле да се очувају током дужег периода, као што су пруски генералштаб, римокатоличка црква, енглеска монархија имале су такву идеју, која је њиховим носиоцима уливала посебан осећај поноса, односно испуњавала их осећајем да то што раде није тек нека активност него служба вишој ствари. Сасвим логично левичар и либерал (онако како га

Вајсман схвата) органски не подносе овако конципиране институције, зато што су превише хијерархизоване, нужно подразумевају принуду, никада нису „демократске“, „либералне“ и „отворене“. Да би се институције очувале потребан је посебан „инстинкт“, а Вајсман сматра да га данашњи доносиоци одлука не поседују. Данашње друштво иде ка томе да савлада државу и да је претвори у свој плен. Реч је о крајњој последици оног менталитета који радикално доводи у питање тросте религије, традиције и ауторитета.

Колико је стање озбиљно постало је јасно током мигрантске кризе 2015. године када се дефинитивно показало да европске државе нису у стању да заштите своје границе, односно да нису у стању да штите своје грађане и њихову имовину. Сасвим у шмитовском духу Вајсман наводи да се тек у „озбиљном случају“ показује чему служи држава. Један од таквих случајева била је финансијска криза у Грчкој, исламистички напади по Европи, као и мигрантска криза. У свим тим озбиљним случајевима политичко вођство у европским државама реаговало је узмицањем и избегавањем да се донесе било какве одлуке. Неспособност и неспремност да се донесу одлуке последица је дугогодишње негативне селекције у оквиру партија, која се затим пренела и на државу. Аутор је свестан чињенице да по овом питању његова земља не представља изузетак. Заправо, свуда у Европи је „политичка класа“ деградирана на ниво инструмента у рукама привреде, лоби група и финансијског капитала. Такође, Вајсман показује да неспремност да се бране државне границе не значи да ће оне нестати. Напротив, уместо спољних подићи ће се унутрашње границе, које се већ виде у четвртима великих градова које су под контролом локалних банди. Реч је о четвртима које су насељене имигрантима који на територији коју схватају као своју уводе своја правила, своје вредности, те самим тим и своју управу (посебне „порезе“, своје „судије“), чиме се поново долази на терен мултикултурализма као узрока кризе државе. Другим речима, Вајсман опомиње да држава губи суверенитет и то како споља, тако и према унутра. Споља, јер није у стању да чува своје границе, а према унутра тако што губи контролу над деловима територије. Ово пропадање државе, према Вајсману, води ка новом средњем веку, при чему то није романтизована слика средњег века, него про-

стор несигурности, анархије и клијентелизма. Речју, пропаст државе директно води у грађански рат између различитих група.

Једини излаз из ове ситуације аутор види у доста широко схваћеном национализму. За њега је национализам сваки приступ који нацију схвата као одлучујућу политичку величину, који се супротставља свима који је доводе у питање и који жели да осигура њен опстанак (201). Такав национализам може бити и леви и десни, и либералан и конзервативан, традиционалан једнако као и модеран, грађански и плебејски, повезан с религијом колико и лаицистички, тржишно оријентисан или протекционистички, сепаратистички или централистички... Национализам је средство против апстрактног универзализма. Он је „колективна самоодбрана“. Најједноставније, национализам је реакција базе или народа на антинационализам елита у држави и култури које желе да „денационализују“ нацију. Они не желе да се одрекну свог карактера, духа и језика... Укратко, Вајсман држи да су нације једини системи који су у стању да обезбеде јавна добра, те да је сасвим природно да се људи у кризним временима окрећу нацији. С друге стране, једино нација представља оквир у којем је могућа демократија односно социјална држава. Заједничко деловање и спремност да се сопствени циљеви подреде циљевима заједнице расте у оној мери у којој се други припадници заједнице опајају као слични и блиски људи с којима се дели идентитет. Одатле следи да диверзитет не чини заједницу богатијом, него сиромашнијом, односно да се имиграцијом смањује социјални капитал становништва.

Тако нација и укореењеност постају Вајсманов одговор на кризу. Укореењеност је прва потреба људске душе и убраја се у оне које се тешко могу дефинисати. Ова укореењеност у заједницу, заправо, треба да превлада либерални рационализам, индивидуализам и универзализам. Вајсман указује да је нација претполитичка заједница и да се заснива на претполитичком јединству. Идентитет није ствар принуде или самоинтереса; он не почива на калкулусу него на заједничким осећајима, уверењима и оријентацијама. Као и код Ранкеа, отаџбина је с нама и у нама, она је као ваздух који дишемо, претходи свим уставима, покреће и оживљава све форме. У том смислу Вајсман подвлачи да су сви конфликти у данашњем свету у основи идентитетски

конфликти и да је политика у 21. веку политика идентитета, односно да се води на линији „ми” и „не-ми”. Оно што се рачуна у данашњем свету нису ни идеологије, нити економски интереси. Судбина, крв, породица и вера је оно са чим се народи идентификују, за шта се боре и умиру (227). Из овог Вајсмановог става лако је извести закључак да они који не узимају идентитетска питања озбиљно немају чему да се надају у будућности. *One World* идеологија нужно пропада, а са собом повлачи и све оне који нису спремни да се суоче са стварношћу.

Борба за национални идентитет истовремено је и борба за демократију. Наиме, носиоци националног буђења налазе се међу партијама и покретима који се pejоративно називају „десним популистима” или „нелибералним демократама”². Реч је о партијама које обједињавају средњу класу, која чини „кичму нације” (228). Они су слој између обескорењене „елите” и оног доњег слоја непродуктивне државне клијентеле. Вајсман показује да веза између нације и демоса није случајна. Да би се демократија очувала и спасла њој је потребан конкретан облик, а то може бити само нација. Најједноставније речено, демократија се може очекивати само у оквиру хомогене нације.

Вајсман књигу завршава кратким освртом на ситуацију у Немачкој. Иако то не каже експлицитно, он нам поручује да Немачка мора мењати своју политику. Њој се у Европи не верује. Свака нација има „природно право” да следи своје интересе, па тако и Немачка. То практично значи да Немачка мора преузети активнију улогу у спољној политици и то не као промотер лево-либералне идеологије, него као држава која штити себе и своје интересе. Укратко, рационалну реалполитику. У контексту мигрантске кризе то значи заштиту граница, а не ламентирање о моралу и људским правима. Да би илустровао сопствену позицију аутор се позива на пример немачког учешћа у агресији на Србију 1999. године. Наиме, тада се немачко војно учешће правдало позивањем на морал, људска права и борбом апсолутног добра против апсолутног

² Наравно, Вајсман као отворени противник либерализма не сматра такво именоване за проблематично, при чему се поново може пратити порекло ове концепције све до Шмита и његовог консеквентног одвајања либерализма од демократије.

зла, при чему нису изостала ни поређења с националсоцијализмом. Реч је о типичном аргументационом обрасцу којим се правдају све одлуке које немају никакве везе са стварном политиком, него с оним што је Гелен називао „хиперморал”. Само се идеолошком заслепљеношћу и хроничним недостатком осећаја за стварност може објаснити да немачка војска бомбардује Србију (иако без икаквих доказа о почињеним масакрима), да би шеснаест година касније одбијала да штити сопствене границе и сопствене становништво од илегалних имиграната.

Дубље посматрано, Вајсман заправо не тежи тек промени немачке спољне политике, колико дубљој промени немачке оријентације. У крајњој линији, аутор не види себе као партијског агитатора и борца против Ангеле Меркел, него као борца против декаденције. Њему је јасно да до промене спољне политике не може доћи ако се Немачка не отргне од претераног позападњачења, безграничног либерализовања, и ако не постане источнија, прускија, протестантскија и слободно се може рећи националнија и конзервативнија. До промене не може доћи ако Немци наставе да на Америку гледају као на земљу полубогова, односно ако се не раскине с наслеђем „преваспитавања” и онога што је Шренк-Ноцинг називао „испирање карактера”. При томе одрицање од политичких илузија није тек узгредно питање него је, у контексту „убрзане историје”, егзистенцијално питање. Контуре времена које долази се већ опајају и сада се већ јасно види да више не постоји простор за удобно повлачење из политике и препуштање струји у којој „ствари иду својим током”. За ново време потребне су нове позиције, ново мишљење и нови језик, како би се припремило за долазеће изазове и како би се нација припремила за њих. Није тешко наслутити да аутор цезне за новом бизмарковском политиком³. Вајсманов закључак је да ће 21. столеће поново отворити немачко питање. Наравно, на другачији начин него што се оно поставило у 19. односно 20. веку. Оно није питање немачког уједињења, нити питање територија, него питање немачког положаја у систему држава, питање немачког саморазумевања и „унутрашњег јединства”. Немачко питање може бити решено само ако се с не-

³ У ранијим књигама Вајсман је отворено показивао своје дивљење према Бизмарку и као државнику и као конзервативцу.

мачке стране избегну две једнако деструктивне опасности, самопрецењивање, с једне, и самопотцењивање, с друге стране. У том смислу, Вајсманов савет сународницима је опрез и промишљеност. Нити бежање од политике и слепо срљање у катастрофу, али ни било какве револуционарне и нагле промене, него сталожена, озбиљна и пажљива реалполитика. За велике ствари још није време, али оно се ближи и за њега се треба припремити.

Ипак, стиче се утисак да је аутор много више имао на уму него што је спреман да каже⁴. Он прихвата старо конзервативно мишљење да у либерализму народи и државе пропадају. Данашња декаденција плод је либерализма, а једина логична одбрана је поново пробуђени (конзервативни) национализам који се грчевито држи национале државе и оног културног контекста из кога је она настала. Тај национализам је, као што видимо, сушта супротност либерализму. Прво, он прихвата постојање нерационалних темеља заједнице, друго разуме значење културе, традиције, институција и хијерархије за појединца, те се уздржава од идеје да около намеће сопствена „универзална“ решења. Ако је либерални плурализам лажан, национал-

конзервативни је стваран утолико што на свет гледа као на плуриверзум (Шмит) народа и држава. Чувајући националну државу националконзервативизам се показује мирољубивијим од либерализма, јер спречава да Европа падне у стање општег грађанског рата.

Читајући ову књигу мора се имати на уму да Вајсман не пише као објективни посматрач, нити у доколици размишља о томе „шта све не ваља у свету“. Он је Немац и књига је писана из немачке перспективе, те му је пре свега стало до немачке државе и немачког националконзервативизма, најпосле до немачке реалполитике⁵. Зато његову књигу треба читати као позив сународницима да се ослободе либералних заблуда и окрену стварној политици виђеној из визуре националног конзервативизма, те да се одатле изведу и одговарајуће практичне консеквенце. Нимало случајно, за мото књиге изабрана је реченица Шарла Пегеја да је сентиментализам оружје Сатане. Онима који у време „убрзане историје“ нису у стању да се окану моралисања и идеолошких општих места ђаво ће врло брзо зацукати на врата. Вајсман не жели да то буде Немачка.

Др Душан Досџанић

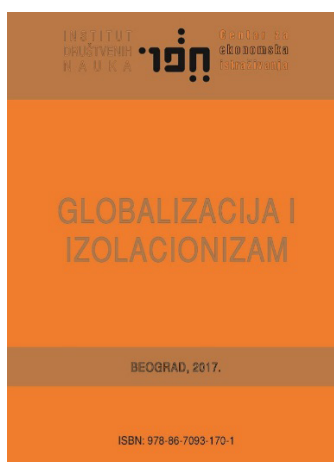
Институт за политичке студије, Београд

⁴ У том смислу посебно је упадљиво да Вајсман готово нигде не спомиње Европску унију, одакле би се могло закључити да је то за њега завршена прича. Тако је Вајсманово ћутање врло речито, поготово у контексту честих захтева за федерализацијом и чвршћим уједињењем Европе, при чему су бројни аутори отворено тражили да Немачка преузме водећу улогу у Европи, односно да постане „политичко средиште“ у Европској унији (Минклер). Још упадљивије је да Вајсман не узима у разматрање Минклерову књигу из 2015. године, која се бави новим задацима Немачке у Европи.

⁵ Ово није први пут да се Вајсман бави питањем положаја Немачке и њеном будућношћу. Тако је још 1993. године, заједно с Рајнаром Цителманом и Михаелом Гросхајмом, био уредник зборника који се бавио немачким везивањем за Запад где је већ у наслову стајало „шансе и перспективе за Немачку“. Такође, значајан је и његов прилог у чувеном зборнику *Самосвесна нација*.

МИТ О ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ VS. ТЕЖЊА КА ИЗОЛАЦИОНИЗМУ

(*Globalizacija i izolacionizam*, Centar za ekonomska istraživanja
Instituta društvenih nauka, Beograd 2017, 453 стр.)

Центар за економска истраживања Института друштвених наука још од 1989. године, једном годишње организује мултидисциплинарни научни скуп на једну од актуелних тема транзиционих промена и тим поводом објављује зборник радова. У мају 2017. године издат је 27. по реду зборник радова *Глобализација и изолационизам* и организована је научна расправа о овој теми. Претходни зборници радова такође су се односили на актуелне теме и проблеме којима се рефлектују односи глобализације и културе, сеоба и развоја, (анти)либерализма и економије, образовања и развоја, становништва и развоја и сл.

Овај дугогодишњи традиционални научни скуп мултидисциплинарног карактера организује се у сарадњи с Универзитетом Доња Горица (УДГ) из Црне Горе и међународног је значаја. Као и сваке године, позиву се одазвао велики број стручњака и истакнутих научних радника из области економије, права, социологије, филозофије, антрополо-

гије, историје, књижевности, културе. Организатори скупа се сваке године труде да пронађу тему која ће бити довољно интересантна и интригантна како би побудила интересовања истраживача како из земље, тако и из региона. Разговори и дискусије на научном скупу доприносе бољем разумевању догађаја код нас и у свету и увек отворе нове теме за истраживања.

Овогодишња тема научног скупа „Глобализација и изолационизам” представља реакцију на најновије догађаје у свету. Све чешће се сусрећемо с питањем да ли нагли продор популизма и изолационизма може превладати токове глобализације која је знатно више од економије. Брзи развој информационе и комуникационе технологије креирао је могућности да глобализација захвати готово све сфере људске активности, и то не само економију већ и политику, културу, науку, образовање, уметност, спорт и сл.

У зборнику радова *Глобализација и изолационизам* пажња се посвећује сукобима глобализације и изолационизма који су нагло избили у први план свих дешавања данашњег света. Проф. др Веселин Вукотић, научни руководилац скупа то сликовито објашњава правећи дистинкцију између мита о глобализацији, с једне стране и тежње ка изолационизму, с друге стране. Поставља се питање да ли се треба залагати за отвореност или за затварање? Насупрот залагању за мир налази се провоцирање сукоба. Јасно је да су ове две идеје у колизији, али намеће се питање која ће се идеја показати као доминантна. Циљ научног скупа био је да се размене мишљења о овом битном питању и да се чују неке нове креативне идеје које ће расветлити однос глобализације и изолационизма.

Многи аутори сматрају да тренутно актуелна политичка збивања све више истичу захтеве ка затварању, јачању нације, промовисању национализма и националних држава. Одлука Велике Британије да напусти Европску унију, избор новог америчког председника с радикално популистичким програмом, раст популарности десничарски оријентисаних политичара, све чешће истицање националног суверенитета, подизање зидова као одговор на мигрантску кризу, све чешће проповирање сукоба на Балкану као и нагли успон популистичких покрета широм Европе наговештавају продор изолационизма, све под изговором очувања националних интереса.

Читајући зборник радова *Глобализација и изолационизам*, можемо добити одговоре на многобројна питања која се односе на везу између глобализације и балканизације (балканизам се користи као метафора за централизацију и затварање земаља), с којим променама се суочава свет (да ли долази до промена у системима вредности, институцијама, да ли се мења наша цивилизација), међузависност глобализације, неједнакости и популизма, однос глобализације и мултикултурализма, на који начин глобализација утиче на суверенитет држава и њихов идентитет. Такође, у поменутом зборнику радова може се открити и на који начин глобализација утиче на дигитализацију банкарских услуга, какве промене доноси рад у глобализованом и дигитализованом друштву, какви су ставови грађана европских држава према димензијама глобализације, на који начин развој информационих технологија утиче на пољопривредну производњу, какав је утицај глобализације на привредни развој у данашњем свету, каква је улога културе и у којем правцу се трансформишу друштва, анализирају се и глобализацијски утицаји међународних фактора на увођење и функционисање институција за родну равноправност у Србији.

Аутори радова који се у зборнику баве и проблематиком трговинског протекционизма, као и мотивима за примену ове стратешке трговинске политике, истичу на који начин развој глобализације утиче на положај националних мањина, који су све узроци и консеквенце примене политике изолационизма и протекционизма, да ли садашњи концепт образовања одговара потребама савременог друштва и савременог пословања, у којој мери је меркантилизам заступљен у економској

политици водећих светских економија, на који начин глобализација утиче на ефикасно функционисање банкарског система и решавање питања неквалитетних кредита, да ли се и под којим условима западни Балкан може промовисати као економски перспективан део савремене Европе, какав је утицај финансијске глобализације на финансијске циклусе и трансмисију финансијске нестабилности између привреда. У зборнику радова се, између осталог, анализира и на који начин контрола кретања капитала представља препреку међународном инвестирању, класични либерализам се посматра на раскрсници глобализма и изолационизма, истичу се различита тумачења односа глобализације и побољшања квалитета живота жена, даје се одговор на питање да ли људски ресурси воде ка глобализацији или ка изолационизму и анализира значај очувања националног суверенитета у ери економске глобализације.

У зборнику је 60 аутора (43 из земље и 17 из иностранства) у 46 радова дало свој допринос расветљавању бројних контроверзи и изазова односа глобализације и изолационизма. И овогодишњи научни скуп је наставио традицију настанка нових идеја и погледа, традицију корисних размена идеја и информација, као и атмосферу толерантног дијалога и уважавања мишљења другог.

Проф. др Веселин Вукотић у раду „Глобализација и изолационизам – идеологија или историја будућности” поставља важно питање: Глобализација и (или) изолационизам? Анализи односа ова два глобална процеса прилази с аспекта дубинских историјских и садашњих мега процеса који се дешавају у свету. Ови процеси се пре свега односе на пораст становништва, сеобе становништва, процесе промене политичке организације кроз процесе регионализације, интеркултуралног повезивања света („нови пут свиле”) као и процеса економског развоја који већ мењају геокономску слику света. Рад полази од погледа кроз „врата перцепције”, односно да се са симбола и вербалног, с различитих апстрактних коментара о глобализацији и изолационизму гледа што непосредније на стварност, да се пређе „на гледање свету у очи”, управо на томе се заснива и мишљење и поруке у овом раду. Аутор истиче три димензије глобализације које је, по његовом мишљењу, тешко избећи. Свет постаје: 1) Глобална заједница насиља (тероризам, еколошко

насиље, уништавање природе, климатске промене), 2) Глобална заједница кооперације (економија, наука, технологија, уметност, забава, спорт, међународно право), и 3) Глобална заједница невоље и патње (миграције, сиромаштво, ратови, сукоб култура). Проф. др Вукотић истиче да глобализација представља неминовно брисање граница између држава уз повећање умрежености, што смањује моћ појединих држава.

Аутор, такође, на сликовит начин објашњава везу глобализације и изолационизма користећи се метафорама које би тај однос најбоље осликале. Истиче да се тај однос може представити као страх од промена. Изолационизам почива на логици жеља: на сваку промену у окружењу он се затвара и испољи боље – спреман за рат. А онда наиђе аутомобил, та „виша сила“ и направи од жеља флексу. Аутор поставља низ питања која треба да нас наведу на размишљање: Да ли можда постоји нека сила, универзална сила која ће тако поклопити и наше затварање, сила која ће изолационизам учинити бесмисленим? Да ли је можда глобализација управо та универзална сила? Да ли данас глобализацији прилазимо идеолошки, као изградњи новог светског поретка или као снази процеса који су започели у дубини друштва, у дубини ове цивилизације и који из те дубине шире тектонске поремећаје на површини? Да ли се можемо ослободити мишљења да је новац једина полуга глобализације, једина монета глобализације? Да ли се глобализација може свести само на тај економски редуционизам? Зар данас глобализација није знатно више од економије? Аутор истиче да је заступљен процес умрежавања различитих подручја друштва: економије, политике, књижевности, забаве, науке, технологије, безбедности, спорта и да ниједан аспект нашег живота више није изолован.

Аутор сматра да ако данас као појединац, као компанија, као држава нисте умрежени, да не опстајете и истиче да је тако било кроз читаву историју хомосапиенса. Истиче да људи склони изолационизму, затворени, склони балканском моделу живота, теже диктатури, апсолутизму, монопољу. И тај сукоб између глобализације и изолационизма можемо превести на сукоб пирамиде и мреже, хијерархије и мреже, али и демократије и апсолутизма. Аутор не жели да глобализацију прикаже ни као позитивну, ни као негативну,

већ је схвата као неизбежност и не схвата је као данашњу модерну појаву. Није у основи тога само технологија, већ и многи других фактори.

Проф. др Љубомир Маџар у раду „Сјај и одсјај глобализације“ наглашава да је глобализација изузетно комплексан и наглашено многообразан процес, али да се у расправама о дOMETИМА и импликацијама глобализације истиче и јасно артикулише само мањи број њених особености. Овај рад се усредсређује на ређе разрађиване компоненте глобализације. Стандардни и генерално перципирани саставни делови глобализације, као што је ширење међународне трговине, инвестиција и финансијских веза поменути су тек успут, а мање видљиве и слабије сагледане компоненте глобализације третирају се обухватније и детаљније. Међу тим мање истицаним саставним деловима глобализације аутор посебно истиче различите јавне политике и разноврсне акције које предузимају савремене државе.

Како проф. др Маџар наводи, друга скупина силница која међусобно приближава и збија различите делове света јесу далекосежни и континуирано растући хазарди погоршавања човекове околине проузроковани неконтролисаним и некоординираном експанзијом привредних активности, међу којима су и такве које су особито штетне по окружење. Будући да припада човечанству као целини, угрожено човеково окружење изискује глобално координиране политике и, као бокор озбиљних хазарда, међусобно повезује и све више приближава различите делове света. Аутор посебно истиче чињеницу да се глобализација у својим кључним компонентама и опредељујућим механизмима испоставља као неуправљив процес. Док с једне стране доноси спектакуларна унапређења свету као целини, она као и многи други свеобухватни процеси светског формата неповољно утиче на један број друштвених стратума, међу којима су неки веома бројни. Захтеви за сузбијањем „штетних“ аспеката глобализације свде се на тражење да се неке компоненте глобализације просто прекину. Отуд потичу политичке препреке за глобализацију и пратећи ограничавајући фактори. У овом контексту аутор разматра све неповољнији економски и социјални положај средње класе у САД. Глобализација је неуправљива у смислу да не постоји скупина тела овлашћених за јавну

политику која би могла да је заустави или да преокрене њен незадрживи ток. Но неки рубни, другостепени аспекти могу да буду направљени. Аутор сматра да су неке политике управљене на заштиту добробити појединих делова становништва непосредно супротстављене и противне стандардним економским пропозицијама кроз које се артикулишу претпоставке за ефикасност; но, неке социјалне политике на дуги рок могу да ублаже друштвена ограничења на глобализацију и у крајњој линији чак да се испоље као економски препоручљиве. На крају, аутор закључује да је глобализација добра, али није довољно добра. Оно „добра” има далеко већу тежину од онога „није довољно добра”. Разлог је у томе што у својим битним детерминантима глобализација није ни управљива ни контролабилна, али је у неким својим периферним елементима подложна извесним модификацијама. Те модификације могу много да допринесу социјалној подношљивости и политичкој проходности глобализације, па да тако у крајњем резултату повећају изгледе њеног колико-толико успешног одвијања. И обрнуто, пропуштање да се на граничним социјалним подручјима промишљено направе потребни компромиси лако може да доведе до парализе глобализационих процеса и до крајњег резултата који је у једном броју важних димензија просто незадовољавајући. И овде као и на добром броју других подручја важи фундаментални исказ: битни покретачи економских кретања лоцирани су изван економије као науке о привреди, а то ће рећи и ван саме привреде.

Проф. др Ратко Божовић у раду „Од анахронизма паланке до глобалне хомогенизације – фрагменти” истиче да је национализам у нашој средини неадекватно оспораван, али и незграпно брањен. Сматра да је брањен и онда када је имао шовинистичку форму и кад је примио отровне сокове шовинизма. Аутор сматра да нема смисла изгубити из вида да је глобализам велика идеја модерног света. Глобализација се најбоље брани својим суштинским настојањем да „покрива” универзалне вредности људске заједнице и настојањем да заштити људска права од тиранских и аутократских система. На универзалним вредностима почива људско мноштво. То је релевантна антрополошка и политичка истина. Слобода, правда, једнакост (раса, пола, вера), мир намећу и природу вредновања

и веровања. У томе се може препознати свако људско биће, а да се не угрози ни разлика ни различитост. Зато аутор сматра да не би требало да постоји непомирљива несасгласност између индивидуалних, групних и националних вредности. Партикуларизам који се позива на нацију, класу и расу нема раван мишљења у коме се брани индивидуалитет и тоталитет.

Још један од ставова које заговара проф. др Божовић јесте и то да је глобализација као процес целовитог али и конфликтног „повезивања света”, препозната и по својим негативним последицама, као проблем „ризичног друштва” у односу на мноштво култура, вредносних система, друштвених норми и целине друштвеног контекста и разнородних окружења. Чини се да је најгоре то што се глобализација може остваривати као поништавање разлика у култури као комуникацији међу људима и ставу о индивидуалним и колективним вредностима. Аутор истиче да критичари глобализма сматрају спорним процесе силовите и неумерене хомогенизације који воде до губитка различитости држава које су захваћене глобализацијом. У једнодимензионалној хомогенизацији долази готово као законитост и као нужност до губитка аутентичног идентитета, до „поништавања укоријењености”. Хомогенизација у масовној култури доводи до обезвређивања виших културних стандарда а посебно елитних вредности.

Аутор закључује да се никада није више говорило о глобализацији, али и то да никада није било ни толико неспоразума у њеном разумевању. Истиче да нема правих одговора тамо где влада интересно мишљење, идеолошко слепило, приземни политички прагматизам и несхватање глобалних цивилизацијских, економских и финансијских токова. Нису разјашњене ни макроекономске тенденције ни настојање да дође до повлачења државе из економске сфере. Наша држава, како аутор истиче, код које није дошло до суштинског напуштања националистичких тежњи тешко може да следи неолиберализам и либерализацију тржишта, тешко се уклапа у светске трендове. То се у великој мери, мање или више, односи и на остале балканске државе.

Др Данило Шукловић у раду „Неједнакости, глобализација и популизам” разматра међузависности глобализације, неједнакости и популизма. Однос глобализације и економ-

ских неједнакости посматра како на глобалном нивоу тако и посебно за развијене земље и за земље у развоју, због тога што утицај глобализације у ове две групе земаља није идентичан. Аутор сматра да глобализација у суштини значи продубљивање и убрзавање светске међузависности у свим аспектима модерног друштвеног живота, од културе до криминала, од финансија до духовности. Због тога аутор поручује да глобализација треба да буде посматрана као комплексан и мултидимензионалан феномен који укључује различите нивое, токове, тензије и конфликте, тако да је потребна мултидисциплинарна друштвена теорија да би се ухватила у коштац с обликом, динамиком, правцима, проблемима и могућностима будућности. Једна од највећих контроверзи глобализације је њен утицај на сиромаштво и економске неједнакости. Критичари глобализације у први план истичу да она доприноси деструкцији локалних традиција, пустошењу локалног окружења и хомогенизацији културе и свакодневног живота, као и продужетку подређености сиромашних нација и региона богатим, односно повећању сиромаштва и неједнакости. Глобалисти, наравно, не прихватају овакве оцене и не слажу се са становиштем да глобализација повећава сиромаштво, а сагласни су да глобализација повећава неједнакости и то само у неким деловима света, тј. у развијеним земаљама.

Др Шуковић сматра да се референдум у Великој Британији о напуштању Европске уније тумачи добрим делом као прекор радника који криве глобализацију за све мање плате. Широј Европе популистички покрети имају све више следбеника што је заправо једна врста одговора на експанзију глобализације. Због тога је и будућност бројних међународних трговинских споразума доведена у питање, иако је до јуче њима придаван велики значај и од њих се очекивао велики подстицај расту светске економије. Аутор истиче да је од посебног значаја сагледавање утицаја глобализације на економске неједнакости у земаљама у развоју, где треба имати у виду да међународна трговина не доприноси само рационалнијој алокацији ресурса већ и да утиче и на промене закона и развој институција, што у пракси чини разне врсте трансакција (роба, рада, услуга и капитала) лакшим и јефтинијим. Када, поред овога, имамо у виду чињеницу да раст извоза, као и

прилив директних страних инвестиција повољно утичу на запосленост, па и на раст зарада јефтине радне снаге, која је по правилу обилан фактор производње у овим земаљама, тада је и позитиван утицај глобализације на смањење неједнакости у земаљама у развоју, сасвим разумљив.

На крају, аутор закључује да је велики пораст економских неједнакости који се догодио последњих деценија, изазвао код већине становништва не само озлојеђеност због пада стандарда, већ и несигурност и губљење наде за бољу будућност. Популисти, посебно у земаљама развијеног Запада, вешто су искористили ову песимистичку атмосферу, којој је допринела и мигрантска криза и раст тероризма, да би демократију заменили ауторитаризмом а слободну тржишну привреду затвореним типом привреде, ограничавањем међународне трговине и борбом против глобализације. Све то под паролом „борбе за националне интересе“. Зато данас све већу подршку бирача имају популистички лидери као што су: Доналд Трамп, Марин Ле Пен, Норбет Хофер, Најџел Фараж, Герт Вилдерс, Виктор Орбан и многи други. Ако се демократске снаге не изборе с популизмом, у свету ће преовладати затворени, ауторитарни системи који могу бити трагични за развој демократије и слободну конкуренцију. Када је економија у питању извесно је да без слободне конкуренције нема прогреса.

Проф. др Чедомир Чупић у раду „Глобализација и балканизација – сукоб модернизације и традиционализма“ истиче да је неспорно да је процес глобализације настао када и прва људска мисао, односно када су људи спознали шта су и какав је њихов смисао и улога као живих створења на планети. Другим речима, глобализација је човекова тежња да освоји све просторе и помери време свог ограниченог живота. С глобализацијом људи су добили простор као универзалност у њиховим животима, а временску универзалност покушали су да преко својих идеја и дела оставе за сва времена. Аутор истиче да оно што данас чини глобализацију упитном није глобализација као процес, већ глобализација као средство, као инструмент или начин да нечији појединачни, групни, друштвени и државни интерес буде представљен као глобални. Глобализација као инструментализација прави велике проблеме савременим људима. Она као инструментализација по-

стаје идеологија. Глобализам као идеологија прави раздор међу људима, уводи доминацију, отвара сукобе до ратова. На овај начин глобализација постаје моћно оруђе моћних држава да својом империјалном политиком освајају човечанство и намећу своје посебне интересе као опште интересе човечанства. Империје су увек тежиле да свет освоје, прилагоде га својим потребама и интересима и да моћно управљају свима другима који не припадају њима. То није ништа друго него империјална претензија да се цело човечанство, са свим својим разликама и различитим садржајима живота, подведе под само један униформни начин, а све у име тога да најразвијенији и најмоћнији приграбе све ресурсе планете ради сопствених интереса који су незајакљиви и похлепни.

Проф. др Чупић истиче да је једна од великих препрека кад је реч и о глобализацији и о модернизацији на Балкану везана за религије. Балкан је био простор сукоба између две велике светске религије – хришћанства и ислама, али, такође, и сукоба две хришћанске конфесије – римокатоличанства и православља. И ислам и хришћанство су на Балкану имали често велике резерве према глобализацији јер им се чинило да она тупи оштрицу њихових верских поука и порука. И једна и друга религија биле су у међусобном односу изузетно искључиве. Такође, искључивост је била карактеристична и за обе хришћанске конфесије на Балкану. Глобализација и модернизација долазиле су из европских земаља које су се током историје брже развијале. У њима је доминирало римокатоличанство, а од реформације и протестантизма. То је учинило да је хришћанска солидарност у односу на ислам била мала или никаква. Такође, аутор истиче и три идеје на Балкану током 19. и 20. века које су се искристалисале и бориле за примат и доминацију: национална, либерална и социјална. Национална идеја била је подстакнута ослобађањем од ропства и тежњом да се формира суверена национална држава као гарант слободе, самосталности и идентитета. Либерална идеја оснажила је слободу којој су тежили балкански народи док су били под Отоманском империјом. Та идеја у развијеном европском руху била је изузетно важна као борба за успостављање политичких слобода и либералну институционализацију поретка. Социјална идеја била је сан и поробљених и сиромашних. Она је

доживљавана као једна врста правде, посебно социјалне правде, у околностима великих неправди које су наносили разни силници у балканским земљама. Социјална идеја има у себи еманципаторску енергију која је требала да људе ослободи стега сиромаштва и беде и пружи им колико-толико људскије односе живљења.

Проф. др Марко Секуловић у раду „Глобализација и суверенитет“ доказује тезу да глобализација каква је на делу доводи у питање или битно ограничава суверенитет држава и њихов идентитет. Истиче да је отпор таквој униполарној неолибералној глобализацији све видљивији и да се препознају контуре настајућег мултиполарног света с новим половима економске и политичке моћи: Пекингом, Москвом, Њу Делхијем. Бриселска бирократија као недемократски успостављена национална структура продужена је рука интереса САД и директна сметња афирмацији суверенитета и идентитета европских народа и зато је, како аутор наводи, и угрожен опстанак Европске уније. Излаз није у антиглобализму, већ у алтерглобализму. Аутор доказује да би концепт Европе суверених држава афирмисао аутентичне европске вредности, суверенитет и идентитет европских држава и био права алтернатива Европској унији. Реафирмација националних суверенитета не би, како се често мисли, водила у изолационизам, већ би поспешивала разумевање облике сарадње и прожимања различитих култура и доприносила равноправности народа и повећању људских слобода. Зато и Србија на свом путу у Европску унију не би требало да се жали на своју худу срећу, јер се Европска унија распала у тренутку када је Србија заузала на њена врата. Аутор сматра да је Србија, у ствари, имала срећу да не буде у периферном кругу земаља Европске уније, тј. на месту које би јој припало. Нашла би се у много повољнијој позицији у Европи суверених држава.

Проф. др Александра Прашчевић у раду „Да ли је глобална економија у пост-кризној ери секуларне стагнације на прагу новог меркантилизма?“ разматра у којој је мери меркантилизам данас присутан (или се најављује) у економској политици водећих светских економија и да ли је то последица снажног утицаја глобалне економске рецесије која се наставила кроз еру секуларне стагнације у глобалној економији. Услед последица које

је последња рецесија имала на глобална економска кретања, а нарочито на високо индустријализоване земље које су доминантно примењивале либералан приступ, наметнут је закључак да више није могућа коегзистенција оба приступа (меркантилистички и либерални), већ да би и други требало да примене меркантилистичке мере, а у циљу побољшања позиције националне економије и сопствених грађана у међународној подели рада, али и дохотка, богатства и моћи. Прерасподела богатства и моћи на глобалном нивоу ослабила је високо индустријализоване економије развијене политичке демократије, а њихове грађане осиромашила и умањила њихову перспективу будућег благодостања. Кривица је делимично пребачена на економије које су примењивале меркантилистичке мере у дужем периоду. Такође, у раду се дошло до закључка да би решење било и у њиховом преласку на сличне мере. Међутим, ауторка сматра да треба у обзир узети и снагу процеса глобализације у чијој је основи, ипак, либерални приступ и захтев за слободним токовима капитала и роба. Од протагониста овог процеса зависиће и колико је заправо реч о стварном повратку меркантилистичког система, или је само у питању декларативна промена политике.

Проф. др Петар Ђукић у раду „Економски национализам – институционална и стварна глобализација” сматра да мноштво изазова потреса данашњи свет. Један од њих је контроверза око међународне интеграције или дезинтеграције, последица глобализма версус претећег изолационизма. И једна и друга категорија, као и процеси које оне означавају, мада логички међусобно супротстављене, истовремено су комплементарне, дугорочно-противречне, историјски, технолошки и културно условљене. Глобализација има вишеструке узроке и корене у економији, али пре свега у трагању за повољнијим условима за живот. Нема много начина да се она спречи. Ипак, повремене акције протекционизма и изолационизма као да су нормална последица противречности између локалних и глобалних економских токова, форми и култура. У околностима глобалног сажимања и при динамичном расту светске економије, структурне промене су више него извесне и прихватљиве без тежих међународних сукоба и конфликта.

Међутим, аутор сматра да расположивост природних ресурса, посебно енергената, воде, обрадивог земљишта па и простора уопште, намеће стална преиспитивања актуелне структуре, као и затечене расподеле међу нацијама регионима, континентима... То може да буде огроман изазов за акције „заштите” сопствених или запоседања туђих ресурса у свету нових димензија. Огроман је проблем популационе експлозије и страдања људи услед пренасељености одређеног простора. Трансфер нових технологија под повољним условима, као и интеракција и сажимање култура, подизање квалитета образовања, нарочито оног које се тиче одрживог развоја – само су неке од могућности превенције огромних штета које могу настати услед ширења изолационизма и претекционизма.

Проф. др Зоран Ђикановић и проф. др Маја Дракић Гргур у заједничком раду „Глобализација и дигитализација банкарских услуга” истичу да савремени глобални трендови уз развој савремених технологија и дигитализацију пословања омогућавају инвеститорима да флексибилно послују, тражећи оне сегменте глобалног финансијског тржишта на којима им прописи омогућавају већу слободу пословања. Дигитализација мења целу структуру финансијског система и правац пружања финансијских услуга, укључујући пословање берзи, банака, осигуравајућих друштава и других компанија које послују на финансијским и нефинансијским тржиштима широм света. У овом раду аутори истражују разумевање концепта дигиталног банкарства и финансијских услуга и утицај примене овог концепта на пословање финансијских институција, али и на стабилност финансијског система. Развој савремених технологија доводи до раста конкуренције и даје подстицај за дерегулацију и укидање оптерећујућих прописа на превише регулисаним тржиштима. То омогућава инвеститорима да лакше налазе сегменте финансијског тржишта на којима ће им трошкови бити мањи, а могућност избора облика и модалитета финансијских услуга већи. Такође, то мотивише банке да се прилагоде и развију нове облике пружања услуга како би остале конкурентне, што мења структуру финансијског тржишта. На крају аутори остављају отворено питање како ће изгледати структура финансијског тржишта, чак и у блиској будућности, због рапидно брзе промене технологије коју је врло тешко предвиђати.

Проф. др Иван Вујачич и проф. др Јелица Петровић Вујачић у заједничком раду „Изолационизам као илузија – могуће последице новог америчког протекционизма” истичу да је изолационизам у данашњем свету потпуно изузетак, док је аутархичан развој био могућ у ограниченом броју земаља укључујући и САД до декаде 1970-их. Аутори анализирају привредну политику САД у доба председника Регана која је за циљ имала подизање конкурентности америчке привреде. Тада је вођена политика депресијације долара, протекционизма путем добровољног ограничавања извоза и увођење ограничених санкција. Период 1980-тих не може се безрезервно прогласити успешним с аспекта задатих циљева. Привредна политика коју је заступао у предизборној кампањи председник Трамп у великој мери подсећа на копирање политике вођене током Реганове администрације. У раду се посебан акценат ставља на немогућност обнављања таквих политика протекционизма и подвлаче битне промене у светској привреди под утицајем глобализације и успона Кине и чине такву политику готово немогућом због изузетно штетних последица до којих би довеле.

Проф. др Милорад Катњић у раду „Рад у глобализованом и дигитализованом друштву” истражује на који начин глобални трендови на тржишту рада и убрзане технолошке промене мењају парадигму рада и радног места. Истиче да „сигурна” радна места нестају. Исто као и „сигурна” знања. Роботи и вештачка интелигенција све више истискују људе с радних места. Они постају не само средство за повећање продуктивности људи већ средство само по себи – потпуно замењујући људске руке али и људске главе. Истовремено, у глобализованом и дигитализованом свету све је више прилика да се у функцију ставе знање, идеје, креативност и властита имовина.

Аутор препоручује да уместо опорезивања робота регулатори треба да смање порески и регулаторни терет који оптерећује људски рад. Тиме ће људи бити слободнији да ризикују, креирају и иновирају. Тако ће бити и конкурентнији у односу на роботе. Треба дозволити и роботима и људима да креирају и стварају што више. С већим нивоом укупног богатства можда се створе и услови за обезбеђење гарантованог дохотка без рада. Такође, аутор долази до закључка да најбољи начин како владе могу да помогну својим грађанима је да им не ограничавају креативност и предузимљивост, ригидно регулативом и високим порезима. Појединцима треба дозволити да реализују своје идеје и инвестирају, да раде и зарађују. Од такве политике сви ће имати користи. То је пут за срећније и богатије и појединце и укупно друштво.

Поред поменутих, аутори радова у зборнику *Глобализација и изолационизам* су и др Александар Бошковић, мр Бранислава Бујишић, др Невен Цветићанин, др Дарко Маринковић, др Милан Шојић, др Коста Јосифидис, др Срђан Вукадиновић, др Љубиша Р. Митровић, др Душан Мојић, др Лилијана Чичкарић, др Зорица Мршевић, др Лидија Маџар, др Зоран Павловић, др Бојан Тодосијевић, др Предраг Петровић, др Предраг Чановић, др Урош В. Шуваковић, др Зоран Лутовац и многи други. Може се констатовати да је представљени зборник радова веома важно дело, како за научну, тако и за стручну јавност. На то нас упућује разноликост и актуелност тема које су у њему презентирани, систематско истраживање и анализирање многобројних проблема, изведени закључци који представљају значајан допринос науци, као и учешће еминентних аутора који су постигли важне резултате у својим областима научног истраживања.

Ивана Осјојић,

мастер економиста, истраживач сарадник
Институт друштвених наука, Центар за
економска истраживања
Београд

КЊИЖЕВНОСТ, ИДЕОЛОГИЈА И СЛОБОДА

(Небојша Васовић, *Евројски давићељи из нашег сокака*,
Бернар, Стари Бановци; Београд 2016, 217 стр.)

Књига књижевног критичара, песника и есејисте, Небојше Васовића, представља својеврстан *Postscript* његовим два претходним књигама посвећеним делу и личности Данила Киша. Већ је његова прва књига о Кишу, *Лажни цар Шејтан Киш* [Васовић 2004], доживела бурну рецепцију у српској књижевној средини. Књигу су многи читали, препричавали и препоручивали другима за читање, а њен тираж је био брзо распродат. Разлог је лежао у томе што је Васовић изнео свеж поглед на Кишово дело који је био у потпуном раскораку с владајућим, широко раширеним мишљењем о овом писцу.

Вероватно тада аутор није подозревао на какву ће реакцију наићи књига у стручним круговима. Уместо очекиване књижевне полемике о критичким ставовима и анализама изнетим у књизи, уследио је низ уопштених дисквалификација и замерки да је напао личност Д. Киша, па до озбиљних оптужби да је књига атисемитски памфлет. Јавно је тражено да се књига забрани, до чега није дошло

формално, али јесте фактички. Већ годинама нико се не усуђује да је поново објави. Једном речју, дошло је до премештања проблема из књижевне у идеолошку раван, чак с политичким консеквенцама. То што аутор није имао грађанских проблема може да захвали чињеници да већ више од четврт века живи у Канади.

Одговор аутора на овакву реакцију била је још једна књига, обимнија и тематски разгранатија, посвећена истој проблематици – *Зар ојей о Кишу?* [Васовић 2013]. Овом другом књигом Васовић је без сумње показао да је наш најбољи познавалац дела Данила Киша. Ово је редак случај да најбољи познавалац дела једног писца није и његов обожаваалац. Обично критичари бирају да пишу књижевну критику према својим афинитетима, бирајући аутора чијем се делу диве или им се он једноставно естетски допада. Реакција на ову другу књигу о Кишу, с ретким изузецима, била је слична – негативна рецепција, прећуткивање и маргинализовање књиге, идеолошке дисквалификације.

Васовићева књига коју овде приказујемо, *Евројски давићељи ...*, посвећена је разјашњавању како чисто књижевних аспеката Кишовог дела који се разматрају у претходним књигама, тако и идеолошкој позадини, како у Кишовом књижевном делу, тако и у реакцији наших кишолога на Васовићеве књиге. Књига је написана у форми низа интервјуа где питања поставља имагинарни новинар. Заправо, то су питања која су се јавно и нејавно постављала о Васовићевим књигама, а која је сâм аутор допунио, тако да се може рећи да је овде реч о својеврсном аутоинтервјуу. У сваком случају, оваква форма му је дала могућност да текст учини динамичним и интересантним. На тај начин аутор је избегао да добијемо књигу која би била

сувише стручна, сувише сувопарна и сувише досадна. У томе је потпуно успео, па имамо једну од оних књига која обузима читаоца и не испушта се из руку.

Васовић разјашњава шта су биле његове интенције док је писао књиге о Кишу, а шта му је погрешно или злонамерно приписивано од стране његових критичара. Предмет ових разматрања су Кишов књижевни стил, његова поетика, однос према Борхесу, место идеологије у његовом делу, проблем оригиналности његове литературе и многи други аспекти. У својим тумачењима Кишове литературе Васовић се бавио и личношћу аутора, те значајем идеологије и религије за његову литературу. Ови личносно-идеолошки аспекти Васовићевог разматрања су нарочито дочекани на нож од наших кишолога, али и бројне Кишове слепе публике, која није видела, или није имала интелектуалне снаге да схвати и разуме овај неодвојиви део у Кишовој литератури. Идеологија је имала изузетно важну улогу у Кишовом стваралаштву, а о значају личности аутора за властито стваралаштво није потребно трошити речи.

У својим разматрањима и анализама Васовић је озбиљно узео у обзир вероватно све иоле значајније тумаче Кишовог дела. Треба рећи да је већина тумача, наших кишолога, високо ценила дела овога писца и уздизала га у највеће висине националне књижевности, али и светске, што је, најблаже речено, претеривање. Ово је и доказивао, и доказао (!) Васовић у овде поменути три књиге. Осим чисто апологетских књига наших кишолога, било је и критичких књига о стваралаштву овога писца, а Васовић се и на њих позива у свом тумачењу. Један од узгредних резултата Васовићевих књига јесте разобличавање мита који је везан за својевремено чувену полемику између самог Данила Киша и професора Драгана Јеремића. Ова полемика је, као што је широко познато, заокружена по једном књигом са сваке стране – *Час анатомије vis-à-vis Нарцис без лица*. Поменути мит, који је гласио да је Киш супериорно победио у тој полемици, и данас се понавља. Међутим, Васовић је показао да је Јеремићева критика у многим аспектима била исправна. Исто је тако бесмислен мит о Кишовој интелектуалној супериорности и учености у односу на Јеремића. Јеремић је без икакве сумње био много образлованији од Киша.

Један од важних идеолошких аспеката у Кишовој биографији тиче се његовог тобожњег дисиденства. Све апологете Киша и његовог књижевног дела инсистирале су нарочито на овом аспекту његове биографије. Тобоже, Киш је као слободоуман писац био прогањан у Титовој Југославији. Васовић је показао да то није био случај, да је Киш чак имао повлашћен положај у поређењу с многим тадашњим писцима и да му није ни длака пала с главе у времену у ком су неки књижевници завршавали чак и у затвору због својих писаних дела.

Други важан аспект тиче се Кишовог јеврејства. Будући да је Васовић разматрао јеврејски проблем у контексту Кишовог књижевног дела, он је већ због своје прве књиге о Кишу зарадио етикету антисемите, то јест, проглашено је да је *Лажни цар...* антисемитска књига. У овој оптужби предњачио је Филип Давид, мада није био једини, те се наш аутор позабавио разматрањем ове оптужбе подробно на почетку другог дела своје књиге. Доказивао је да је та оптужба потпуно бесмислена, упркос мишљењу Филипа Давида, великог инквизитора наше културе у последњих четврт века.

Нема сумње да је Киш и својим пореклом и својим животним ставом био везан за јеврејство. Међутим, као што је познато, он је сачуван по православном обреду по сопственој жељи. Будући да је Васовић довео у везу његову јеврејску тематику с аспирацијама његовог књижевног успеха, нарочито на међународном плану, наши кишолози нису могли да опросте Васовићу овакву хулу. Заправо, када се сагледа целина Кишовог стваралаштва и његова биографија, више је него очигледно да је Киш као интелигентан човек добро знао шта се тражи на књижевном тржишту Европе. Читав комплекс проблема у вези с тим код Васовића је подробно разматран, а његови закључци су далеко од произвољности или пропаганде. Кишов однос према јеврејској тематици нарочито се добро читује у његовој причи *Књига краљева и будала* [Киш 1983] која као да је писана по наруџбини, површно и без познавања теме приче – знаменитих *Пројкокола сионских мудраца*. О овоме је Васовић подробно писао у својој другој књизи, елаборирајући тему Кишовог јеврејства. Једном речју, он се бавио јеврејском проблематицом, зато што је она тема Кишовог књижевног стваралаштва. Његово опширније разматрање

проблема антисемитизма данас, имало је за циљ да разјасни став наших кишолога и да га ситуира у дух времена – можда се никада у историји, чак ни под тоталитарним режимима, није знало тачно шта је политички коректно, као што се то данас зна у демократском свету.

Постоји један аспект Кишовог књижевног дела који није повезан с идеологијом, већ се тиче пишчеве поетике – то је тобожње борхесијанство Кишово. Овоме је Васовић посветио доста страница у претходним књигама, па се тога морао дотаћи и у овој. Сâм овај проблем – да ли је Киш Борхесов следбеник – не би можда ни био релевантан, да сâм Киш није на томе инсистирао, а потом и наши кишолози који су га слепо следили у томе. Васовић је очито добар познавалац Борхесовог дела, те је могао да се лако и релевантно разабере и у овој проблематици. Кишове изјаве су биле противречне, самог себе је представљао те као Борхесовог следбеника, те као реалисту, нарочито у вези са својом употребом докумената као основе за књижевну грађу.

Треба рећи да је више од половине ове књиге Васовић посветио овим и још многим другим темама Кишовог књижевног дела и рецепцији Васовићевих разматрања од стране наших кишолога и друге читалачке публике. Неке од идеолошких тема које се сусрећу код Киша, као што је на пример критика национализма, постаће и теме наших доцнијих „европских давителја”.

Једно поглавље посвећено је Радомиру Константиновићу, о којем је Васовић и раније писао. Константиновић је стекао књижевну славу и ширу познатост захваљујући својој књизи *Философија њаланке* [Konstantinović 1969]. Ова књига, која се појавила 1969. године, лежала је деценијама по књижарама као мртворођенче, да би се интерес за њу и аутора појавио са сломом Југославије, кризом и ратовима који су нас захватили 90-их година 20. века. Њена популарност је никла на идеолошкој основи код оног дела наше интелигенције који су били критичари српског национализма и борци за европске вредности. Управо овим борцима, европским давителјима, припадао је и Константиновић.

Премда је од 90-их, па наовамо, доста писано о Константиновићу и његовом делу, он никада није прихваћен у озбиљнијој академској средини. Његови следбеници су листом медиокритети наше културе, а Константиновића су уздигли у идола. Премда је његово

дело обимно, тешко да је и квалитетно, јер у противном, зашто не би било прихваћено? Његове апологете и следбеници су покушали да ствар прикажу како је у питању несхваћени геније и отпор српске паланачке, националистичке средине која се тобоже препознала у Константиновићевом главном делу. Треба рећи да реч философија у наслову овог дела заводи – то није филозофска књига већ чудна мешавина жанрова с псеудофилозофском, псеудохегелијанском терминологијом. Своју популарност дугује идеолошком дискурсу, углавном окренутом против национализма и уздицању западних вредности.

А о каквом је европејцу реч, најбоље се може схватити управо читањем овог Васовићевог есеја, као и ранијег о истом аутору. Осим Васовића, колико ми је познато, само је Слободан Антонић написао озбиљнији критички приказ *Философије њаланке* [Антонић 2008]. Будући да је Васовић и лично познавао Константиновића (обојица су радили у Радио Београду до Васовићевог одласка у Канаду) могао је непосредно да сагледа не само дело, већ и личност ауторову. Константиновићеви следбеници и апологете су га уздизали до нивоа паганског божанства, што вероватно и приличи одређеном менталном склопу: „Његовим одласком се завршава једна епоха врхунских критерија у стилу и пишчевом моралу” (М. Влајић).

А о каквом је моралу реч, може се такође видети у овој књизи у есеју „Од Тита до Бекета и натраг” где Васовић даје генезу интелектуалног развоја Константиновићевог, који је имао дубоку друштвену и интелектуалну укорененост у титоистичком естаблишменту и личним везама с партијским функционерима. Свој живот Константиновић је провео у Београду и никада није крочио у Европу (осим можда као туриста). Целокупно његово европејство је стога било апстрактно, изграђено на властитој паланачкој перспективи.

Размишљајући о идеологији и њеном утицају на културу данас, Васовић указује да ту постоји и одређена логика и доследност. Деловање идеологије је много шире него само у култури. Она захвата и државу и политику, економију и право, и готово све сфере људског живота. Парадокс лежи у томе да је већ одавно био најављен крај идеологије, како гласи и наслов познате књиге Данијела Бела. Међутим, с крахом комунистичке идеологије на истоку Европе, њено место је заузео одређени

комплекс идеја које се сервирају са Запада под различитим називима.

Оцењујући учинке ове идеологије у култури код нас, аутор нас упозорава на погубне последице које она производи. То су губитак критеријума, општи хаос, појмовна збрка, тривијализација и комерцијализација културе итд. Као речит пример хаоса који је завладао и губитка свих критеријума, наш аутор наводи да је универзитетски професор Т. Брајовић у *НИИ*-у објавио списак, и на прво место најбољих преведених романа, ставио Ајзнеров стрип *Завера*. Ово свакако нема додира са естетиком, али има с идеологијом, а интелигенција увек пажљиво ослушкује токове да би се на време укрцала на брод који тренутно пливи.

Трећи део ове књиге посвећен је конкретним проблемима идеологије који се сусрећу у данашњој Европи с њеним пројектом Европске уније и нашој ситуацији у датим околностима. Код нас је широко распрострањен идеолошки дискурс о срећној будућности која нас чека у нашем очекиваном будућем чланству у ЕУ. На темељу оваквих идеолошких идеја, наши европски давитељи систематски подвргавају критици националну идеју, националну културу, традиционални морал и све манифестације овдашњег живота које не одговарају њиховој идеолошкој представи. Васовић је низом разматрања показао колико је штетно ово деловање по будући статус нације, а поготову културе.

Ова европска идеологија се представља као врхунац и чиста еманација слободе. На жалост, управо је слобода у овом новом светском поретку најугроженија. Сва друштва су у некој мери репресивна, а нама који смо живели социјалистичку утопију изгледало је да је демократија западних земаља идеалан поредак, нарочито с гледишта индивидуалне слободе. А какви су прави планови господара из сенке и каква судбина чека будућег човека, најављује нам један од „инсајдера” те нове утопије, Жак Атали, о коме Васовић говори у последњем есеју своје књиге.

Интересантно је да је код нас преведено неколико књига овог аутора, али нису наишле на ширу позорност. А управо Атали даје прилично суморну слику будућег света која је језгровито изражена у наслову овог Васовићевог есеја – „Робови-номади и деца-потрошачи”. Атали иступа као тобожњи футуриста који прогнозира будућност, сматрајући да су промене које долазе неминовне. Он никада

не хвали директно и претерано најављене промене, али лаковерни који усвајају ову идеологију лако падају у рапете мреже. Што је још важније, Атали је директни „завереник” који као да је сишао са страница о теорији завере, а ако би се неко усудио да то јавно каже, одмах наилази на лавину осуда.

Васовић је тематику идеологије и судбину слободе у врлом новом свету у трећем, заршном делу своје књиге изложио на такав начин да његови аргументи и размишљања доводе до пароксизма ставове наших европских давитеља. Јер он је луцидно показао да насупрот великим очекивањима, нова идеологија баштини како идеје крајње деснице, европских фашиста, тако и идеје комунистичког тоталитаризма. Можда зато није ни чудно да су многи припадници титоистичког естаблишмента преко ноћи прешли у табор бораца за европске вредности и нашег пута у ЕУ који „нема алтернативу”, постајући на тај начин „европски давитељи из нашег сокака”. Његова размишљања су тим вреднија јер он има искуство живота и овде и на Западу, за разлику од већине наших европејаца.

На крају овог приказа неких тема и идеја које сусрећемо у овој књизи, можемо поставити и питање у чему је вредност ове књиге?

Ова књига добрим делом представља, као што смо напоменули, наставак две претходне Васовићеве књиге о Данилу Кишу и тако чини једну трилогију која доноси најмеродавнији суд о Кишовом стваралашту код нас. Васовић је без сумње канонизованог писца Киша детронизовао. После ових књига тешко да се може одржати суд о Кишу као великом књижевнику српске књижевности. Ма колико наши кишолози критиковали Васовића, неминовно је да се заблуда једног времена уклони. Када ће до тога доћи, тешко је рећи, јер смо сведоци непрестаног одржавања и подстицања мита о Кишу. Али, када једна генерација оних који су на Кишу правили своје књижевне и академске каријере сиђе са сцене, неминовно неће преживети Кишово дело. Премда историја није најсавршенији судија, у дужим временским периодима преживљавају само највеће вредности, а помодна дела, ма на чему стекла своју популарност, на идеологији или моди, падају у заборав.

Поред овог меродавног суда о Кишовом делу и нашим кишолозима, друга вредност јесу Васовићева детронизовања код нас обо-

готоворених идеја европејства, као и наших европских давителја који их пропагирају. Те идеје и њихови носиоци не раде на добробит ни нашег народа, ни наше државе, ни наше

културе. Задатак књижевника јесте да пре свега о култури каже своју реч, а Васовић је овом књигом изрекао изузетно вредну реч у одбрану националне културе.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан (2008). Родно место и тајна Друге Србије, *Нова српска ђолиџичка мисао*, 8. 7. 2008. Доступно и на: www.nspm.rs/prikazi/rodno-mesto-i-tajna-druge.html?alphabet=I. Приступљено: 4. 9. 2017.
- Васовић, Небојша (2016). *Европски давителји из нашег сокака*, Стари Бановци – Београд.
- Васовић, Небојша (2013). *Зар ојетџ о Кишу?* Београд: Конрас.
- Васовић, Небојша (2004). *Лажни цар Шћейан Киш (Полемички осврџ на дело и идеје Данила Киша)*, Београд: Народна књига.
- Ajzner, Vil (2009). *Zavera – tajna priča o „Protokolima sionskih mudraca”*, prevod, Beograd: Samizdat B92.
- Bell, Daniel (1960). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Glencoe: Free Press.
- Eisner, Will (2005). *The Plot. The Secret Story of The Protocols of the Elder of Zion*, New York: WW Norton & Company.
- Jeremić, Dragan M. (1981). *Narcis bez lica*, Beograd: Nolit.
- Kiš, Danilo (1978). *Čas anatomije*, Beograd: Nolit.
- Kiš, Danilo (1983). *Enciklopedija mrtvih*, Zagreb – Beograd: Globus – Prosveta, Djela Danila Kiša, knj. 10.
- Konstantinović, Radomir (1969). *Filosofija palanke*, Beograd: Treći program, 1969.

Мирослав Ивановић

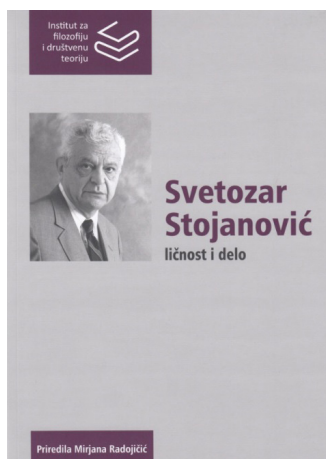
О ЈЕДНОЈ ЧАСНОЈ ФИЛОЗОФСКОЈ И НАУЧНОЈ КАРИЈЕРИ

(*Svetozar Stojanović: ličnost i delo* [priredila Mirjana Radojičić],
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Beograd 2015, 274 стр.)

„Чак и да сам био склон да учиним неко стаљинистичко зло, напосто нисам био у таквом положају. Сем тога, мајка и отац су ме као дете васпитавали у духу морално-хришћанских обзира. Није то било неко дубље метафизичко-религиозно васпитање, али је сте био хришћански хуманизам. Кад данас о томе размишљам увиђам да су ме породични утицај и срећни стицај историјских околности, па ако смем да додам и моја блага природа, сачували од чињења зла. Наравно, не тврдим да никад у животу нисам учинио ништа лоше, али то сигурно није било неко зло због којег бих се озбиљно стидео и кајао.”

Светозар Стојановић,
Аутопортрет:

*Од дисидентског марксизма
до револуционарног демократије*

У нашој средини мало је интелектуалаца којима су оригинални допринос научној

области којом се баве, радна етика и продуктивност, обезбедили признање и ван граница Србије и региона, још мање оних који су били спремни да своја теоријска знања ставе у службу државе у турбулентним приликама у којима се најчешће налазила, а најмање их је који су то чинили без икакве жеље за личном коришћу, као критички посматрачи заинтересовани само за изналажење решења која би била на општу корист и по цену, сујете лишеног, кориговања пређашњих ставова ако не издрже пробу времена. Када се један такав интелектуалац и појави, најмање што се дугује јесте покушај да се тако плодан живот осветли макар у главним цртама, што је и учињено, најпре на научном скупу посвећеном животу и делу проф. Светозара Стојановића (1931–2010), одржаном у београдском Институту за филозофију и друштвену теорију на четврту годишњицу његове смрти, а потом и зборником радова који је настао углавном на основу излагања са поменутог скупа.

Између корица ове значајне и вредне публикације нашло се 14 ауторских текстова подељених у три тематске целине: 1) *уводну* која се бави кључним темама у теоријском опусу проф. Стојановића, 2) *средишњу* посвећену путевима његовог друштвеног ангажмана, и 3) *завршну* која се враћа на његова исходишта из формативног периода – све употпуњено аутопортретом професора и пригодним прилогом његовог иностраног колеге, сарадника и пријатеља, знаменитог норвешког социолога Јохана Галтунга. Ту је и, за ову прилику адаптирана, обимна библиографија радова проф. Стојановића коју је својевремено сачинио библиограф Доброило Аранитовић.

Док читамо зборник, пред нама израња портрет интелектуалца којем, по вокацији, нису биле стране чисто филозофске теме, попут отуђења (предмет чланка Јагоша Ђуретића), метаетике, тематизоване у радовима Јована Бабића, Александра Добријевића и Воина Милевског, односа етно-културног и грађанског концепта нације на који се у свом прилогу осврће Слободан Дивјак, те вероватноће самоуништења човечанства обрађеног у чланку Александра Прњата. Мисаону и делатну приврженост Светозара Стојановића принципу јединства етике и политике, у свом раду у овом зборнику тематизује Богољуб Шијаковић. Уз све побројано, Стојановић је, знамо је, био и прворазредни тумач трагичне социјалне и политичке догађајности која је пратила распад/разбијање друге по реду државне заједнице јужнословенских народа, о чему у свом прилогу сведочи Мирјана Радојичић, али и друштвено ангажовани интелектуалац у најбољем смислу те речи који је, рецимо, истрајно настојао на стварању аутономне сфере грађанског друштва кроз чвршћу сарадњу невладиних организација (предмет прилога Зорана Ивошевића), решавању дуготрајне косовске кризе и изградњи Србије после Петооктобарских промена, на шта се у свом раду усредсређује Александар Никитовић, итд.

Имајући у виду бројне мене кроз које је Светозар Стојановић пролазио на свом животном и интелектуалном путу (од догматског, а потом и ревизионистичког марксисте, преко критичара марксизма, односно постмарксисте и немарксисте, до социјал(еко)демократе

како је сâм дефинисао финалну фазу свог идејног развоја), аутор једног од закључних прилога *Зборнику* Зоран Кинђић се пита да ли је мерено апсолутним, сократовским мерилима, он у себи поседовао довољно чврсто језгро принципа које би га попут компаса, без обзира на околности, усмеравало на оно што је исправно, уместо да му тај пут показују променљива друштвено-историјска збивања. На свој начин, односно у свом прилогу *Зборнику*, а осврћући се првенствено на Стојановићев младалачки период новинарског, а потом и студентског агитпроповског ангажовања, на то питање покушава да одговори и Маринко Лолић.

Ипак, оно што се као једна несумњива нит континуитета протеже кроз јавно деловање овог угледног праксисовца, а о чему пишу Милош Кнежевић и Љубомир Кљакић као контрибутори *Зборника*, јесте целоживотна посвећеност трагању за Истином, стварању, и по цену остракизма из научне заједнице (Стојановић је с још седморо својих колега средином 80-их прогнан с Универзитета) једног, постојећим ауторитарним и догматским порецима алтернативног поретка људске слободе, те непрестаном померању граница властитог и туђег мишљења кроз толерантан и конструктиван дијалог. Довољно, рекло би се, да својом заоставштином задужи савременике, али и генерације које долазе, на којима је тежак задатак настављања изградње политичке културе на овдашњим просторима, оне и онакве каквој су Светозар Стојановић и интелектуалци попут њега поставили драгоцене темеље.

Мр Сања Жарковић
Правни факултет,
Универзитет у Београду

ЦИЉЕВИ, СРЕДСТВА И МОЋ КОРПОРАЦИЈА

(Klaus Verner-Lobo i Hans Vajs, *Crna knjiga korporacija: svet u kandžama velikih kompanija*, Laguna, Beograd 2016, 385 str.)

У преводу Јелене Мићовић однедавно је и на српском језику доступан светски бестселер двојице аустријских новинара, Клауса Вернер-Лобoa и Ханса Вајса, аутора који су већ стекли име и реноме већим бројем радова о моћи и махинацијама мултинационалних компанија. Већ по објављивању првог издања, 2001. године, убрзо после самита Г8 у Ђенови, *Црна књиџа корпорација* (Das Schwarzbuch Markenfirmen – Die Machenschaften der Weltkonzerne) добила је у медијима назив „Библија критике глобализације” и постала једно од најчитанијих публицистичких дела о савременом корпоративном свету, при томе не само на немачком, дакле изворном говорном подручју. Уследило је 2003. ново издање (Das neue Schwarzbuch Markenfirmen. Die Machenschaften der Weltkonzerne), а затим под овим новим насловом актуелизована издања 2006. и 2010. Веома брзо књиџа је преведена на велики број језика – бугарски, кинески, грчки, холандски, италијански, јапански, корејски, пољски, румунски, руски, шведски, турски, мађарски,

шпански а ево сада, и на српски. Српски превод урађен је према новом, потпуно прерађеном издању из 2014. (Schwarzbuch Markenfirmen. Die Welt im Griff der Konzerne). О великом успеху књиџе сведочи не само све наведено, него и чињеница да је она доспела на списак обавезне лектире у многим школама, како с поносом истичу аутори у предговору. А то је изузетно важно, како целе генерације не би подлегле „испирању мозга за које корпорације издвајају милијарде ради подстицања бесомучне потрошње и превласти робних марки”, чиме би идеологија „Шкртост је супер”, сурова конкуренција и похлепа за профитом постале друштвено прихватљиве и потиснуле солидарност, узајамно поштовање и саосећање (стр. 12).

Управо, у свету великих корпорација ове потоње одлике не вреднују се много, ту се по правилу прибегава најгорим облицима израбљивања радне снаге, уз често коришћење дечјег рада или држања радника у рописким условима, многе од тих корпорација учествују у трговини оружјем, у мучењу животиња, у уништавању животне средине, доводећи у опасност читаве економије појединих земаља. Истовремено, оне улажу милијарде у рекламирање својих производа, промоцију свог имена и угледа, и у кампање које треба да покажу и докажу њихову „корпоративну друштвену одговорност”. Како аутори подвлаче, и као што је истакнуто у једној рецензији књиџе у недељнику *Шииџл*, управо је углед компанија њихово најосетљивије место и то место ова књиџа и напада.

Током петнаестак година од појаве првог издања књиџе многе ствари су се промениле, понешто боље (упошљавање деце у непосредном производном окружењу познатих компанија данас се ипак ређе среће), али је и много тога остало исто или се чак погоршало.

Због тога аутори и истичу да за разлику од времена првог издања они више не верују у „тржишну моћ потрошача“, због чега „за промену односа није више довољно само да се праведно и еколошки свесно купује и троши, већ су потребни политички ангажман, демократско учешће, као и, на крају крајева, отпор против свемоћи мултинационалних компанија и њихових политичких вазала у државним структурама” (стр. 13).

Књигу чине две целине. У првој су у осам поглавља приказани свет великих корпорација (какав је и назив првог од њих), начини и средства њиховог пословања и остваривања утицаја и моћи, с посебним освртима на поједине делатности у којима је оно најкарактеристичније, као што су прехранбена индустрија (стр. 145–177), фармакологија (стр. 178–198), енергетика (стр. 214–234), али и у другим делатностима (текстилна индустрија, нафтна индустрија, производња играчака), које се разматрају у оквирима других поглавља. Иако су неке од информација (случајева) које се овде могу наћи биле познате, односно својевремено пласиране у (појединим) медијима, али пре свега на друштвеним мрежама, ипак ће већина њих за многе читаоце представљати изненађење. А нарочито ће то бити случај када се прочита о позадини која је допринела таквим дешавањима, као што је било рецимо у случајевима катастрофалних несрећа у текстилним фабрикама у Бангладешу, нафтној катастрофи у Мексичком заливу, експлоатацији какаоа у Обали Слоноваче, узгајање поморанџи у Бразилу итд.

Вредност књиге не представљају, међутим, само набрајања карактеристичних, и често екстремних, случајева махинација, изабљивања, пренебрегавања сигурносних мера и обавеза, занемаривања еколошких стандарда, гажења етичких принципа итд. Сами по себи, такви случајеви имају, наравно, документарну вредност, и остављају, сасвим сигурно, врло суморан и тужан утисак, показујући у исто време гламурозан свет великих корпорација у једном сасвим новом, другачијем светлу, и изазивајући и бес и резигнацију истовремено. При томе, све ово не умањује чињеница да понеке од аспеката и начина остваривања и одржавања моћи великих компанија аутори и нису могли у потпуности да сагледају, а што они сами без лажне скромности и признају. Мисли се, у првом реду, на избегавање плаћања пореза, чему су аутори посве-

тили посебно поглавље (Плаћање пореза – нека, хвала!, стр. 110–144).

У том поглављу се илуструје да не само иначе успешне компаније, као Кока-Кола, Фајзер, Бајер и друге плаћају минималне, заправо симболичне порезе у земљама с високим пореским стопама, као што су Немачка и Аустрија, већ и да у неким случајевима у тим истим земљама обезбеђују себи порески кредит (!), као рецимо Фајзер фарма GmbH у Немачкој у 2012. години. Методи којима се то постиже, наравно, различити су, почев од легалних – преbacивање добити у земље с ниским пореским стопама (Ирску, Холандију, на пример, као и наравно Бермуде), преко развијања и практиковања комисионе продаје, чије су претече били произвођачи електронских уређаја, попут Кенона, и где комисионар нема учешће у добити већ добија премије, до „козметике биланса”, тј. манипулисања практично свим књиговодственим ставкама у билансу. У овом последњем многе компаније стекле су реноме правих мајстора, као што је случај холандско-британске нафтне компаније Шел, или у Аустрији Хипо Алпе Адрија банке. Многи од ових поступака до те мере су стандардизовани да су већ добили своје називе у жаргону, као што је „дупли ирски” (double irish). Њиме се означава модел уштеде на порезима у коме кључну улогу имају две ирске кћерке-фирме и једна фирма с неизбегних Бермуда. Суштина је, како објашњавају аутори (стр. 121. и даље), у пребацивању зараде од лиценци и интелектуалне својине тамо-амо, при чему се на крају тих пореских ланаца увек налази нека фирма с Бермуда, где се не плаћа никакав порез на добит или имовину. У примени овог метода веома се истичу америчке компаније, с обзиром да је стопа пореза на добит у САД још већа него у Немачкој, и износи 35%. Тако Мајкрософт, према испитивању једне комисије америчког Сената из 2012, своју зараду усмерава на три места: 1) Ирску (за Европу, Африку и Средњи исток), 2) Порторико (за Северну и Јужну Америку), и 3) Сингапур (за Азију), постигавши да на тај начин у периоду 2009–2011. избегне плаћање пореза у износ од 3,3 милијарде долара за продају својих производа у САД (стр. 122). И наравно, када је Ирска 2004. преузела председавање Саветом Европе, све државне институције које су у томе учествовале, по тврдњи *Волсџриј Цорнала*, добиле су бесплатан софтвер и 60.000 долара подршке од Мајкрософта. Овај модел,

„дупли ирски”, проширио је Гугл, још један гигант из савременог привредног сектора, за још једну варијанту, у којој се између преливања у ирске фирме убацила и једна фирма (поштанско сандуче, како кажу аутори) у Холандији. Проширени модел такође има свој назив – „дупли ирски са холандским сендвичем” (double irish with a dutch sandwich). Суштина свих тих модела и њихових разних варијанти једноставна је – што више искористити пореске олакшице разних земаља.

Ово поглавље аутори закључују парадоксалним закључком – Немачка је пореска оаза за мултинационалне компаније, с напоменом да то исто важи и за Аустрију. Закључак је илустрован обимном табелом којом је обухваћено педесет мултинационалних компанија и њихових највећих кћерки-фирми у Немачкој, и која показује њихов промет, добит, као и плаћени порез и „фер порез” (стр. 128–137). „Фер порез” обрачунат је на једноставан начин: промет немачких кћерки-фирми помножен процентуалном стопом целе корпорације, и сигурно у извесном смислу може бити оспорен, али свакако не и као илустрација онога што аутори овде показују и доказују. Сумарно, овакав прорачун показује да педесет корпорација, детаљније описане у овој књизи, немачкој држави плаћају свега једну шестину стварног износа за порез. Аутори се, међутим, не задржавају само на овој илустративној консеквенци разматраног проблема, они су се потрудили и да дају одговор на питање ко има користи од тога што велике корпорације избегавају да плате сразмеран порез, указујући да се права моћ (дакле, и поменута корист) налази у рукама свега неколико хиљада људи. А у будућности, како они указују, упркос декларативном згражавању европске политике над стратегијама избегавања плаћања пореза великих корпорација, може се очекивати још мање пореза за ове корпорације (стр. 142).

У оквиру овог, првог дела књиге посебну пажњу заслужује и поглавље под називом „Међународно законодавство у служби корпорација” (стр. 97–109). Уз мали осврт на теоретску позадину захтева за слободном трговином, који нема великих претензија и у контексту целе књиге и није од посебног значаја, аутори указују на суштину, која се, на фону целе приче о ГАТТ-у и СТО, те регионалним трговинским зонама и билатералним споразумима, показала као „најбоље од свега” –

потписано је око 3.000 билатералних споразума о заштити инвестиција (БИТ), што представља окосницу глобализације корпорација. Реч је о међудржавним уговорима у којима се штите права иностраних инвеститора и то у врло широком обиму. При томе, заштићени су не само њихова материјална имовина (производни погони и канцеларије, рецимо), већ и нематеријалне вредности, попут права интелектуалне својине, а у неким случајевима чак и висина очекиване добити. Али, не само то – појмови као „индиректна експропријација”, или „неправедан третман”, сами по себи правно нејасни и растегљиви, доводе до тога да корпорације подносе све више тужби против држава. Корпорације се у те сврхе могу обратити трима институцијама: поред Комисије Уједињених нација за међународно трговинско право (UNCITRAL) и Међународне привредне коморе (ICC) у Паризу, ту је и суд Светске банке (ICSID, Међународни центар за решавање инвестиционих спорова), основан 1966. као мултилатерална конвенција у циљу решавања инвестиционих спорова, а који се у контексту овде разматраних проблема показује као најважнији. Док је до средине 1990-их овом суду поднето свега 35 тужби, у последњих двадесет година број тужби повећава се експоненцијално: до почетка 2014. пред њим је поднето готово 450 тужби. И како истичу аутори, док је право корпорација да директно подносе тужбе против држава иницирано врло одређеним разлогом (случај да у некој недемократској држави после промене власти дође до неосноване експропријације страних улагања), током последњих деценија ствари се крећу у потпуно другом смеру – против националних закона за заштиту животне средине, против одредби радног права и мера заштите здравља, против права потрошача и заштите природних ресурса. Једном речју, против демократски легитимних одлука које прате друштвено корисне циљеве, али су као такве препрека појединим корпорацијама да остваре (што веће, односно предвиђене) профите. Примери оваквих тужби које наводе аутори упечатљиви су сами по себи: тужбе америчке хемијске корпорације Етил против Канаде (због тога што је канадски парламент забрањено продају горива која садрже отровне соли мангана), америчке компаније Металклед против Мексика (забрањено постављање депозита изнад резервоара пијаће воде), америчке компаније

Лоун пајн против Канаде (проглашен моторијум на фрактинг технологију експлоатације гаса), нафтне компаније Оксидентал петролеум против Еквадора, италијанских компанија Пјетро Форести, Лаура ди Клари и др. против Јужне Африке, холандског осигуравајућег друштва „Еуреко“ против Пољске, шведског енергетског гиганта Ватенфал против Немачке итд. Непрестан пораст таквих тужби навео је неке државе да раскину уговоре о заштити инвестиција (Јужна Африка, Боливија, Еквадор, Венецуела). С друге стране, идеја о мултилатералном споразуму о инвестицијама, која је пропала пред крај 1998, покушава се у последње време имплементирати другачијим путем, што је посебно упозоравајуће с обзиром да су снаге заговорника „препуштања свих моћи корпорацијама“ данас знатно јаче него пре двадесетак година.

Други део књиге („Портрети предузећа“, стр. 235–382) документационог је карактера и, бар на први поглед, не толико интересантан и информативан. У њему је представљено 50 великих корпорација, укључујући добро познате мултинационалне компаније као што су Адидас, Бајер, Бенетон, Икеа, Најки, Самсунг, Тојота, Унилевер, Ценерал моторс, Шел, Нестле, наравно и неизбежни Монсанто, али и нове попут Амазона, Епла, Фејсбука, Гугла, који су своје место у Црној књизи нашли у новом издању из 2014. Све компаније представљене су по стандардизованој шеми: назив и лого компаније, крилатица под којом фирма послује (тј. под којом се рекламира),

производи и робне марке, интернет страница, основни подаци о фирми (промет, добит, број запослених, седиште фирме, и добит по запосленом). Подаци о фирмама дати су према бази података Орбис. Следи најзанимљивији део – оптужбе против фирме, као и препоруке („Шта можете да учините“), те додатне информације, најчешће интернет странице или пак додатна литература, где се може пронаћи више информација о фирми и проблематици која се у овој књизи разматра. Овај део књиге не може се читати на исти начин и с истом пажњом као први. Ипак, овде су систематизоване информације због којих се читалац уопште и упушта у читање књиге, и у том смислу и ова целина је исто толико интересантна и значајна, као и прва.

Црна књига корпорација доживела је бројна признања широм света, и данас је многи сматрају једном од најснажнијих критика корпоративне глобализације света и „библијом антиглобализма“, упоређујући је са чувеном књигом Наоми Клајн *Но лоџо!*. С књигом Наоми Клајн српски читаоци имали су прилику да се упознају 2003, у издању Самиздата Б92, релативно брзо након објављивања оригинала у 2000. Сада су, ето, у прилици да читају и *Црну књигу*, и да значајно употпуне своја сазнања о савременом свету и о улози великих корпорација у том свету. А та улога, како су по рецензији књиге у часопису *Салдо* доказали Вернер-Лобо и Вајс, састоји се у томе да „међународни концерни газе преко лешева када је реч о стварању профита“.

Др Рајко Буквић,
научни саветник

Географски институт САНУ, Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

МИРЧЕТА ВЕМИЋ (1955). Научни сарадник у ГИ „Јован Цвијић” САНУ у Београду.

Докторирао 1997. („Семиологија и семиометрија картографије”) и стекао звање доктора географских наука. Аутор је четири монографије и преко седамдесет научних и стручних радова и карата на српском, руском и енглеском језику из области картографије и географије. Ужа сфера научног интересовања: семиотика картографије, тематска картографија и историјска географија.

Важнија дела: *Теорија значења у картографији*, Београд 1998; *Картографија*, Београд 2005; *Етничка карта дела Сјара Србије: Према јулијану Милоша С. Милојевића 1871–1877. год.*, Београд 2005; *Атлас Сјара Србије: Европске карте Косова и Метохије*, Цетиње 2007.

ТАТЈАНА ГЛУШАЦ (Сомбор, 1976.) Ванредни професор на Одсеку за енглески језик Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић” Универзитета УНИОН у Новом Саду.

Дипломирала 1999, магистрала 2008. („Повратна информација као подстицај при усвајању језичке вештине писања у средњошколској настави енглеског језика”) и докторирао 2012. („Међусобно обучавање колега као облик стручног усавршавања професора енглеског језика: теоријски, методолошки и практични аспекти”) на ФФ УНС. Тренутно запослена на Одсеку за енглески језик ФППС „Др Лазар Вркатић” УУН у Новом Саду. У звање ванредног професора изабрана 2017. године. Области истраживања: примењена лингвистика и методика наставе енглеског језика. Објавила низ радова који се баве наставом енглеског језика, улогом и професионалним усавршавањем наставника, развојем критичког мишљења и двојезичном наставом.

Важнија дела: *Међусобно обучавање колега као облик усавршавања професора енглеског језика*, Нови Сад 2016; *Handbook of Contemporary English 3 – Grammar*, Нови Сад 2016.

МАРИНА МАТИЋ (Земун, 1972). Самостални научни истраживач.

Дипломирала 2007. на Одсеку за историју уметности ФФ УБг где је 2008. завршила и мастер студије. Докторску дисертацију одбранила је на ФФ УБг 2015. („Манастир Савина у XVIII веку”). Ужа научно-истраживачка област којом се бави обухвата визуалну уметност и културу новог века. Сарадња у стручној периодици: *Истраживања*, *Саопштења*, *Гласник Етнографског института САНУ*, *Историјски часопис*, *Мешовита грађа*, *Етноантрополошки проблеми*.

ВЕСНА ПИЛИПОВИЋ (Нови Сад, 1966). Ванредни професор на Одсеку за енглески језик Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић” Универзитета УНИОН у Новом Саду.

Дипломирала 1990. на ФФ УНС, магистрирала 2005. („Проблем обраде и усвајања пасива код ученика средњих школа чији је матерњи језик српски”) на ФилФ УБг, и докторирала 2008. на ФФ УНС („Лонгитудинална компаративна анализа двају метода обраде пасивне конструкције у енглеском језику”). Тренутно запослена на Одсеку за енглески језик ФППС „Др Лазар Вркатић” УУН у Новом Саду. У звање ванредног професора изабрана 2013. године. Области истраживања: примењена лингвистика и методика наставе енглеског језика. Објавила низ радова који се баве наставом енглеског језика, стратегијама учења, афективним факторима у настави и усвајањем граматике енглеског језика.

Важнија дела: *Обрада и усвајање пасива*, Београд 2010; *The Basics of English Language Teaching*, Нови Сад 2010.

СВЕТОЗАР ПОШТИЋ (Нови Сад, 1970). Ванредни професор на Институту страних језика Вилњуског универзитета у Литванији.

Дипломирао 1994. журналистику на Универзитету Јужне Каролине (САД), магистрирао 1997. славистику на Универзитету Илиноис у Чикагу, и докторирао 2008. компаративну књижевност на Универзитету Јужне Каролине. Радио као доцент за енглеску књижевност на ДУ у Новом Пазару (2009–2012). Области научног истраживања: теорија књижевности, руска култура, ренесанса, херменеутика.

Важније књиге: *Бахтин и хришћанство*, Нови Сад 2012; *Айологија земаљског живота: Монтењ и заокреп к себи*, Нови Сад 2016.

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ (Београд, 1978). Доцент на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2003, магистрирао 2008. и докторирао 2012. („Историјско-канонски аспекти односа карловачке управе Руске заграничне Цркве и Московске патријаршије”) на ПБФ УБг. Доцент на Групи за историју цркве ПБФ УБг. Област научног интересовања: историја српско-руских црквених односа, историја руске црквене емиграције у 20. веку, историја СПЦ, историја РПЦ, историја међуправославних црквених односа и историја српске богословске мисли. Члан је Редакције часописа *Богословље* (од 2011). Учешће на научним пројектима: „Српска теологија у 20. веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива” (2011–2017).

Важније књиге: *Црквене и ђолићичке ђрлике у доба Великог раскола 1054. године*, Београд 2008.

МИРЈАНА РАДОЈИЧИЋ (Никшић, 1962). Научни сарадник у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Дипломирала (Катедра за филозофију) и магистрирала (Катедра за интердисциплинарне студије антропологије) на ФФ УБг, и докторирала 2011. на ФПН УБг („Интереси и морал у међународној политици: случај распада/разбијања СФР Југославије”). У ИФДТ УБг запослена од 1993. године. Области истраживачких интересовања: филозофија и социологија политике, међународна политика, примењена етика, политичка антропологија, комуникологија.

Важније књиге: *Интереси и морал у међународној ђолићички: случај распада/разбијања СФР Југославије*, Београд 2013; *Историја у кривом огледалу: невладине организације у Србији и ђолићика интјерирјетирања скорје јужнословенске ђрошлосји*, Београд 2009.

СНЕЖАНА Р. СТОЈАНОВИЋ (Кладово, 1976). Ванредни професор на Пословном и правном факултету Универзитета „Унион – Никола Тесла” у Београду.

Дипломирала 1998, магистрала 2002. („Заједница прихода у пореском систему Републике Србије”) и докторирала 2004. („Фискални федерализам – компаративни аспекти са посебним освртом на Србију”) на ПФ УБг. Године 2014. на бечком универзитету за економију и бизнис одбранила и магистарску тезу „Унапређење транспарентности пословања мултинационалних компанија /са пореског аспекта/”. Радила у ЕИ у Београду и Министарству финансија ВРС (2003–2008). Након тога започела научну а затим и универзитетску каријеру: ИУП, ПФ УКГ (2008–2013). Од 2015. је професор на УУН „Никола Тесла” – ППФ). Научна област којом се бави су пореско право и јавне финансије, посебно европско пореско право, међународно пореско право и опорезивање мултинационалних компанија, као и фискални односи између нивоа власти и фискална децентрализација. Члан је МФА (Ротердам), СФД, УППС и УПС.

Важнији радови: *Евројско пореско право*, Београд 2016; *Међународно пореско право*, Београд 2016; *Improving the Transparency of the Operations of MNEs*, Беч 2014; *Нейравична пореска конкуренција у Евројској унији*, Крагујевац 2010; *Финансирање Евројске уније*, Београд 2008; *Фискални федерализам*, Београд 2005.

ГОРДАНА В. СТОЈИЋ (Чибуквац, Краљево 1969). Доцент на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

Дипломирала на ФФ УНи 1994. („Омладина и сива економија”), где је и магистрала 2006. („Социјална дистрибуција незапослености на територији града Ниша”) и докторирала 2012. („Теорија информационог друштва и промене у савременој економији и свету рада”). Изабрана за асистента приправника на Одељењу за социологију ФФ УНи 1998. године, а за асистента 2006. године. Од 2012. године је доцент на Департману за социологију ФФ УНи. Области научног интересовања: општа социологија, социјалне теорије, друштвени развој, социологија рада.

Важније књиге: *Прометјеска социологија у сиваралацијиву Љубише Мишровића*, Ниш 2016 (коаутор).

СКРАЋЕНИЦЕ

ВРС	Влада Републике Србије	СФД	Српско фискално друштво
ГИ	Географски институт	УБг	Универзитет у Београду
ДУ	Државни универзитет	УКГ	Универзитет у Крагујевцу
ЕИ	Економски институт	УНи	Иниверзитет у Нишу
ИУП	Институт за упоредно право	УНС	Универзитет у Новом Саду
ИФДТ	Институт за филозофију и друштвену теорију	УППС	Удружење правника у привреди Србије
МФА	Међународна фискална асоцијација	УПС	Удружења правника Србије
ПБФ	Православни богословски факултет	УУ	Универзитет Унион
ППФ	Пословни и правни факултет	УУН	Универзитет УНИОН
ПФ	Правни факултет	ФПН	Факултет политичких наука
РПЦ	Руска православна црква	ФППС	Факултет за правне и пословне студије
САД	Сједињене Америчке Државе	ФФ	Филозофски факултет
САНУ	Српска академија наука и уметности		
СПЦ	Српска православна црква		

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 162. (2/2017) свеску 10. јула 2017.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Редакције: Владимир М. Николић
Лектор: Владимир М. Николић
Лектор и преводац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2017. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије